О. О. ФЕДОТОВА

ПОЛІТИЧНА ЦЕНЗУРА ДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ В УСРР–УРСР (1917–1990 рр.)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ІМЕНІ І. Ф. КУРАСА

О.О. ФЕДОТОВА

ПОЛІТИЧНА ЦЕНЗУРА ДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ В УСРР–УРСР

(1917–1990 рр.)

Київ
Парламентське видавництво
2009

ББК 002.2:351.751.5](47+57)+(477)"1917/1990"
УДК 76.1(4Укр)+63.3(4Укр)6-7
Ф34

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
Протокол № 4 від 24.06.2008 р.

Рецензенти:

Ю. С. ГАНЖУРОВ, д-р політ. наук, професор
В. М. ГОРОБЕЦЬ, д-р істор. наук, професор
О. О. РАФАЛЬСЬКИЙ, д-р істор. наук, професор

ISBN 978-966-611-669-0

© Федотова О. О., 2009

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
1.1. Історіографія проблеми 15
1.2. Особливості джерельної бази 30
1.3. Методологічні принципи роботи 46

РОЗДІЛ 2
ЦЕНЗУРА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН
2.1. Сутність та основні поняття цензури творів друку 59
2.2. Історичні корені політичної цензури 81
2.2.1. Світовий досвід цензури рукописного та друкованого слова 81
2.2.2. Цензурні обмеження інтелектуального надбання українського народу у вітчизняній історії 92

РОЗДІЛ 3
КОНТРОЛЬ ДРУКОВАНОЇ ПРОДУКЦІЇ В 1917–1940 рр.
3.1. Нагляд за творами друку в ході становлення органів радянської цензури у 1917–1930 рр. 111
3.2. Контроль видань у процесі удосконалення інститутів цензури в 1930–1940 рр. 139

РОЗДІЛ 4
ЦЕНЗУРА ТВОРІВ ДРУКУ В 1941 — ЖОВТНІ 1953 рр.
4.1. Друкована продукція під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. 169
4.2. Основні напрями цензури творів друку в післявоєнний період 1945 — жовтень 1953 рр. 185

РОЗДІЛ 5

ЕВОЛЮЦІЯ ЦЕНЗУРИ ДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ У 1953–1990 рр.

5.1. Відстеження творів друку в добу тимчасової «лібералізації» 1953–1966 рр. 205
5.2. Цензурна політика щодо друкованої продукції в 1967–1984 рр. 231
5.3. Контроль друкованого слова в умовах «адаптації» та скасування системи радянської цензури (1985–1990 рр.) 263

ПІСЛЯМОВА 285

ЛІТЕРАТУРА 295

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 340

ПЕРЕДМОВА

Питання свободи в цілому та свободи слова, зокрема, як складового явища, з давніх часів непокоїло людство. Це й не дивно, бо ж від його вирішення залежить доля суспільного ладу, на цьому ґрунтуються взаємини між особистістю та середовищем. Народившись на перехресті цих понять, воно дає початок цінностям, які стають каркасом кожної державної структури. Саме за тим, як розв'язане питання свободи, визначено її місце та роль, роблять висновки про цивілізованість суспільства, держави.

Основним принципом демократії є також свобода друку. 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН затвердила й проголосила Декларацію прав людини, де в статті 19 підкреслюється, що кожна людина має право на свободу переконань і їх висловлювання. У резолюції 59 (1) зазначено, що «свобода інформації є основним правом людини і критерієм усіх інших свобод». Право, у свою чергу, включає свободу безперешкодно додержуватися своїх переконань і свободу шукати, отримувати й розповсюджувати інформацію та ідеї будь-яким засобом і незалежно від державних кордонів.

Конституція України (ст. 34) гарантує кожному громадянину право на свободу думки й слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на вільне збирання, зберігання, використання й поширення інформації. Це важливе конституційне положення повністю відповідає ст. 19 «Загальної декларації прав людини» та ст. 10 «Конвенції про захист прав і основних свобод людини» [367].

Свобода слова є наріжним каменем демократії. У цивілізованих країнах це передусім інструмент, що сприяє побудові правової держави, основним завданням якої є всебічне інформування громадян, налагодження умов для суспільного діалогу й дотримання основних прав і свобод. Недолік інформації або її перекручене подання створює ідеальні умови для маніпулювання суспільною свідомістю, сприяє насадженню егоїстичних, групових інтересів і підміні ними інтересів дійсно загальнонаціональних.

Свобода слова, що сприймається як самоціль, втрачає стимули до розвитку.

Україна посідає одне із провідних місць у СНД за кількістю законів, спрямованих на розширення гласності та поінформованості суспільства. За визнанням міжнародних експертів, українське законодавство в галузі інформації дає можливість реалізувати право людини на свободу думки й слова, хоча, звичайно, потребує певних коректив, змін і доповнень.

Закони України «Про інформацію» (1992 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про інформаційні агентства» (1995 р.), «Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі і гідності та ділової репутації громадян і організацій» (1993 р.) та ін. створюють широке правове поле, визначають механізми реалізації конституційного права на свободу думки й слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на інформацію.

В той же час на парламентських слуханнях «Інформаційна політика України: стан і перспективи» (травень 1999 р.), «Проблема інформаційної діяльності, свободи слова, дотримання законності та стану інформаційної безпеки України» (січень 2001 р.) констатувалося, що «негативні тенденції в інформаційній сфері України не лише не подолані, а й набули загрозливого характеру для майбутнього країни» [120, с. 29]. Це свідчить про те, що в Україні чинники політичного характеру не дають можливості реалізувати повною мірою права громадян на свободу в інформаційній сфері.

Втім, у різні часи питання свободи слова вирішувалося залежно від змісту функціонування діючих інститутів цензури.

Оформлення ідеологічної цензури в СРСР, а, відповідно, і в Україні, відбувалося за умов становлення тоталітарної держави. Радянська цензура на початку свого виникнення передбачала створення подвійної системи в реалізації цензурної політики: з одного боку, шлях більш-менш законний, що включав судово-адміністративні переслідування осіб та установ, що порушили обмежувальні переліки, з іншого — шлях ідеологічного тиску та впливу, провокацій та злочинів проти особи.

Принциповим є те, що радянська політична цензура виникла одразу ж після жовтневого перевороту 1917 р. Декрет про друк, загальновідомий текст якого свідчить про «тимчасову» заборону всіх контрреволюційних органів друку, став відправною точкою в історії радянського ідеологічного терору. Тому факт організації

Головліту в 1922 р. ми розглядаємо не як визначальний поворот по відношенню до ідеології та культури, а як логічне продовження конкретної політики влади.

Становлення політичної цензури в СРСР мало певні ознаки, властиві для даної форми диктату: класовий підхід щодо визначення цінності інформації в будь-яких сферах життя; пресинг офіційної ідеологічної лінії; боротьба з політичними опонентами державного устрою (непримиренність до інакодумства). Саме тому протягом 73 років існування радянської системи в полі зору органів цензури безперервно знаходилися видавничі та поліграфічні підприємства, засоби масової інформації, бібліотечні й архівні установи, наукові інституції, культурні організації тощо. Друковані видання, як носії різного роду політичних концепцій, ретельно просіювалися комуністичною цензурою через сито ідеологічного контролю на предмет відповідності існуючим догмам. Наслідками проваджуваної радянською владою насильницької політики стало знищення значної кількості книг та їх авторів, утворення спецсховів, у яких містилася інформація, вилучена із загального, наукового та культурного обігу кількох поколінь українців.

Значний інтерес представляє виявлення видів, форм та методів реалізації цензури друкованих видань, а також розгляд уміщеної в них інформації як об'єкта контролю.

В умовах формування громадянського суспільства, забезпечення доступу до світових інформаційних ресурсів, проблема вивчення цензури в сфері друкованого слова набуває актуальності, оскільки аналіз змісту, засобів, а також наслідків функціонування радянської цензури друкованих видань в УСРР-УРСР сприятиме якісно новому рівню знань з історії культури, журналістики; бібліотечної, видавничої, музейної, архівної справи тощо.

Важливість запропонованої роботи пояснюється також тим, що висвітлення основних проявів ідеологічної цензури сприятиме реконструкції політичної історії України доби тоталітаризму та з'ясуванню ступеня її впливу на духовну культуру українського народу.

Методологічною основою дослідження є загальні положення теорії пізнання, що ґрунтуються на історичному, діалектичному, системному, логічному й інформаційному принципах.

Методика роботи орієнтована також на використання загальнонаукових, міждисциплінарних, загальноісторичних і спеціальних джерелознавчих методів наукового дослідження.

У ході розробки заявленої проблематики безпосередньо застосовувалися загальнонаукові методи: типологізації та класифікації (при характеристиці джерел), ретроспективний (для виявлення сутності цензури на різних етапах її еволюції), проблемно-хронологічний (в ході розробки структури дисертації), моделювання (з метою створення моделі цензурної системи), термінологічний (в процесі уточнення ряду дефініцій), порівняльний (для виокремлення особливостей царської та радянської цензури), аналітичний (для виявлення причин і наслідків діяльності цензури друкованих видань протягом радянської доби); синтетичні методи дослідження (для вивчення політичної цензури як ієрархічного явища); спеціальні методи — аналізу, синтезу, індукції, дедукції; загальноісторичні методи — історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, що дозволили здійснити всебічний науковий аналіз проблеми.

Найбільш плідними, з точки зору аналізу політичної цензури творів друку, є синтетичні методи дослідження, зокрема, системний підхід. Він ґрунтується на зверненні до методів, суміжних з історичними та іншими гуманітарними науками.

Репрезентоване дослідження охоплює майже весь період існування радянської політичної системи в Україні як частини політичної системи радянської держави з 1917 по січень 1990 рр.

Особливу дослідницьку проблему для вивчення цензури друкованих видань являє періодизація історії радянської політичної цензури в Україні, що стала для нас основою розробки концепції та структури дослідження.

У процесі вивчення історії становлення та формування радянської системи політичного контролю можливим є виділити основні етапи її формування та більш локальні періоди становлення. Визначення хронологічних циклів історії радянської політичної цензури в Україні співпадає, по-перше, з політичною історією СРСР, по-друге, з історією української радянської культури, по-третє, з історією формування союзних (республіканських) органів цензури. Виходячи із широкого розуміння цензури як політичної системи, запропонована періодизація є певним синтезом вказаних підходів з урахуванням регіональних хронологічних меж.

Для визначення основної функції політичної цензури як важливішої складової радянської державності слід вказати, що в її розвитку було чотири основні періоди: 1) з 1917 р. по 1930 р. (становлення); 2) з 1930 р. по 1953 р. (удосконалення); 3) з 1953 р. по 1984 р. (спроби пристосування до «лібералізації»

та «стагнації»); 4) з 1985 р. по 1990 р. (мімікрія до «перебудови» та занепад).

Найважливішим поєднувальним механізмом у цій системі на межі 1940-х рр. стала політична цензура, що реалізовувалася через державні органи — Головліт і Головрепертком, а також по лінії партії. Саме цей встановлений порядок не змінювався до періоду революційних перетворень 1990-х рр., що знищили тоталітарний режим та його механізми влади. От чому, не дивлячись на пройдені історичні віхи — роки Великої Вітчизняної війни, періоди «відлиги» та «застою», принципово в цій владній системі нічого не змінювалося, окрім наповнення її новим ідеологічним змістом. Процес зрощення партійного та державного апаратів призвів до їх функціонального об'єднання. Ця система отримала назву адміністративно-командної системи управління та стала визначальною ознакою радянського образу життя, що ґрунтувався на принципі хронічної підозри.

Інституційний підхід, запропонований у роботах російської дослідниці радянської політичної цензури, Т. М. Горяєвої, покладено в основу періодизації становлення й функціонування республіканських органів цензури [93–95]. Втім, визначення періодів розвитку радянської цензури в Україні передбачало врахування того моменту, що періодизація є підпорядкованою проблемою в будь-якому історичному дослідженні. У нашій роботі періодизація логічно випливає з аналізу наявних джерел, якими репрезентована історія цензури друкованих видань в УСРР-УРСР. Тому з'ясування хронологічних етапів історії політичної цензури в підрадянській Україні передбачало врахування таких факторів:

1) політичної історії держави;

2) історії СРСР;

3) історії становлення інститутів радянської цензури.

Поклавши в основу періодизації принцип розгляду цензури як системи, що, у свою чергу, включає різні інститути влади, а також керівництва суспільством, наша періодизація ґрунтується на синтетичному поєднанні всіх підходів з урахуванням регіональної хронології.

Починаючи вже з кінця 1920-х і до кінця 1930-х рр. тривав процес формування тоталітарної держави із властивим їй типом ідеології. Зауважимо, що термін «тоталітаризм» уперше був введений у 1925 р. з метою характеристики політичного ладу періоду правління Муссоліні. Пізніше згадана назва зазнала поширення з метою визначення нових систем диктату.

У СРСР ішла інтенсивна підготовка до війни, що знайшло свій вияв у реорганізації державного апарату, посиленні керівної ролі партії, остаточній монополізації ідеології, створенні воєнно-промислового комплексу, насадженні атмосфери страху та психозу, викликаного наслідками масових репресій. На етапі 1939–1940 рр. повністю склалася система партійно-державного управління країною, були відлагоджені механізми прийняття рішень та реалізації всіляких ідеологічних кампаній. За допомогою новоствореної всеохоплюючої системи влада успішно здійснювала керівництво всіма галузями, вдало вживаючи промислові методи й у духовній сфері.

Головною запорукою життєдіяльності означеної системи та її частиною на межі 1930–1940-х рр. стала політична цензура, що реалізовувалася як державними органами у вигляді Головліту й Реперткому, так і партійними інстанціями. Такий порядок, що став звичайним для радянських і партійних організацій, зберігався аж до скасування інститутів ідеологічної цензури в УРСР у січні 1990 р. та розпаду СРСР. Принциповим моментом було те, що незалежно від зміни історичних періодів, в усталеному механізмі політичної цензури фактично нічого не змінювалося, хоча сама система періодично зазнавала деякого косметичного ремонту. Проте, ці спроби зовнішньої реставрації реалізовувалися старим апаратом та тією ж само деградуючою системою, що, як маріонеток, спонукала його до певних рухів.

Разом із тим, певні зміни, що відбувалися в системі управління культурою та структурі самих інститутів цензури є об'єктивними передумовами для розробки періодизації, що вирішує групу завдань, пов'язаних із вивченням історії становлення та функціонування цензурного апарату в підрадянській Україні. Отже, інституційний підхід покладено в основу регіональної періодизації:

1) 1917–1922 рр. — період відомчої цензури;

2) 1922–1930 рр. — період організації та становлення республіканських органів цензури в умовах формування державної цензурної системи (організація Головліту та його чистка);

3) 1930–1940 рр. — період остаточного утвердження системи політичної цензури в межах партійно-державного управління країною (реорганізація Головліту; створення мережі спецфондів, розробка режиму їх функціонування в умовах остаточної монополізації ідеології);

4) 1941 — жовтень 1953 рр. — період реорганізації діяльності Головліту в умовах Великої Вітчизняної війни, післявоєнне

розширення напрямів роботи республіканських органів цензури, диференціація й розгалуженість індустрії контролю; короткотривале перебування Головліту в структурі МВС СРСР;

5) 1953–1966 рр. — період тимчасової лібералізації, що носила поверховий характер; зниження статусу Головліту, як складової частини підрозділу Державного комітету в справах друку;

6) 1967–1984 рр. — період бюрократичної стагнації, під час якого практично не змінювалися роль та місце Головліту в політичній системі держави;

7) період 1985–1990 рр. — період розпаду системи, у процесі якого неодноразово за умов демократичних перетворень і гласності мали місце спроби реформувати Головліт аж до його ліквідації на республіканському рівні в січні 1990 р.

Ця періодизація обумовила також концепцію дослідження та структуру книги.

У ході вирішення джерелознавчих завдань був врахований досвід радянського теоретичного джерелознавства в питаннях систематизації й класифікації документів, у виборі методів історичного дослідження, визначенні співвідношення фактичного й теоретичного матеріалу, організації роботи з архівними джерелами та оформленні зібраного матеріалу, аналізі періодичної преси, викладених у працях М. Варшавчика, Н. Ковальського, А. Санцевича, В. Фарсобіна тощо [70, 201, 345, 403].

Джерельну базу роботи склали документи архівосховищ центральних архівів країни. Так, особливий інтерес становить фонд ЦК Компартії України (ф. 1.), що зберігається в ЦДАГО України. Це, власне, протоколи Політбюро ЦК КП(б)У-КПУ, телеграми, інструкції, звіти, обіжники, службові записки, плани роботи. Також були використані матеріали ЦДАВОВ України. Перш за все, заслуговує на увагу фонд Головного управління по охороні державних таємниць в пресі при Раді Міністрів УРСР (ф. 4605 Головліту УРСР). Опрацьовувалися й джерела фонду НКО України (ф. 166), Міністерства культури УРСР (ф. 5116), РНК УРСР (ф. 2), ВУЦВК (ф. 1). У цих фондах містяться декрети й постанови РНК РСФРР та УСРР, протоколи засідань, бюлетені відділів НКО УСРР, постанови та проекти постанов ВУЦВК, РНК УРСР, Наркомосу, накази Центрального управління друку, списки заборонених книг, листування із ДПУ про дозвіл вивозу книг за кордон, доповідні записки працівників Укрполітосвіти тощо. Необхідно вказати й на документи фонду Міністерства культури УРСР (ф. 5116), у якому представлені листування з обласними управліннями культури та установами

інших відомств з питань вилучення літератури з фондів бібліотек і накази начальника Головліту СРСР.

Важливим джерелом вивчення проблеми контролю за друкованою продукцією стали документи універсального архіву друкованих видань Книжкової палати України ім. І. Федорова (ф. 5131) та Архіву Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, що дозволяють визначити етапи розвитку й типологію спецсховів, виявити роль Головліту, партії та низових працівників у розвитку спецсховищної форми на кожному етапі її становлення.

Таким чином, можна виділити чотири основні групи архівних документів, що використовувалися в ході роботи:

1) цензурні;
2) державні;
3) партійні;
4) громадські.

Означені джерела об'єднано в дві основних групи: традиційні для української історіографії та власне цензурні джерела.

Переважна більшість джерел містить обмежувальні грифи «таємно», «цілком таємно», «для службового користування».

Необхідно зазначити, що архівні матеріали органів цензури періоду 1920–1930 рр. зникли під час II світової війни й тому відтворити історичну картину даного періоду за документами Головліту неможливо. Натомість згадана джерельна група повно представлена матеріалами 1941–1976 рр. Серед цензурних документів виділяються джерела інформаційного плану (зведення, звіти, доповіді тощо), які відбивають специфіку суспільно-політичних процесів в Україні.

Аналіз діяльності органів цензури з питань контролю друкованої продукції на фоні суспільно-політичного життя в країні передбачає детальне вивчення матеріалів радянських виконавчих органів. У дослідженні широко використовувалися документи керівних інстанцій республіканського та союзного масштабу, документи губернських, окружних, повітових і виконавчих комітетів.

Важливим свідком, що підтверджує залежність діяльності цензурних органів від ідеологічної лінії комуністичної партії, є партійні документи. У роботі використані матеріали партконференцій, пленумів, засідань бюро, президій, зведення, огляди, циркуляри, доповіді, звіти та інші джерела.

Співвідношення групи цензурних документів з матеріалами партійних і радянських органів дозволяє з'ясувати ступінь

достовірності інформації, що міститься в кожній з названих груп джерел.

Документи листування дають можливість прослідкувати, хто і як направляв діяльність органів цензури, розкрити механізм прийняття рішень і контролю з боку партійних і радянських інстанцій за роботою Головліту УСРР-УРСР.

Слід вказати на те, що в процесі обробки архівних матеріалів застосовувався філолого-лінгвістичний метод дослідження, який передбачав урахування певних особливостей джерел, зокрема, специфічних цензурних. З того приводу, цитування джерел подавалося мовою оригіналів, зі збереженням їх стилістики та авторської орфографії.

Наряду з архівними документами в дослідженні широко використовуються й опубліковані джерела. Так, авторка базувала роботу на вивченні законодавчих та виконавчих актів СРСР і УСРР-УРСР, розпорядчих документів партійних органів.

Важливу групу джерел склали праці вітчизняних та зарубіжних дослідників з історії цензури, спеціальні публікації в періодичній пресі.

Джерельну базу сформували також матеріали з фондів бібліотек: Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Національної Парламентської бібліотеки України, Державної історичної бібліотеки України, Центральної міської бібліотеки ім. Л. Українки, Наукової бібліотеки Київського університету ім. Т. Шевченка, Наукової бібліотеки системи центральних державних архівів України, Наукової бібліотеки Інституту історії України НАН України, Наукової бібліотеки Інституту української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Наукової бібліотеки Книжкової палати України.

Характерною особливістю роботи став комплексний міждисциплінарний підхід щодо вивчення обраної теми під кутом зору суміжних галузей знання, а саме: політології, книгознавства, документознавства, фондознавства, архівознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, літературознавства, правознавства, культурології, видавничої справи, журналістики.

Структура книги визначена специфікою дослідження, а також відбиває міждисциплінарний підхід до вирішення історичних завдань. Тому монографія побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається з передмови, п'яти розділів, післямови, списку використаної літератури та архівних джерел. Особливістю роботи стала багатоаспектність структури історіографічного матеріалу та джерельної бази дослідження,

а також новизна значної кількості джерел, що вводяться у науковий обіг. Принцип викладу матеріалу в основних розділах, а також їх внутрішня структура відповідають особливостям етапів розвитку і формування політичної цензури в УСРР-УРСР загалом та цензури творів друку, зокрема. Відхід від окреслених хронологічних меж пояснюється намаганням авторки більш глибоко розглянути історичні корені виникнення та еволюції цензури як соціокультурного явища.

Сподіваємось, що книга стане в нагоді науковцям, професійним історикам, спеціалістам суміжних галузей знання, викладачам і студентам гуманітарних навчальних закладів та усім, хто цікавиться історією України.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Проблема цензури в Україні за часів радянської влади по сьогодні залишається комплексно не розробленою. Зважаючи на закритість даної теми, перші публікації загального характеру побачили світ лише наприкінці 1980-х рр.

Однак треба відзначити, що всі статті даного етапу написані більш публіцистами, ніж істориками, і тому відрізняються емоційністю викладу й вузькістю фактичної бази.

Надалі почали з'являтися публікації українських учених, у яких було зроблено намагання збагнути суть процесів і явищ, породжених тоталітарною системою.

На межі 1990-х рр. побачили світ праці, присвячені різним аспектам культурного життя, що були позбавлені догматизму партійної ідеології, в яких висловлювалися сміливі й неординарні судження, розглядалися актуальні питання суспільно-політичного та культурного життя 1920–1930-х рр. Це, скажімо, роботи Г. Касьянова, В. Даниленка, С. Кульчицького [107, 186–187]. Згадані дослідники, вивчаючи процеси утвердження сталінських методів керівництва духовним життям суспільства, розглянули основні напрями діяльності цензурно-контролюючих установ по відстеженню творів друку. Авторами цілком слушно вказано на тісний зв'язок органів КПУ з цензурними підрозділами ДПУ в процесі боротьби за «ідеологічну одноманітність» [107].

Детально розкрив механізм проведення масового терору як засобу державного управління в СРСР, у тому числі в Україні, С. Білокінь. Його праця допомогла прослідкувати зміцнення тоталітарної системи в різних соціальних та професійних сферах суспільства, зокрема, у культурі 1920–1930-х рр. [40–45].

Істотний внесок у дослідження радянської цензури зробили також історики видавничої справи М. Тимошик, котрий у своїх публікаціях розкрив напрям роботи Головліту УСРР-УРСР по контролю матеріалів, підготовлених до друку [387–390] та

Я. Ісаєвич, творчим здобутком якого стало висвітлення головних тенденцій здійснення цензурної політики в книговидавничій сфері [162, 163].

Загальному розумінню витоків радянської цензури сприяла монографія та докторська дисертація Т. Ківшар «Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.)», в яких докладно розкрито передумови щодо здійснення наступних ідеологічних акцій по очищенню бібліотечних фондів [192, 193].

Значний за обсягом фактичний матеріал із проблеми тоталітаризації культурної сфери суспільства дають дослідження, присвячені розвитку української культури та окремим її напрямкам: літературі, музиці, театру. Особливо треба відзначити навчальний посібник за редакцією А. Бичко, у якому вперше в українській історії дається аргументоване визначення поняття «тоталітарна культура», перераховуються її основні ознаки [384]. До осмислення тоталітарної культури звернувся також М. Борисенко [53–54]. Згадані дослідники у своїх роботах безпосередньо торкаються питання цензурного впливу на сферу культурного життя в Радянській Україні.

Історіографію проблеми тоталітаризації й цензурування духовних надбань українського народу протягом 1920–1930-х рр. доповнюють дисертаційні дослідження та публікації вчених — В. Очеретянка, О. Тарапон, І. Автушенко [288, 381, 3].

Зі спеціальних досліджень, що також торкаються означеної теми, необхідно виділити розвідку з історії цензури І. Кравченка [220], публікацію з питання розробки проблем української бібліографії в умовах політичної цензури 1960-х — І половини 1980-х рр. О. Бажана [18], статті, присвячені забороні друкованого слова, побудовані на матеріалах роботи НКВС-ДПУ В. Ченцова [416–417]. На деяких аспектах діяльності цензорських установ зупинився й І. Малишевський, зробивши спробу охарактеризувати цензуру в тоталітарні часи [253]. До вивчення передумов становлення системи радянської цензури звернувся також у своїй оригінальній розвідці О. Рибалка [336]. Питанням співвідношення літератури й влади, створення цензорського апарату в Україні в 1920-х рр. присвятили свої статті В. Масненко, В. Кізюн, Г. Перепилиця [257, 194].

Ґрунтовний огляд цензурного контролю за українською художньою літературою протягом XX ст. із залученням архівних документів надав знаний український учений О. Мишанич, прослідкувавши цей напрям діяльності Головліту впродовж радянського періоду [264].

Суттєвим здобутком вітчизняної історіографії стали наукові монографії Ю. Шаповала [420, 423, 425]. Саме в них уперше поетапно висвітлюється історія комуністичної цензури в Україні в контексті функціонування партійно-державних органів контролю, досліджуються форми й методи діяльності Головліту УСРР-УРСР, розкривається роль окремих осіб-ініціаторів охоронно-заборонних заходів, наводиться повний перелік проскрипційних списків і покажчиків «небажаних» творів, відзначаються напрями подальшого вивчення даної теми.

Суттєва роль у справі дослідження історії радянської цензури та її становлення в Україні належить В. Барану, котрий у ряді ґрунтовних праць зміг не тільки висвітлити післявоєнний період її розвитку, розкрити структуру політичної системи по контролю над духовним життям суспільства, а й проаналізувати навіть кадровий склад цензорського потенціалу [25–29]. Спираючись на цікаві джерела з фондів України та Російської Федерації, вчений визначив місце політичної цензури в системі тоталітаризму.

Значну групу публікацій складають роботи, присвячені питанням бібліотечної цензури 1920–1930-х рр. Особливо заслуговує на увагу змістовна монографія Л. Дубровіної та О. Онищенка з історії Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського за період 1918–1941 рр. [127] Шляхом використання широкого кола архівних джерел авторами досліджуються важливі аспекти даної проблематики. Проблемі поступової ідеологізації бібліотечної справи протягом 1920–1930-х рр. присвячена робота Л. Новохатька, в якій розглядається негативний вплив бібліотечних «чисток» і вилучень творів на загальний стан бібліотечного фонду республіки [275–278]. Тему контролю за бібліотечними фондами продовжують також розвідка Н. Ашаренкової [15], статті та дисертаційне дослідження О. Каракоз [181–183].

Розглядаючи вказану проблему за історичними періодами становлення та розвитку комуністичної цензури, необхідно прослідкувати ступінь її розробленості за хронологією.

Так, цензура друку 1917 — кінця 1930-х рр. найбільш висвітлена в роботах С. Кульчицького, В. Даниленка, Г. Касьянова, В. Ченцова, С. Білоконя, В. Очеретянка, Ю. Шаповала [107, 186–187, 416–417, 43, 287, 289, 420, 423, 425].

Абсолютно не вивченим із точки зору розкриття даного питання залишається період Великої Вітчизняної війни.

Післявоєнна діяльність цензорських установ по контролю за друкованими виданнями загалом аналізується в працях В. Барана та Ю. Шаповала [25–29, 420, 423, 425].

Однак історія цензури на етапі 1970–1980-х рр. і цензура друку, зокрема, майже не відображені в українській історичній науці. Поодинокі публікації та наведені в них розпорошені факти не в змозі відтворити реконструктивну картину діяльності партійно-державних і цензорських установ по обмеженню духовних надбань українського народу.

Для більш глибокого розуміння окресленої тематики вважаємо за потрібне проаналізувати її історіографію за наступними підтемами:

1) історіографія історії Головліту;

2) історіографія обмеження доступу до інформації та створення спецсхову як однієї з його форм;

3) історіографія ввозу зарубіжної літератури;

4) історіографія контролю за книготорговельною та музейною сферами;

5) історіографія контролю за збереженням державної таємниці в пресі;

6) історіографія бібліотечних чисток.

На початок, розглянемо **історіографію історії Головліту.** Перебудова відкрила доступ до раніше закритих архівів не тільки вітчизняним, а й західним ученим. У 1992 р. у Шотландії з'явилася стаття американського історика М. Фокса про Головліт і цензуру в період НЕП, у якій автор розглянув структуру цензурної системи, контролюючої сферу друкованого слова, діяльність Головліту, Головреперткому й принципи ідеологічного контролю [148].

Відрізняються ґрунтовним аналізом і фактичним матеріалом побудовані на опублікованому матеріалі статті вченого із Глазго Мартина Дьюхірста, котрі побачили світ за останні роки [439–440]. В одній зі своїх робіт він показав, що цензура в СРСР виникла не в 1922 р., а з моменту політичного перевороту 25 жовтня 1917 р. [439].

Українська історична наука також поповнилася рядом праць з історії Головліту.

Так, одними з перших до детального вивчення вказаного питання звернулися Г. Касьянов, В. Даниленко, С. Кульчицький, котрі висвітлили процес організації діяльності органів цензури протягом 1920-х рр. [107]. Як справедливо підкреслили дослідники, становлення Головліту відбувалося під безпосереднім централізованим керівництвом компартії та в тісному співробітництві із ДПУ. Саме такий цензурний тандем зобов'язаний був забезпечити «ідеологічну одноманітність» в

усіх сферах культурного життя, у тому числі й у сфері друкованої продукції.

На зв'язок у роботі Головліту та апарату Політконтролю в ході нагляду за творами друку вказав також В. Ченцов [416–417].

Специфіку формування системи політичної цензури в Україні розкрив у своїх публікаціях та кандидатській дисертації В. Очеретянко, простеживши загальні тенденції її еволюції, починаючи з часів існування Російської імперії [287, 289]. Спираючись на архівні джерела, автор змалював характерні риси радянської цензурної системи. Шляхом введення в науковий обіг ряду регламентуючих документів, він проаналізував діяльність Головліту по виданню, використанню та розповсюдженню творів в 1920–1930-х рр.

Значним досягненням у розробці вказаної проблеми стали наукові розвідки В. Барана, котрий детально охарактеризував такі напрями роботи Головліту УРСР з 1945 по 1980-ті рр., як: контроль за бібліотечною й книготорговельною мережею, ввіз зарубіжної літератури з-за кордону, збереження державної таємниці в пресі [27, 29]. Автор розкрив, зокрема, деякі аспекти діяльності відомства по відстеженню букіністики та трофейних видань у післявоєнну добу. Варто вказати на те, що В. Бараном розглядаються й форми цензури. Так, суттєву увагу приділено бібліотечним чисткам та їх наслідкам, а також спецфондам. Причому дослідник торкається питання складу останніх на основі кількісних і якісних характеристик.

Різним аспектам даної теми присвячені публікації Ю. Шаповала [420, 423, 425]. Необхідно підкреслити безпосередній внесок ученого в розробку теоретико-методологічних засад дослідження комуністичної цензури, а саме: конкретизація видів контролю (попередній та наступний), визначення завдань та функцій цензури, виділення в її історії характерних етапів і періодів. Використовуючи широку джерельну базу, дослідник надав загальну картину функціонування контролюючих установ протягом 1920–1980-х рр. Досить детально аналізуються основні напрями роботи Головліту.

Згадану тематику також певним чином доповнює стаття по цензурі художніх творів доктора філологічних наук О. Мишанича, в якій поданий огляд діяльності Головліту в означеному напрямку до 1990 р., тобто до останнього моменту існування цензорських інститутів [264].

Вкажемо також і на наукові розвідки професора Київського університету ім. Т. Шевченка М. Тимошика, у яких робота

цензурного відомства аналізується з позицій нагляду за видавничою сферою. Автором прослідковано основні закономірності щодо реалізації Головлітом традиційних функцій попереднього цензурування матеріалів, підготовлених до друку, а також контролю за видавництвами та видавничими організаціями впродовж радянського періоду [387–390].

Варто звернутися також до історіографії теми на пострадянському просторі.

Так, в Росії з'явилися деякі монографії узагальнюючого характеру, як, скажімо, книга дослідника Г. Єрмолаєва по цензурі радянської літератури в 1917–1991 рр., що, з іншого боку, присвячена досить вузькому аспекту [441].

Активне вивчення історії Головліту розпочалося після падіння органів централізованої цензури й відкриття їх архівів. Перший загальний огляд діяльності Головліту надала московський історик А. Горчева [91]. В основу її статті лягли циркуляри Головліту з фондів ДАРФ.

У 1993 р. побачили світ документальні публікації й статті пітерського дослідника А. Блюма, основані на матеріалах фонду П. Лебедєва-Полянського (Архів РАН) і Ленінградського губліту (АЛМ, СПб.). Він розглянув діяльність приватних видавництв і позицію Головліту щодо них, обнародував матеріали листування начальника Головліту з наркомом освіти, а також підготував монографію, у котрій надав огляд цензурної політики по відношенню до художньої літератури в 1920-х рр. У 1994–1997 рр. А. Блюм займався вивченням такого напрямку роботи Головліту, як контроль єврейської літератури й друкованих видань мовою іврит, що знайшло практичне втілення в монографії «Єврейське питання під радянською цензурою 1917–1991», у якій матеріал, що стосується 1920–1930-х рр., викладений не тільки за свідченням мемуаристів, а й за документами Управління пропаганди та агітації ЦК, Окремого сектора Ленінградського обкому, фондів Головліту [48–50].

Відсутність більш-менш достовірних відомостей про історію цензурних органів у 1917–1922 рр. звернула на себе увагу російського дослідника історії журналістики Г. Жиркова. На підставі опублікованих документів він спробував, перш за все, відокремити військову цензуру, цензуру на місцях і цензуру, впроваджувану центральними органами влади та управління [133–134].

У середині 1990-х рр. вивчення архівних фондів у країнах СНД стало проходити більш активно.

Російська дослідниця Т. Горяєва на підставі використання не тільки матеріалів бібліотеки Головліту, а також його основного фонду, створила насичений документами огляд діяльності відомства. Етапи розвитку Головліту визначені автором, виходячи з історії розвитку радянського цензурного законодавства [95]. 1997 р. під керівництвом згаданої дослідниці вийшов збірник архівних матеріалів «Історія радянської політичної цензури», в якому були опубліковані не тільки джерела з фонду Головліту, а й архівних установ: АЛМ СПб., АДРФ, ДАРФ тощо [170]. До праці включені не тільки нормативні та виконавчі матеріали партії й держави, а й редакційно-видавничих структур. Усі вміщені в збірнику джерела розподіляються на три умовних розділи: директивні документи (у тому числі накази й листи Головліту), матеріали державного цензурного апарату, листування установ культури із цензурними органами (у тому числі, накази та циркуляри Головліту). Цінність даної книги значно знижується через відсутність диференціації матеріалу в межах кожного розділу, а також відірваність документальної бази від конкретного розгляду етапів розвитку цензури й цензорських структур.

Хронологічний принцип розміщення джерел застосований у книзі професора А. Блюма «Цензура в СРСР. Документи 1917–1991» [409]. Широка джерелознавча база, репрезентована збірником, розкриває проблему взаємовідносин Головліту з ЦК ВКП(б)-КПРС.

В останні роки все більше уваги приділяється цензурі післявоєнного періоду.

Наприкінці 1990-х рр. російська історіографія поповнилася рядом узагальнюючих робіт і реконструктивних досліджень на базі освоєння архівних фондів. До них необхідно віднести проект Т. Горяєвої, у якому вивчається культурна політика більшовицької партії в 1917–1940 рр. та її докторська дисертація [94]. Другою подією стала монографія А. Блюма, у якій він розглянув не тільки кадровий та організаційний аспект діяльності Головліту (в його зв'язку з апаратом ЦК), а й чистку бібліотек та поповнення спецфондів, попередню й наступну цензуру в 1929–1953 рр. [49]

В II половині 1990-х рр. вийшли також праці з історії Головліту М. Зеленова, у яких дослідник звернувся до ґрунтовного аналізу діяльності органів цензури протягом 1917 — кінця 1930-х рр. [148–150].

Слід відзначити також, що 27 червня 2007 р. у Росії в Нижньому Новгороді відбулася наукова конференція, присвячена 85-річчю

створення Головліту, у роботі якої взяли участь ряд дослідників із Санкт-Петербурга, Архангельська тощо. Так, з доповіддю на тему «Головліт, Раднарком та ЦКВ КП(б) у 1935–1938 роках: парадокси взаємовідносин» виступив згаданий вчений М. Зеленов. Проблема ієрархії доступу до бібліотечних книг стала предметом розгляду А. Блюма. Про окремі аспекти діяльності цензурного відомства доповів також останній начальник Управління Горьківського Облліту в 1976–1991 рр. К. Масягін.

У цілому можливим є виділити загальні риси історіографії питання. У роботах як вітчизняних, так і зарубіжних авторів існують суттєві прогалини в сфері залучення архівного матеріалу. Слід звернути увагу на той факт, що документи Головліту залишаються дослідженими лише частково. Джерела 1920–1930-х рр. дослідити неможливо через їх відсутність, оскільки (за офіційною версією) вони були втрачені під час евакуації, а (за неофіційною) — цілеспрямовано знищені органами контролю й НКВС. Проте і доступні матеріали післявоєнного періоду по-справжньому не досліджені й не введені в науковий обіг. Навіть документи партійного походження з нещодавно розсекречених фондів належним чином не вивчені. У працях сучасних авторів відсутнє комплексне використання партійних і державних джерел для аналізу цензурної політики. Обмеженість фактичної бази знижує достовірність розуміння викладених фактів, а також не дозволяє реконструювати об'єктивну історичну картину.

Саме тому залучення максимально широкого кола джерел для вирішення питань історії цензури залишається до сих пір досить актуальним завданням. Зокрема, не вивчена роль лідерів Головліту, інших цензурних органів, а також членів Політбюро, Оргбюро й Секретаріату ЦК у проведенні й формуванні цензурної політики. Діяльність Головліту досить часто зводиться лише до попереднього перегляду рукописів і наступного контролю опублікованого тексту, а такі глобальні напрями його роботи, як чистка бібліотек, формування спецсховів (спецфондів), регулювання ввозу зарубіжних видань; контроль трофейної літератури, букіністики та музейних фондів, збереження державної таємниці в пресі, майже не висвітлені (виняток становлять узагальнюючі роботи В. Барана, Ю. Шаповала). Практично не з'ясованою залишається проблема спеціалізації (спрямованості) цензури на окремих етапах розвитку Головліту й партійної політики. Суть питання — не в з'ясуванні подробиць гонінь на окремих авторів, а в показі впливу компартії

через органи Головліту на формування суспільної свідомості шляхом обмеження творів друку.

Вивчаючи цензуру творів друку радянського періоду, логічним є розглянути **історіографію обмеження доступу до інформації та створення спецсхову як однієї з його форм.**

Система обмеження доступу до тієї чи іншої літератури, режим спецсховів частково розглядалися як в українській, так і в західній історіографії. В американській та англійській історіографії вивчалися не тільки конкретні факти закритого доступу до тієї чи іншої інформації, а й система доступу, що склалася в США та Великій Британії [437]. У роботах іноземних авторів до останнього часу практично не згадувалося про організацію в СРСР системи обмеженого доступу до інформації, оскільки всі ці роботи спиралися на опубліковану в СРСР літературу [452, 438].

Звернення до історії не тільки відкритого, а й закритого доступу почалося лише під час перебудови. На Заході з'явилися дослідження й повідомлення про відкриття доступу до книжкових надбань. Можна вказати на книгу В. Тремля, в якій проблема доступу до інформації також досліджується в зв'язку із системою ідеологічного контролю в СРСР [453]. Але історії радянського спецсхову на Заході написано не було. Причини цього лежать на поверхні — відсутність відкритих даних про цю форму обмеження доступу до інформації.

З відомих причин (цензура, скажімо,) статей з історії спецсхову в радянських бібліотеках не було до початку перебудови. І це зрозуміло, бо тільки гласність змогла скасувати деякі табу.

Першим нарисом з історії радянських спецсховів можна вважати публікацію А. Шикмана [428], що побачила світ 1988 р. Автором було реалізовано спробу з'ясувати дату виникнення спеціальних фондів (наводилися 1921, 1923 та 1925 рр.) та висвітлити ініціаторів щодо їх створення. У статті також вказувалося на тісний зв'язок між органами Головліту та ДПУ в процесі здійснення контролю за розповсюдженням творів друку, виданні правил, розпоряджень та інструкцій з питань друку, складання списків забороненої літератури [428].

М. Д. Голубовський, котрий відгукнувся на цю статтю, більш детально проаналізував зв'язки спецсхову з Головлітом, засудив реакційний характер системи обмеження доступу до творів друку і зупинився на проблемі долі книг із грифом «для службового користування» [89]. Спецкор журналу «Бібліотекар» В. Корнєєв спробував на матеріалі спецсхову Башкирської республіканської наукової універсальної бібліотеки описати склад цього фонду

й розповісти про проблеми з його відкриттям [212]. Окрему емоційну, більш публіцистичну версію історії спецсхову та його впливу на інтелігенцію й літературу створив С. Джимбінов [113].

Подібні публікації побачили світ і в Україні. Так, проблемі повернення зі спецфондів до фондів відкритого користування заборонених раніше творів друку та їх загальному огляду присвятили свої публіцистичні есе В. Іщенко, О. Бригинець, О. Сопронюк [174, 60].

Надалі ряду загальних питань стосовно історії організації спецсховів, складу їх наповнення, законодавчої бази щодо їх функціонування й специфіки роботи, починаючи з дожовтневого періоду до радянського, торкнувся С. Білокінь [43].

У монографії Г. Касьянова, В. Даниленка, С. Кульчицького було визначено рік відліку існування спеціальних фондів бібліотек [107].

Вагомий внесок у справу вивчення становлення спецфондів в Україні зробили Л. Дубровіна, О. Онищенко. Присвятивши ґрунтовну наукову розвідку історії Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського періоду 1918–1941 рр., автори безпосередньо звернулися до розгляду директивних матеріалів (інструкцій, наказів, постанов РНК), що регламентували процес створення й розгортання діяльності спецсховів. Дослідники, використавши джерела з фондів Архіву НБУВ, змогли надати відомості про склад бібліотечних спецфондів, відобразити основні закономірності організації спецсховів у системі наукових книгозбірень та розкрити напрями роботи таємного відділу в структурі НБУВ [127].

Ретельному аналізу документів, що поклали початок бібліотечним спецфондам, приділив увагу В. Очеретянко. Ним висвітлено також окремі аспекти режиму функціонування спецсховів протягом 1920–1930-х рр. [286–289].

Загальну інформацію з приводу формування бібліотечних спецфондів в Україні зустрічаємо в публікаціях Ю. Шаповала [420, 423, 425].

Питання еволюції спецфондів періоду 1945–1980-х рр. досліджувалися в працях В. Барана. Так, використавши величезний фактичний матеріал, учений надає статистичні відомості щодо кількісного та якісного складу спецсховів на різних етапах їх розвитку [29].

Розробці проблем української бібліографії в умовах політичної цензури 1960-х — І половини 1980-х рр. та поповненню спецфондів ідеологічно небажаними бібліографічними покажчиками присвячена розвідка-публікація О. Бажана [18].

Стосовно до історіографії питання в країнах СНД зазначимо, що в Російській Федерації після конференцій «Свобода наукової інформації та збереження державної таємниці» (1991) і «Цензура у царській Росії та Радянському Союзі» (1993) з'явилися публікації з історії спецсховів, написані власне працівниками цієї системи. У першому огляді, викладеному завідувачкою відділу спеціального зберігання в ДПБ ім. Салтикова-Щедріна С. Варламовою, йшлося про проблеми бібліотек і бібліотекарів, працюючих у цих відділах [68, 69]. На конференції в 1993 р. дослідниця більш детально розповіла про історію спецсхову бібліотеки [67]. Стаття наповнена документальним та фактичним матеріалом.

Деякі відомості про систему спецфондів наводилися й у виступах учасників конференції «Цензура у царській Росії та Радянському Союзі». А. Солодін, бувший член колегії Головліту, розповів про роботу спецсховів у 1980–1990-х рр. [410].

М. Конашев охарактеризував систему допуску до спецфондів. Учений підкреслив, що спецсхов створювався як один з інструментів захисту й зміцнення нової влади, мав усі риси партійно-державної системи виробництва й контролю інформації — надзаконність, анонімність, таємність [207].

У наступні роки вийшли статті, присвячені більш вузькій тематиці, підготовлені на архівному матеріалі. Саме такою була стаття В. Савіна та Я. Виноградової, котрі дослідили історію створення спецфондів та їх функції на основі джерельної бази Російського державного військово-історичного архіву [344]. В роботі було прослідковано залежність спецсхову від партійної репресивної політики.

Важливим історіографічним фактом стала поява в 1995 р. матеріалів конференції «На підступах до спецсхову», котра відбулася в Санкт-Петербурзі в 1991 р. Публікації Н. Черепніної про спецсхови в архівах, а також М. Конашева про спецсхов у 1950–1991 рр. суттєво збагачують уявлення щодо форм обмеження інформації. Бібліографічний список газетних статей про спецсховки, складений Т. Зюзіною також є важливим історіографічним внеском [269, с. 65–71, 72–92, 103–106].

На початку XXI ст. побачили світ змістовні публікації по історії спецсхову в 1920–1930-х рр. М. Зеленова [148–150].

Загалом слід торкнутися фактологічного рівня всіх існуючих робіт. Історія спецсхову та інших форм обмеження доступу дослідників до інформації розкрита на самому мінімальному джерельному рівні. Архівні комплекси не введені в науковий обіг, внаслідок

чого реконструктивної історії розвитку спецсховів немає як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографічній науці.

Проблемний аспект вивчення теми також зводиться виключно до побудови фактичної канви в діяльності спецсхову. Причому відображається не вся історія, а тільки обмежений список об'єктів дослідження. Головним чином у центрі уваги вчених знаходяться Головліт, РНК і «спецсхов» як явище. Такі об'єкти дослідження, як ЦК КП(б)У — ЦК КПУ та його структурні підрозділи, окремі бібліотеки та їх керівники, лідери Головліту, досить часто не включаються до сфери розгляду.

Таким чином, загальна картина історії спецсхову стає розмитою, оскільки послідовність подій в еволюції спецсховів та етапів їх формування не відображається. Схематизм, з яким показаний у даних статтях розвиток спецсхову, не дає можливості виділити етапи розвитку його типів й форм. Проблеми, поставлені дослідниками, зводяться до розкриття системи допуску до спецсхову (причому, лише в останні роки його існування), кількості літератури в ньому та впливу спецсхову на особистість ученого.

У методологічному плані вивчення цього сюжету певним чином обмежилось рядом шаблонів. Емоційні оцінки, котрі дають спецсхову його колишні працівники й публіцисти, є недостатніми для аналізу цього явища. Проте спецсхов переважно у всіх дослідників бачиться єдиним ієрархічним явищем. Хоча, на справі, існували спецсхови різних форм, вони формувалися з різних джерел, вони були різного рівня підпорядкованості тощо. Емоційні оцінки спецсхову не дали дослідникам піднятися до культурологічного аналізу, а це все зводить існуючі малочисельні роботи (за невеликим виключенням) до загальних міркувань.

Основна тенденція історіографічної думки на сьогоднішній день полягає в конкретному вивченні форм спецсховів і спробі їх аналізу — у різних методологічних координатах. Але для цього необхідно розширити поле історичного дослідження за рахунок включення до нього ряду об'єктів, як от: лідери Головліту, ЦК КП(б)У, РНК, а також чистки бібліотек і архівів, ввіз іноземної літератури тощо. Тільки збільшення списку об'єктів і предметів дослідження надасть можливість розібратися в організації закритого доступу до інформації. Потім необхідно визначити етапи розвитку й типологію спецсховів, виявити роль Головліту, партії та низових працівників бібліотек у розвитку спецсховів як форми на кожному етапі її становлення.

Зважаючи на те, що одним із превалюючих напрямів діяльності органів цензури впродовж радянського періоду був контроль зарубіжної літератури, звернемось до **історіографії ввозу іноземних творів.**

Проблема ввозу зарубіжних видань у СРСР та УРСР є не тільки питанням бібліотечного будівництва, а й питанням історії політичних і культурних взаємин політиків і науковців УРСР з українською діаспорою. В українській історичній науці згадана тема практично не досліджувалася. Так, певну спробу висвітлити проблему перекриття такого джерела постачання «ворожої літератури», як імпорт друкованої продукції, зробили Г. Касьянов, В. Даниленко, С. Кульчицький, розповівши про організацію на митницях спеціальних контрольних пунктів ЦУД, котрі за спеціальними списками вилучали всю «шкідливу закордонну літературу» [107].

Розгляд вказаного питання продовжив В. Ченцов, проаналізувавши заборонені Політконтролем ДПУ до ввозу в СРСР зарубіжні твори друку [415–417].

Окремі аспекти цензури закордонних видань в УРСР протягом 1945–1980-х рр. розкрив В. Баран. Спираючись на архівні джерела, дослідник навів статистичні дані про результати контролю творів друку на митницях і поштамтах країни, а також показав основні тенденції роботи органів цензури у вказаному напрямку [29].

У межах пострадянських країн можемо виділити праці Б. Корша [446] та А. Блюма [47]. Так, згаданими науковцями вивчалися організаційні підстави обмеження ввозу зарубіжних видань у СРСР і роль Головліту в цьому процесі. Однак цілісну картину за цими публікаціями відтворити неможливо. Численні роботи про культурні зв'язки із закордоном, що з'явилися останнім часом, не містять практично ніякої інформації про систему обмеження ввозу зарубіжної літератури та механізм її розповсюдження в СРСР.

Виходячи із цього, завданням історіографії є відтворення панорами ввозу іноземних видань, визначення її кількості та якості.

Звернемось також до розгляду **історіографії контролю за музейною та книготорговельною сферою.** Слід відзначити, що характерною особливістю цього питання є практична відсутність в українській історичній науці публікацій, присвячених його аналізу. З наявних робіт слід виділити статтю В. Барана, в якій прослідковуються основні напрями діяльності органів цензури УРСР протягом післявоєнного періоду (вилучення «небажаної»

літератури із книготорговельної мережі, чистки музейних фондів) [29], а також розвідку Ю. Шаповала, в якій дослідник частково торкається аналізу означеної тематики на етапі 1940-х рр. (головлітівський контроль за букіністикою) [420].

Серед праць зарубіжних учених варто наголосити на роботах А. Блюма [46–50] і Т. Горяєвої [92–95]. Саме в монографіях згаданих авторів частково приділено увагу ідеологічним перевіркам та вилученням заборонених Головлітом СРСР творів друку із книготорговельної та музейної галузі на етапі 1930–1950-х рр. У цілому ж — вказаний проблемний аспект потребує масштабних реконструктивних досліджень, у яких би висвітлювалися основні закономірності становлення та розвитку даних напрямів діяльності Головліту УСРР-УРСР впродовж комуністичної доби.

В контексті даної тематики слід також звернутися до **історіографії контролю за збереженням державної таємниці в пресі**. Зрозуміло, що за радянських часів про вивчення окресленого питання не могло бути й мови. Проте і на сьогоднішньому етапі цей тематичний напрям абсолютно не висвітлений як в українській, так і в зарубіжній історіографії. Певні складові вказаної теми розглядалися в публікаціях В. Барана [25–29] та Ю. Шаповала [420–421, 425]. Загалом конкретизація цієї проблеми чекає на свою подальшу апробацію.

Звернемось також до розгляду **історіографії бібліотечних чисток**. Розуміння завдань бібліотечних чисток у СРСР проходило одночасно з їх проведенням. Уже в 1923 р. у періодиці з'явилася стаття О. Покровського «До очищення бібліотек», котра знайшла живі відгуки Б. Бажанова й Г. Беуса, а також керівників Головполітосвіти й ініціаторів чисток Н. Крупської та М. Смушкової [311]. У згаданих статтях по-різному оцінювалися необхідність, обсяг і направленість чисток, причому викладений матеріал можна визначити як політичну публіцистику, а не наукові статті.

Одна з перших наукових публікацій на цю тему, що належить Бертрану Вольфу «Крупська чистить народні бібліотеки», побачила світ 1969 р. [459]. Стаття написана на основі опублікованих матеріалів : статей Н. Крупської та нормативних документів Головполітосвіти.

У 1979 р. вийшла монографія Б. Реймонда, присвячена діяльності Н. Крупської в галузі бібліотечного будівництва, в якій ішлося й про бібліотечні чистки 1920–1930-х рр. [449]. Автором цілком справедливо доводилася їх безпосередня залежність від партійної політики.

Пізніше, в 1983 р. в Єрусалимі була видана монографія Б. Корша «Перманентна чистка радянських бібліотек», що стала першим виданням, у якому ґрунтовно був зібраний як опублікований матеріал, так і аналітична література [446].

Про бібліотечні чистки в СРСР ще нещодавно не прийнято було згадувати. Після падіння імперії вивченням даного питання частково займалася американська дослідниця Патриція Кеннеді Грімстед. Однак основну увагу авторка приділила опису змін системи доступу до архівної інформації [444].

Вітчизняна історіографія бібліотечних чисток досить обмежена. Серед наявних з цієї проблематики робіт можна виділити монографію Т. Ківшар «Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.)», в якій дослідниця показала процес закладання підґрунтя для подальшого здійснення радянською цензурою планових бібліотечних чисток [193].

Заслуговує на увагу стаття В. Погребняка «Репресовані книги», де наряду зі справами «бібліотечного шкідництва» розкриваються наслідки бібліотечних чисток 1920–1930-х рр. [305]. Дану сюжетну лінію продовжила Н. Ашаренкова в публікації, присвяченій впливу цензури на діяльність публічних бібліотек України, торкнувшись також проведення кампаній по їх очищенню [15].

Значним доробком у дослідженні даної теми стали монографія та докторська дисертація Л. М. Новохатька [278]. Так, дослідник показав поступову ідеологізацію бібліотечної справи, підпорядкування її завданням політико-пропагандистського характеру, зупинившись на бібліотечних чистках як формі ідеологічного контролю.

Необхідно також виділити публікації В. Очеретянка, котрий шляхом аналізу архівних матеріалів зміг відобразити основні напрями бібліотечних чисток 1920–1930-х рр. [287–289].

Бібліотечна цензура в Україні в 1920-х рр. стала предметом кандидатської дисертації молодої дослідниці О. Каракоз. У ряді публікацій авторки розглядаються законодавчі документи органів контролю, що безпосередньо обумовили проведення бібліотечних чисток протягом вказаного періоду, частково висвітлюється роль ініціаторів означених кампаній [181–183].

На терені країн СНД також побачили світ окремі роботи за вказаною проблематикою. Це, скажімо, дещо політизоване есе М. Глазкова [85], а також змістовна історична розвідка М. Зеленова [455], спрямована саме на вивчення механізму, а також методів проведення бібліотечних чисток у СРСР з 1929 по 1939 рр.

Таким чином, можемо зупинитись на загальних рисах історіографії даної теми. Усі наявні в українській історичній науці праці торкаються лише бібліотечних чисток 1920–1930-х рр. Інші хронологічні періоди залишаються поза межами уваги дослідників. Слід вказати також на слабку розробленість фактичного матеріалу. Виходячи з відсутності необхідної для аналітика кількості та якості матеріалу, стає зрозумілою обмеженість суб'єктів дослідження. Так, наприклад, партія практично не фігурує в реконструктивному описі подій, хоча її роль висвітлюється аналітиками на функціональному рівні. Проте кількість суб'єктів дослідження може бути набагато більшою. Можна вказати на різні відділи апарату ЦК — Секретаріат, Політбюро, Агітпроп тощо. Існуючі роботи різняться також досить вузьким колом сюжетів вивчення. У цьому зв'язку показовим є той факт, що в публікаціях за даною проблемою відсутні питання про зміну організацій, що брали участь у ході вилучення літератури, про зміну типології й направленості чисток, про трансформацію ролі й позиції ЦК (та його лідерів) у проведенні чисток.

Отже, перспектива розвитку історіографії передбачає спочатку створення реконструктивного дослідження, у котрому б максимально повно висвітлювалися бібліотечні чистки. Тільки на цій базі подалі може бути виконана практична та теоретична наукова робота, в якій би вивчалися різні типи, етапи, види подій так званої «перманентної бібліотечної чистки» як у СРСР, так і в Україні.

Ураховуючи комплексно проаналізовані аспекти історіографії нашої теми, можна зробити висновок, що, попри розробки окремих питань запровадження радянської цензури друкованих видань, історія цензурного контролю друкованої продукції в Радянській Україні не була предметом спеціального дослідження, хоча є вельми актуальною в науковому висвітленні проблеми.

1.2. Особливості джерельної бази дослідження

Джерельна база з історії цензури друкованих видань вирізняється різноманітністю походження й особливостями змістовного наповнення, що потребує спеціального огляду й видової характеристики.

Джерельну базу дослідження складають як неопубліковані джерела, так і опубліковані документи. Значну частину її становлять неопубліковані архівні матеріали. Серед них — матеріали

фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, насамперед, загальний фонд ЦК КП(б)У (ф. 1, оп. 1, 6, 16, 20, 23, 24, 25, 70).

Малодослідженими є документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Документи, що зберігаються тут, належать переважно цензурним органам, котрі підпорядковувалися Головному управлінню політичної освіти (Головполітосвіта) та Центральному управлінню в справах друку (ЦУСД), а з 1925 р. — Головному комітету з питань літератури (Головліт). Ці матеріали зберігаються у фонді Народного комісаріату освіти України (ф. 166).

Величезний інтерес для сучасних дослідників являє фонд Головліту УРСР (ф. 4605), що містить цензурні джерела за період 1941–1976 рр. Зазначимо, що документи довоєнної історії діяльності відомства не збереглися. До того ж значна частина наявних джерел до сих пір перебуває на таємному зберіганні, що значно ускладнює дослідження даної теми.

Окремі матеріали по цензурі друкованих видань радянської доби знаходяться у фондах РНК УСРР (ф. 2), ВУЦВК (ф. 1), Міністерства культури УРСР (ф. 5116).

Ряд джерел за напрямом дослідження зосереджений у Науковому архіві Книжкової палати України ім. І. Федорова (ф. 5131), а також Архіві Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. Це, переважно, директивні нормативно-методичні документи та матеріали листувань.

Для здійснення аналізу наявних джерел необхідно виділити загальні принципи щодо їх класифікації.

Слід вказати на те, що класифікація джерел за класами на підставі існуючих ознак, властивих цим об'єктам, є дослідницьким прийомом аналізу інформації, що міститься в матеріалі [429]. Це також допомагає визначити понятійний апарат, котрий буде використовуватися надалі.

Отже, в роботі застосовані наступні принципи класифікації джерел:

1) Суб'єктна (за принципом походження джерел). Можна поділити документи на:

– традиційні для української історіографії матеріали державних установ (державні); вищих політичних органів Політбюро, Оргбюро, Пленуму, Секретаріату ЦК, апарату ЦК партії (партійні); різного типу громадських союзів , організацій (громадські); приватні;

– цензурні джерела (документи Головліту).

2) Видова (за функціями впливу на ті, чи інші сфери суспільних відносин) — використано для протокольних постанов керівних органів ЦК КП(б)У — ЦК КПУ. Виділено документи наступних видів:

– договірний;
– договірно-законодавчий;
– договірно-розпорядчий;
– розпорядчий;
– виконавчо-реєстраційний;
– реєстраційно-обліковий;
– посвідчувальний;
– рекомендаційний;
– доповідний;
– протокольний;
– звітний;
– вид листів [70].

3) Предметна (дозволяє чітко розмежувати або виявити нерозмежованість) адресатів постанов ЦК та органів державної влади й управління, що дає можливість розкрити мотиви й причини прийняття того чи іншого нормативного акту [201].

4) Родова (якого роду документ використовувався у вигляді джерела).

Серед публічно-правових матеріалів можна виділити закони й нормативно-правові акти органів управління. За ознакою службового призначення публічно-правові документи можна розподілити на «нормативні» й «виконавчі» [48].

До матеріалів законодавчого характеру віднесені документи вищих органів державної влади — ЦВК, ВЦВК, РНК. Закони — юридичні акти, що приймалися вищими органами державної влади й регулювали важливі суспільні відносини.

Нормативні документи представлені розпорядчими матеріалами різних відомств і підзаконними актами відділень НКО.

У зв'язку із цим досить важливо визначити термінологічний апарат, що застосовується до постанов органів державної влади й управління, а також до партійних постанов і рішень. Ми розглядаємо їх як правові, а не нормативні (за формальною ознакою) документи. Так, наприклад, протоколи Політбюро не були підзаконними актами й законами, оскільки створювали норми права, котрі не лише частково перемежовувалися з державним законодавством.

Протокольні акти можна класифікувати за наступними родами:

– циркуляр;
– додаток до протоколу;
– протокольна постанова;
– протокольне рішення;
– «Окрема папка»;
– позапротокольне рішення [300].

Під виконавчими документами розуміємо такі джерела, котрі відбивали процес та результати виконання раніше прийнятих рішень органів влади й управління. Серед виконавчих матеріалів виділяються:

– оперативні (листування, підготовчі матеріали, проекти рішень тощо);
– підсумкові (річні звіти, статистичні зведення й т. ін.) [48].

Таке розподілення є досить умовним, оскільки листування різних державних і партійних структур досить часто мало суто нормативний характер.

Можна виділити також приватно-публічні документи, що регулюють адміністративний або інший статус конкретних осіб. До них відносимо нормативні акти органів державної влади й управління, окремі постанови апарату ЦК тощо. Серед матеріалів з історії цензурної системи зустрічаються документи прохально-апеляційного виду (прохання, заяви, анонімні листи, скарги від приватних осіб та організацій), а також документи рекомендаційного характеру (виду) — пропозиції й міркування від цілого ряду комісій (партійних і державних) різних рівнів.

5) Функціональна (яким чином створений документ).

Цей тип класифікації є ефективним для розуміння механізму прийняття рішень в апараті ЦК і створення цензурної системи [70]. Так, скажімо, існувала наступна практика затвердження постанов: до засідання опитуванням по телефону, на засіданні при обговоренні документа, на засіданні без обговорення, опитуванням на бланку голосування тощо.

6) Тематична (застосовується для класифікації джерел за їх змістовним наповненням).

7) Хронотопічна (визначає термін дії постанови і як швидко вона повинна бути виконана), тобто за типами часових і просторових структур, відображених у постанові [70].

Одна з основних змістовних і структурних відмінностей, що мають місце в правових актах, є наявність чи відсутність часових обмежень дії прийнятого документа. Отже, об'єктивні умови для прийняття такої класифікації існують. Введення часової

ознаки в дослідження постанов дозволяє повніше розкрити їх функції, котрі не були висвітлені в процесі застосування інших класифікацій.

Таким чином, можна перейти до безпосереднього аналізу неопублікованого джерельного масиву, який, як було зазначено вище, можна поділити на дві групи документів: традиційні для вітчизняної історіографії та власне цензурні джерела.

Під традиційними джерелами ми розуміємо державні документи (матеріали як державних установ, так і вищих політичних органів Політбюро, Оргбюро, Пленуму, Секретаріату ЦК, апарату ЦК партії). Тільки в останні роки стали доступними для вивчення суспільного та культурного життя держави документи центральних партійних органів, у тому числі ті, що свідчать про ідеологічний контроль ЦК, керівництво державною системою управління культурою та цензурою.

Розглянемо традиційні джерела більш докладно.

Досить велике значення має вивчення трансформації структури ЦК КП(б)У для аналізу публічно-правових і приватно-публічних актів, прийнятих ними. Це:

1) рішення й постанови партійних З'їздів і Конференцій;
2) постанови Пленумів ЦК;
3) постанови Політбюро, Оргбюро й Секретаріату ЦК [148].

Необхідно зазначити, що постанови Політбюро, Оргбюро й Секретаріату не можна розглядати відірвано від протоколів, у яких вони зафіксовані, й матеріалів до протоколів, котрі визначають характер прийнятого документа.

Протоколи засідань названих підрозділів мають складну структуру, оскільки після основної частини вміщують остаточний протокол і засвідчувальну частину.

Значний інтерес становить документація агітаційно-пропагандистського відділу, що розпочав свою діяльність в апараті ЦК протягом 1920 р. Зважаючи на те, що завідувач цього підрозділу входив до складу Колегії Головліту, тривав постійний контроль з боку ЦК за напрямами реалізації цензурної політики [300]. Так, наприклад, матеріали листування агітаційно — пропагандистського відділу з Головлітом містять фактичний матеріал, що дозволяє розкрити в деталях процес формування цензурної політики ЦК.

Рішення нарад завідувачів відділами ЦК присвячені різним питанням партійно-державного будівництва й розвитку. Хоча рішення такого роду до початку 1990-х рр. публікувалися систематично, говорити про доступність усього комплексу в цілому

неправомірно. Цілий ряд важливіших рішень з ідеологічних питань носили до недавнього часу секретний характер. Це стосується, поперед усе, директивних документів про організацію, структуру та діяльність цензурних органів або рішень, спрямованих на різного роду ідеологічні обмеження. Такі матеріали не підлягали публікації та використанню, про що свідчать спеціальні позначки на них.

Керівництво країною, особливо з ідеологічних питань концентрувалося в Політбюро, Оргбюро та Секретаріаті ЦК. Розмежувати компетенцію Оргбюро та Секретаріату можна тільки досить умовно. Їх особовий склад повністю співпадав. Часто рішення з одних і тих само питань зустрічаються в протоколах обох органів. На засіданнях Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК:

1) розглядалися та приймалися рішення з важливіших ідеологічних питань, що мали принципове для партійної ідеології та дисципліни значення, а також із приводу окремих фактів та конкретних осіб;

2) затверджувалося створення нових органів, що займалися питаннями культури й пропаганди, у системі як державного, так і партійного апарату; регламентувалися їх функції та завдання, обсяг повноважень, затверджувалася структура, бюджет, а також зміни по всім названим позиціям;

3) виносилися рішення з питань розподілення функцій в управлінні ідеологією й культурою, вирішувалися конфлікти між різними органами, що виникли із приводу цих напрямів роботи;

4) затверджувалася партійна й державна номенклатура, у тому числі й в установах управління ідеологією та культурою; вирішувалися питання призначення, переміщення та звільнення, а також партійних та адміністративних доган [93].

Ці фактори мають визначальний характер для складу й характеру партійної документації. Порядок діловодства був спільний, протоколи Оргбюро та Секретаріату йшли разом у суцільній нумерації. У цих випадках у протоколах Політбюро повторювалася назва постанови й робилося посилання на номер протоколу Оргбюро (хоча б це було рішення Секретаріату). Багато постанов Оргбюро та Секретаріату в протоколах відсутні, оскільки зберігалися в «Окремих папках», їх назви замінені шифром.

Слід наголосити на важливості використання в дослідженні документів «Окремої папки». Ще на початку становлення органів контролю в партійно-державному діловодстві СРСР було виділено особливу категорію документів під указаним грифом. Безпосередня належність до неї означала найвищий ступінь

секретності матеріалу, призначення лише для надзвичайно вузького кола керівників, тривалу закритість. Виокремлення цього виду секретних документів припадає на початок 1920-х рр. Воно стало наслідком формування однопартійної системи, перебирання правлячою РКП(б) владних функцій, піднесення ролі партійного апарату, наростання закритості радянського суспільства [298]. Тодішні канцеляристи вищих установ найважливіші, на думку керівництва партії, документи відкладали в окрему папку, яка й дала назву цій категорії документів, що протягом усього періоду радянської влади перебували на секретному зберіганні. Про них не згадувалося навіть у таємному діловодстві. Проте, ці документи на сьогодні є надзвичайно важливими джерелами. Вони мають неоціненне значення для висвітлення складних процесів історії України, здійснення національної політики, сутності однопартійної системи, деформацій суспільного розвитку тощо. Вказані джерела розкривають найпотаємніші пружини формування цензурного контролю за друкованою продукцією республіки, відбивають багаточисельні партійні директиви щодо вилучення творів друку з бібліотечної та книготорговельної мережі, містять варіанти проскрипційних матеріалів тощо.

Протоколи Політбюро являють собою копії з факсимільними підписами керівників держави та печатками; протоколи Оргбюро та Секретаріату підписані одним із секретарів ЦК. За необхідності можна звернутися до оригінальних протоколів, що містять підписи секретарів ЦК та членів Оргбюро.

Найбільш цінні відомості містяться в додатках до протоколів засідань Політбюро, Секретаріату й Оргбюро ЦК, і саме вони дозволяють прослідкувати процес підготовки того чи іншого рішення. Серед них можна виділити:

1) записки відділів та секретарів ЦК;

2) аналітичні матеріали;

3) листи та звернення керівників державних органів різного рівня, діячів науки, культури та мистецтва тощо.

На жаль, таких матеріалів збереглося не так багато. Тому в процесі звернення до рішень вищих партійних органів необхідно поєднувати матеріали з різних місць зберігання для того, щоб реконструювати документальну картину повністю.

Додаткова інформація міститься в так званих варіантних документах, що відбивають різні стадії підготовки директивних матеріалів — постанов і рішень ЦК. Однак повну картину «руху» директивних джерел можна відтворити тільки шляхом поєднання документів із фондів партійних і державних органів.

Джерела, що зберігаються у фондах вищих органів державної влади та управління, репрезентовані в силу особливостей функцій та діяльності цих органів документально повними комплексами джерел, що розкривають відносини влади та культури. Рішення в галузі культурної політики та політичної цензури зазвичай передбачали попередню підготовку, у результаті чого формувалися спеціальні справи, у яких збиралася документація із приводу даного питання чи конкретної особи. Склад справ відрізнявся значною джерельною різноманітністю та включав листування, тексти творів та рецензії на них і т. п. Зупинимось також на аналізі законодавчої та нормативної документації радянських органів влади як джерела з історії цензури творів друку.

Враховуючи, що основні документи нормативного характеру органів влади були опубліковані, а також той факт, що саме в опублікованому вигляді вони й використовувалися органами управління, робота з архівними матеріалами мала певні особливості, пов'язані з доповненням опублікованого масиву.

Першочергову групу законодавчих актів являють декрети й постанови РНК УСРР-УРСР й СРСР, декрети ВЦВК та ЦВК і їх Президій, котрі публікувалися в збірниках узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду з 1917 р., у збірниках законів та розпоряджень з 1924 р. та інших офіційних виданнях.

Не дивлячись на те, що у свій час було прийнято декілька постанов, у яких наголошувалося, що закон вступає в силу з моменту його публікації, окремі декрети й постанови законодавчих і виконавчих органів влади виповнилися, хоча й не були ніколи опубліковані через наявність таємного грифу. Слід додати, що повний перелік опублікованих і неопублікованих постанов РНК УСРР-УРСР та РНК СРСР, ВЦВК і ЦВК та їх Президій відсутній до сих пір.

Декрети та постанови органів державної влади несуть значну інформацію, котра, однак, не є повною для розуміння функціонування органів управління та їх уповноважень. Поперед усе, у цих документах зафіксоване офіційне трактування цілей і завдань появи закону чи постанови. Іноді вони є єдиним джерелом для розуміння причин виникнення даного нормативного акта.

Досить часто в документі фіксувалися ті опубліковані законодавчі акти, що лягли в основу даної постанови, чи ті з них, дія яких відмінялася. Це важливо як для відтворення хронологічної канви в діяльності державних інститутів, так і для розуміння динаміки та еволюції їх розвитку. У декретах і постановах фіксувалися завдання, повноваження й визначався характер діяльності інститутів управління наукою. Крім того, вказувалися

безпосередні виконавці даного закону (функціонально). Як правило, фіксувалися підписи під законодавчим актом і дата його прийняття (затвердження). Змістовна частина декретів і постанов носила досить часто загальний характер, розробка конкретних заходів, положень і правил функціонування певних інститутів покладалася на підлеглі організації [148]. Саме тому декрети й постанови РНК УСРР-УРСР, РНК СРСР, ВЦВК, ЦВК тощо не є достатніми для аналізу даної теми.

Необхідно враховувати тісний зв'язок постанов цих органів влади з ЦК КП(б)У-КПУ. Як уже вказувалося, партійні постанови публікувалися пізніше постанов вищих державних структур, але саме вони були основою законодавчих і нормативних документів. Постанови РНК УРСР, РНК СРСР, присвячені системі розповсюдження інформації, розподіленню книжкових фондів — основні документи, пояснюючі етапи формування й еволюції системи відділів спеціального зберігання. Найбільш суттєвими матеріалами в цій галузі є постанови РНК про розподілення обов'язкового примірника друкованих творів. Цілий ряд таких матеріалів публікувався у відкритій пресі. Хоча вони вказують на місця зберігання літератури із грифом «таємно», «цілком таємно», «для службового користування», на підставі їх не можна зробити висновок про мотивацію всіх змін даної системи. Між тим, джерелознавчий аналіз даних постанов дозволяє виявити ініціаторів їх створення й з'ясувати цілі, котрі вони переслідували.

Протоколи РНК УСРР-УРСР є одним з основних джерел з історії державної й партійної політики. Протоколи Раднаркому УРСР як історичне джерело досліджені недостатньо повно. Вивчення їх можливе за умов паралельного використання додатків до них, оскільки самі протоколи несуть досить обмежену інформацію.

Важливим джерелом є комплекс документів державних органів управління культурою — НКО УСРР-УРСР, установ його системи, Міністерства культури УРСР тощо. Це протоколи й стенограми засідань колегій та інших керівних органів управління, на яких також приймалися важливіші рішення, а також матеріали до них; листування з установами культури із приводу їх діяльності. До складу фондів державних органів управління входять також персональні листи й групові звернення відомих діячів республіки. Крім того, там зберігаються рукописи та інші форми фіксації художніх творів, відгуки та рецензії на них і відповідні рішення про їх заборону чи дозвіл, тобто так званий «цензурний комплекс» [93].

Для розкриття теми даного дослідження центральну роль відіграють джерела другої групи — документи цензурних органів — Головліту та Головреперткому. За характером це, головним чином, управлінська документація, систематизована за структурою й діяльністю цих установ, у тому числі й за властивими їм цензурними функціями, а також документи цензури, що з відомих причин спеціально не розглядалися у вітчизняному джерелознавстві й тому потребують окремого аналізу.

Різні джерела зберігаються у фондах установ культури — бібліотек, архівів тощо. Найбільш заслуговують на увагу з точки зору відображення контролю над творчими процесами, накази та розпорядження про цензурні зміни та творча документація, де фіксувалися цензурні втручання.

Неможливо собі уявити вивчення цензури друкованої продукції без аналізу самих творів різних форм, жанрів та напрямів. Вони дають можливість прослідкувати еволюцію творчого процесу під впливом цензури, встановити етапи проходження твору через різні державні інстанції. У зв'язку із цим слід вказати на джерела особового походження, у яких найбільш наочно відбито факти цензурного впливу влади. Це рукописні та інші творчі матеріали, у результаті опубліковані чи неопубліковані, які містять скорочення або зміни в результаті редакторських зауважень (корективи вносилися редакторами за прямим наказом цензорів); листування, у яких відображені події й факти, пов'язані із труднощами проходження творів через різні педради та інші інстанції.

Для нашого дослідження величезне значення мають також джерела різних відомств та спецслужб, що реалізовували репресивну політику по відношенню до забороненої літератури та її авторів. Так, у роботі використовувалися оперативні доноси ДПУ-НКВС-КДБ та МВС. Проте їх листування з партійними органами розглядається в складі фондів-адресатів — ЦК КПУ, Головліту УРСР та інших державних установ.

За способом відображення дійсності джерела з питань цензури творів друку можна розподілити на прямі й опосередковані. Під прямими джерелами маємо на увазі управлінську документацію, що створювалася по всіх підрозділах системи партійно-державного ідеологічного контролю, безпосередньо включаючи й органи цензури, а також установи культури. Її зміст формують явні або приховані форми ідеологічного пресингу на культурний та суспільно-політичний процес: від конкретно-заборонних і регламентуючих мір до структурних й організаційних заходів

у системі управління. Опосередковані джерела репрезентовані художньо-творчим фондом і документами особового походження, що розкривають події опосередковано.

Досить усталеними є видові джерельні характеристики, що склалися в результаті еволюції в звичайний для спеціаліста набір видів і різновидів історичних джерел. Разом із тим має місце процес постійного розширення цього кола джерел за рахунок появи нових їх видів. Поперед усе це пояснюється розвитком сучасних систем комунікації, що постійно поновлюють способи фіксації й передання інформації на нових носіях. Другою причиною є повільне, але поступове освоєння історичною наукою документальних комплексів, раніше недоступних для історичних досліджень з ідеологічних міркувань і в зв'язку з особливими умовами їх зберігання (режим секретності). У цьому контексті документальний фонд радянської політичної цензури становить багато невідомих для істориків та джерелознавців видів джерел.

Розглянемо більш детально специфічні джерела цензури [95]. Склад джерел цензури (за походженням) можна розподілити на дві основні групи: джерела, створені органами ідеологічного контролю й цензури, а також самі об'єкти цензури в різних формах, залежно від способу фіксації (рукописні й машинописні тексти) [143]. Враховуються також умови виникнення джерела, що має додаткове значення як для адміністративних, так і для індивідуальних джерел, що мають творчу основу.

Принципово новими для джерелознавства є документи, створені в результаті діяльності таких державних органів, як Головліт і Головрепертком. Серед власне цензурних джерел можна виділити наступні:

1) перелікові списки;

2) цензорські викреслення попереднього й наступного контролю;

3) різного роду списки (анотовані й глухі) творів, що підлягали вилученню із широкого використання або знищенню;

4) друковані та інші види творів після фрагментарних правок;

5) довідки — висновки цензорів або залучених до того рецензентів з обґрунтуванням ідеологічної неблагонадійності «небажаних творів»;

6) цензорські вказівки (поточні й оперативні) тощо.

Найбільш специфічними джерелами, що фіксують завершальний етап діяльності органів цензури, є перелікові списки, зведення цензорських викреслень, рецензії та відгуки цензорів. Серед них самим масовим джерелом є списки перелікових

комісій Головліту, або перелікові списки, як їх називали раніше. Це глухі чи анотовані переліки заборонених до розповсюдження та використання видань, що знаходилися в бібліотечних (музейних) фондах та книготорговельній мережі. За період масових репресій та в подальші часи боротьби з космополітизмом масштаби вилучень видань неймовірно розширилися. Величезний апарат чиновників працював на репресивну машину й за допомогою отриманих від НКВС — КДБ списків виявляв усі друковані твори, вишукуючи не тільки публікації, що мали відношення до репресованих із політичних причин осіб, а й будь-які згадки про них. Кампанії по очищенню країни від «ідеологічно-шкідливої» та «ворожої» літератури досягли такого розмаху, що бібліотечні запаси республіки скоротилися майже на половину. Саме тому в II половині 1930-х рр. прийнято ряд рішень, спрямованих на перегляд та зміну існуючої практики вилучення творів, а також шкідницьке очищення бібліотек. Так, наказом КП(б)У від 28 січня 1938 р. було передбачено ряд заходів щодо покращення ситуації:

1) призупинено вилучення видань за старими списками;

2) відмінено знищення вже вилучених книг;

3) звільнено окремих співробітників, причетних до впровадження в життя означеної системи вилучення книг в обхід рішень ЦК;

4) сконцентровано в Головліті списки, розіслані на місця;

5) перебудовано апарат бібліотечного сектора, який по-новому підійшов до бібліографування видань, що підлягали вилученню [95].

Передбачалося також ужити конкретних мір по затвердженню списків літератури в ЦК, а також провести перегляд усіх раніше вилучених, але не знищених творів на предмет їх повернення на полиці бібліотек. Така політика безпосередньо стосувалася друкованих видань, котрі затримувалися за фактом репресованості їх авторів або перекладачів, але за змістовним наповненням вкладалися в офіційні ідеологічні канони.

Зворотний процес, тобто так зване повернення до відкритого обігу раніше вилучених із нього творів та інформації про їх авторів, починає розвиватися в період «відлиги» 1960-х рр. Паралельно з поточними заборонами на засіданнях перелікових комісій розглядалися й питання виключення зі «Списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню».

Таким чином, перелікові списки являють собою важливе джерело, що містить визначальні відомості (глухі або анотовані) про те, які автори та які видання були піддані повному вилученню

з бібліотечних (музейних) фондів та книготорговельної мережі з наступним їх зберіганням (у спецфондах) чи утилізацією (спаленням тощо).

Значну цінність представляють анотовані списки Головліту, що збереглися в архівах ідеологічних підрозділів ЦК. Справа в тому, що офіційні друковані списки, що розсилалися по бібліотеках і книготорговельних підприємствах, обмежувалися публікацією лише формальних описів заборонених видань без будь-яких пояснень. Приблизно на початку 1950-х рр. склалася така технологія роботи, рекомендована Головлітом:

1) Виявлені бібліотекарями при перевірці фондів «шкідливі матеріали» направлялися ними з відповідними висновками в Головліт для вирішення питання про порядок їх подальшого використання.

2) «Шкідлива» література після додаткового розгляду в Головліті зводилася в анотований список, який передавався у відділ пропаганди й агітації ЦК для затвердження на вилучення.

3) Після отриманої санкції видання включалися до списків вилученої літератури [28].

Списки, що надсилалися в ЦК, супроводжувалися анотаціями, більш-менш одноманітними, у яких акцентувалася увага, головним чином, на «персональних даних». Проте вони все-таки дозволяють виявити мотиви, якими керувалися цензори при вилученні книг, хоч якось зрозуміти й пояснити їх «логіку».

Підкреслимо, що ряд книг, які надсилалися на затвердження, не входив потім до головлітівських переліків. Звичайно, такі книги супроводжувалися особливими примітками: «До Списку книг, що підлягають вилученню, не включати, але вилучити з бібліотек в оперативному порядку»; «Варто було б доручити органам Головліту вилучити без включення в списки» і т. п. Дані позначення є надзвичайно важливими для з'ясування механізму процесу цензурування.

Досить схожими з попередніми документами за своїм призначенням, функціями та внутрішньою структурою є оперативні цензорські вказівки, що оформлювалися у вигляді наказів і циркулярів. У них наводилися додаткові відомості, що потребували оперативного виконання до підготовки та затвердження переліковою комісією чергового списку. Такі вказівки були закономірними для початку 1920-х рр., оскільки методи роботи Головліту знаходилися лише на етапі формування та не були ще розроблені досконалі переліки заборонених до розповсюдження в пресі відомостей.

Проте і пізніше ця форма роботи Головліту була так само поширена, оскільки дозволяла без формального дотримання колегіальності перелікової комісії, а за вказівками ЦК діяти швидко й надійно. Таким чином здійснювалася виключно політична цензура.

У подальшому такі документи (в 1960-х рр.) отримали власну назву «Оперативні цензорські вказівки керівництва Головліту УРСР за станом на [дата]».

Ще більш розгорнутою постає картина часткового вилучення фрагментів або повної заборони в «зведеннях про вилучення цензури», чи «цензорських зведеннях». Цей вид джерела відрізняється від усіх попередніх тим, що в ньому дається обґрунтування висновків і дій цензора в розгорнутому вигляді, часто із цитуванням тих місць, що викликали сумнів. Зведення мали структуру, розподілялися за результатами попереднього й наступного контролю. У свою чергу перша частина розподілялася за напрямами цензури, наприклад, політико-ідеологічний, моральний і т. ін. або за видами друкованої продукції — «книги й брошури», «журнали», «газети» тощо. При цьому, якщо з точки зору окреслених моральних аспектів у текстах можна було отримати аргументоване пояснення, то «політико-ідеологічні» порушення цензори бачили повсякчасно в усіх творах (навіть в інтимній лірицi), що на справі не мали жодного відношення до означеної номінації.

Результати наступного контролю носили характер розголошень у друкованій продукції відомостей, що були визначені в спеціальних переліках як секретні — військові й державні. Після кожного прикладу наводилися міри покарання, що застосовувалися до цензорів та редакторів, винних у розголошенні вказаної інформації: догана або звільнення з роботи. У зведеннях наводилася також статистична інформація про кількість переглянутих видань та публікацій, із чого можемо мати уявлення про кількісну характеристику обсягів і об'єктів роботи на різних етапах цензорської діяльності.

Ще більш достовірним джерелом, що розкриває приховану сторону цензури, є відгук (рецензія), що надавався залученим для того рецензентом або редактором. Цей документ був внутрішнім, оскільки відбивав етап попередньої цензури, і за ніяких обставин не міг бути показаний авторові. Відгук рецензента виступав у вигляді основи для прийняття рішень по конкретному рукопису та відігравав роль документального підтвердження його ідеологічної й художньої непридатності у випадку дискусійної ситуації.

Для цього Головліт залучав письменників, критиків, літературних співробітників журналів, котрі із задоволенням співробітничали з ними із цілого ряду причин. Одна з них — матеріальна (гонорари), друга — суто професійна й пов'язана з бажанням особисто впливати на процедуру цензурування. Досить часто то була можливість звести рахунки зі своїми колегами по перу. Форма та обсяг таких відгуків відрізнялися різноманіттям: від складених за браком паперу на зворотній стороні бланків, на одній сторінці, аж до розгорнутого аналізу на десятках сторінок та чітко витриманого за обсягом тексту, як вписаного від руки, так і надрукованого на спеціальній бланковій формі.

Таким чином, розглянутий комплекс специфічних видів цензурних джерел дозволяє не тільки скласти загальну картину тієї частини літературних та інших творів, що були з різних причин вилучені з відкритого обігу, поетапно прослідкувати всі стадії проходження видання через цензурний контроль, а й зрозуміти критерії та методи оцінки об'єктів цензури, форми роботи цензорів та рецензентів, тобто вперше проаналізувати раніше закриту галузь діяльності не тільки інститутів цензури, а й інших установ інформації та культури.

Джерельну базу роботи сформував також великий масив опублікованих документів.

Перш за все, реконструкція політичної цензури творів друку в Україні була б неможливою без застосування широкої групи опублікованих архівних джерел, що безпосередньо ілюструють історію цензури в СРСР. Саме означені документи сприяли широкому розумінню загальнополітичного контексту в діяльності центральних органів цензури, завдяки чому стало можливим прослідкувати певні особливості їх діяльності на республіканському фоні.

Широко використовувалися публікації в радянській пресі та збірники документів, що відкрило можливість реалізувати поставлені завдання, надати відповідну аргументацію висловлених у дисертації положень і завдань.

Важливим джерелом для дослідження проблеми стали радянські документи, витримані в офіційному ідеологічному руслі. У ході вивчення проблеми безпосередньо вивчалися роботи ініціаторів і керівників бібліотечних чисток: Н. Крупської, О. Покровського, М. Смушкової [223–228, 311, 363–364].

Окремо було опрацьовано також ряд документів, що відбивають цензурну практику радянської доби: методичні вказівки на допомогу вилученню творів мовами національних меншин

З. Хейфеца; поради щодо цензурування друкованої продукції цензора Головліту С. Якубовського [407, 435] тощо.

Значна інформація з приводу діяльності органів цензури по контролю за літературою протягом 1920–1930-х рр. містилася в «Бюлетені НКО», на сторінках якого публікувалися різноманітні директиви щодо вилучення «небажаних» творів друку, а також перші проскрипційні матеріали.

Суттєвим доповненням до архівних джерел можна вважати збірники опублікованих матеріалів із видавничої, бібліотечної, архівної справи, в яких містяться досить важливі документи стосовно реалізації цензурних настанов у кожній із цих галузей.

Цінні положення щодо розуміння методики дослідження історії України в контексті розвитку українознавства містилися в наукових монографіях відомого вітчизняного дослідника П. Кононенка [208–211].

Чималу групу документів склали праці діячів української діаспори. Зокрема, це монографії, збірники, публіцистичні твори, присвячені різним аспектам суспільно-політичного, культурного, наукового життя українського народу впродовж комуністичного панування. Так, скажімо, особливий інтерес становлять збірки публіцистичних робіт Д. Квітковського, Д. Шумука [190–191, 430]; дослідження політичної історії України XX ст. А. Запорожця, Д. Білого, А. Білинського, В. Гришка, В. Плюща, А. Амальрика, П. Голубенка [139, 37, 38, 101, 301, 6, 88] та ін. Заслуговують на увагу наукові публікації Б. Кравціва, присвячені цензуруванню творів Л. Українки та І. Франка за радянських часів [218, 219].

В процесі роботи були використані також державні закони «Про інформацію» (1992 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про інформаційні агентства» (1995 р.), «Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі і гідності та ділової репутації громадян і організацій» (1993 р.), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова» (2003 р.) тощо.

Важливі відомості містилися в продовжуваних виданнях, зокрема, часопису «З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ», на сторінках якого публікуються маловідомі документи з архівів Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України [287, 289, 417] тощо. Означене видання суттєво сприяє вивченню тоталітарного режиму в Україні та наслідків його діяльності.

Досить велику групу документів склала також журнальна та газетна періодика. Так, у процесі роботи нами широко опрацьовувалися літературно-художні та історичні часописи.

Періодичні видання, на сторінках яких вміщено суттєвий фактичний матеріал про запровадження радянської цензури в бібліотечну справу України — «Красный библиотекарь», «Библиотека», «Советская библиография» тощо — також стали цінним джерелом вивчення проблеми.

Окремо слід наголосити на інформаційній значущості для дослідження сучасного журналу «Вісник Книжкової палати», де з'явилося чимало статей з історії радянської цензури.

У ході роботи використовувався також масив газетних публікацій, що побачили світ як на терені СРСР, так і в межах пострадянського простору.

Отже, проведена реконструкція дозволила зібрати та проаналізувати документи, кількісний і якісний склад яких дає можливість висвітлити історію цензури творів друку в підрадянській Україні за весь період її існування. Чималу частину їх склали джерела з фондів державних архівів країни. Дослідницьке поєднання фізично розрізнених матеріалів (цензурних, партійних, державних, громадських) сприяло відтворенню складу та наповнення основних архівних фондів, що мають суттєві документальні лакуни. Співставлення заявлених джерельних груп допомогло розглянути проблему всебічно та на цій підставі отримати інформаційно достовірні результати.

Окрім архівних документів, у роботі використано значний масив опублікованих матеріалів, що відрізняється масштабністю та різноманіттям видань за їх типо-видовою характеристикою та тематичним наповненням.

Таким чином, для дослідження залучено репрезентативну джерельну базу, що дозволяє достовірно розкрити проблему цензури творів друку в Радянській України.

1.3. Методологічні принципи роботи

Основні методологічні засади роботи ґрунтуються на загальних положеннях теорії пізнання дійсності, що передбачає застосування історичного, діалектичного, системного, логічного й інформаційного принципів.

Зокрема, принцип історизму дозволяє реалізувати бачення автором ретроспективної картини минулого через усвідомлення

сутності періоду, що вивчається, висвітлення процесів, подій та їх фігурантів із погляду сучасників, а також оцінку їх із точки зору законів та традицій того часу. Означений підхід дає змогу дослідити виникнення, формування й розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності, з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей.

Застосування діалектичного підходу полягає у висвітленні подій, явищ та їх наслідків і результатів у русі, протиріччях, взаємовпливах, взаємозалежностях та причинно-наслідкових зв'язках, з урахуванням обставин того часу. Діалектика як метод пізнання природи, суспільства й мислення, розглянута в єдності з логікою й теорією пізнання, виступає фундаментальним науковим принципом дослідження багатопланової й суперечної дійсності в усіх її проявах. Діалектичний підхід дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою. Саме означений принцип використовувався в процесі розгляду еволюції цензури як соціокультурного явища та дозволив простежити основні закономірності її формування, починаючи з давніх часів, як на зарубіжному, так і на вітчизняному історичному ґрунті. Не менш важливим є також застосування означеного підходу для вирішення основних завдань дослідження в контексті вивчення закономірностей становлення та розвитку цензури друкованого слова на різних етапах радянського періоду.

Методика дослідження спрямована на поєднання загальнонаукових, міждисциплінарних, загальноісторичних і спеціальних джерелознавчих методів наукового дослідження:

1) системного;
2) аналітико-синтетичного;
3) історико-генетичного;
4) історико-типологічного;
5) історико-порівняльного;
6) проблемно-хронологічного.

До загальнонаукових принципів дослідження належать: історичний, термінологічний, функціональний, системний, когнітивний (пізнавальний), моделювання та ін.

У межах історичного підходу нами використовувався порівняльно-історичний метод — сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дозволяють виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, визначити їхню генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне й специфічне в їхньому розвитку. Так, скажімо, даний метод застосовувався в процесі

дослідження спільних рис та відмінностей цензури царського й радянського періодів. Даний метод дозволяє розкрити сутність, форми та завдання роботи цензорських інститутів на різних етапах їх еволюції.

У кожному порівняльно-історичному дослідженні ставляться конкретні пізнавальні цілі, які визначають коло джерел та особливості застосування способів зіставлень і порівнянь об'єктів дослідження, встановлення ознак схожості й відмінності між ними. За характером схожості порівняння поділяють на історико-генетичні та історико-типологічні, де схожість є результатом закономірностей, притаманних самим об'єктам, і порівняння, де схожість є наслідком взаємовпливу явищ. На цій основі виділяють два види порівняльно-історичних методів: порівняльно-типологічний, що розкриває схожість генетично не пов'язаних об'єктів, і власне порівняльно-історичний, що фіксує схожість між явищами як свідчення спільності їхнього походження, а розходження між ними — як показник їхнього різного походження. За допомогою використання даних методів нами було встановлено, що радянська цензура творів друку відрізнялася від царської, незважаючи не певну спадковість, відсутністю законодавства, що визначало допустимі норми. Поряд із традиційними контрольними, регламентуючими та охоронними вона мала маніпуляційну, контрольно-заборонну, репресивно-каральну функції.

Для виявлення причин і наслідків діяльності цензури друкованих видань протягом радянської доби застосовувався також аналітичний метод роботи.

Проблемно-хронологічний метод обумовив не тільки технологічні аспекти дослідження, але і його структуру, оскільки дозволив розглядати основні закономірності формування системи політичної цензури на різних етапах еволюції, враховуючи також зміни її змістовного аспекту діяльності.

Будь-яке теоретичне дослідження потребує опису, аналізу та уточнення понятійного апарату конкретної галузі науки, тобто термінів і понять, що їх позначають.

Термінологічний принцип передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розробку або уточнення їх змісту та обсягу понять, визначення їх місця в понятійному апараті теорії, на основі якої базується дослідження. Вирішити це завдання допомагає метод термінологічного аналізу.

Обґрунтування принципів і ключових понять, у межах яких здійснюється дослідження, має в нашій роботі величезне методологічне значення. З того приводу основне поняття — «цензура» —

потребувало спеціальної інтерпретації, смислової та семантичної. Як явище багатоаспектне, цензура являє собою складну систему взаємодії різних компонентів суспільно-політичної системи. Отже, визначальним фактором є місце й роль цензури друкованих видань в історії України. Історія УРСР може розглядатися як історія боротьби між владою та суспільством за свободу слова.

Зважаючи на необхідність та можливість отримання достовірного знання щодо минулого, маємо зазначити, що його рівень залежить від застосування до історії методів інших наук, що дозволяє шляхом міждисциплінарного підходу розглянути певні явища і події всебічно.

На нашу думку, найбільш результативними для здійснення аналізу політичної цензури творів друку як багатоступеневого явища є синтетичні методи дослідження, зокрема системний підхід. Він базується на використанні методів, суміжних з історичними та іншими гуманітарними науками, застосуванні інформаційних технологій та статистичного аналізу на основі наукометрії та інформетрії.

Системний аналіз, як загальнонауковий пізнавальний метод розглядає суспільну та природну реальність не як ту, що складається з окремих та ізольованих одне від одного предметів, явищ і процесів, а як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих об'єктів, що визначають цілісні системи.

Беручи до уваги викладене вище, у процесі розробки проблеми нами враховувалися відповідні методологічні принципи, що забезпечили системну спрямованість наукового дослідження й практичне пізнання об'єкта: принцип цілісності, за яким досліджуваний об'єкт виступає як щось розчленоване на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле; принцип превалювання цілого над складовими частинами, який означає, що функції окремих компонентів і підсистем підпорядковані функції системи в цілому; принцип ієрархічності, який постулює підпорядкованість компонентів і підсистем системі в цілому, а також супідрядність систем нижчого рівня системам більш високого рівня, внаслідок чого предметна галузь теорії набуває ознак ієрархічної метасистеми; принцип структурності, який означає спосіб закономірного зв'язку між виділеними частинами цілого, що забезпечує єдність системи, зумовлює особливості її внутрішньої будови; принцип самоорганізації, що доводить здатність динамічної системи іманентно і самостійно підтримувати, відтворювати або удосконалювати рівень своєї організації при зміні внутрішніх чи зовнішніх умов існування та функціонування задля підвищення стійкості,

збереження цілісності, забезпечення ефективних дій чи розвитку; принцип взаємозв'язку із зовнішнім середовищем, за яким жодна із систем не може бути самодостатньою, вона має динамічно змінюватись і вдосконалюватись адекватно до змін зовнішнього середовища.

Орієнтація на системний підхід у нашому дослідженні (структура, взаємозв'язки елементів та явищ, їх супідрядність, ієрархія, функціонування, цілісність розвитку, динаміка системи, сутність та особливості, чинники та умови) цілком виправдана, оскільки ставиться завдання дослідити сутність складного явища політичної цензури.

Ключовим у системному підході є поняття системи, визначення якого обумовлено її складністю та різноманіттям. Згідно із системним підходом, система — цілісність, яка становить єдність закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин.

Основними ознаками системи є:

1) наявність найпростіших одиниць — елементів, які її складають;

2) наявність підсистем — результатів взаємодії елементів;

3) наявність компонентів — результатів взаємодії підсистем, які можна розглядати у відносній ізольованості, поза зв'язками з іншими процесами та явищами;

4) наявність внутрішньої структури зв'язків між цими компонентами, а також їхніми підсистемами;

5) наявність певного рівня цілісності, ознакою якої є те, що система завдяки взаємодії компонентів одержує інтегральний результат;

6) наявність у структурі зв'язків, що об'єднують компоненти й підсистеми як частини в єдину систему;

7) зв'язок з іншими системами зовнішнього середовища.

При тому система, що являє собою цілісну сукупність елементів реальності, має нові інтеграційні якості, не властиві своїм окремим елементам. Так, скажімо, діяльність окремих цензурних органів або установ культури із приводу обмеження низькохудожніх чи не зовсім пристойних творів дає лише фрагментарне, ілюстративне уявлення про діяльність цензури творів друку та її змістовне наповнення. З того приводу цілісна система різко відрізняється від умовно згрупованих елементів.

У нашому дослідженні побудова політичної цензури, котра, як усі підсистеми, мала свою структуру й функції, визначалася її складовими компонентами — пов'язаними між собою підсистемами й елементами, такими, наприклад, як ідеологічні

організації партії, держави, галузеві ідеологічні інстанції. Ми виходимо з того, що політична цензура сама є підсистемою більш високого порядку — підсистемою політики та частиною політичної системи суспільства. Невід'ємним носієм змістовних властивостей системи є елемент системи, під яким розуміються учасники цензурного процесу: з одного боку, письменники, журналісти, із другого — цензори, партійні й радянські діячі.

У роботі механізм функціонування політичної цензури друкованих видань розкритий шляхом характеристики не тільки всієї системи, але і її окремих компонентів та елементів. Таким чином можна продемонструвати багатоманітне поєднання компонентів системи на загальному та одиничному рівнях. Компоненти, у свою чергу, знаходяться в цілісності й не існують одне без одного: загальне без одиничного й навпаки. Ціле ж виражає те загальне, суттєве, що властиве його частинам. Одночасно частина цього цілого має свої властивості, індивідуальні якості, що виражають те специфічне, характерне лише для них. Це не заперечує законів розвитку системи, а демонструє не лише її єдність, а й протиріччя. На цій системній основі ґрунтується один із досить поширених методів конкретно-історичного дослідження, що дозволяє на прикладі детального вивчення найбільш репрезентативного явища емпірично розглянути механізми функціонування системи в цілому.

Саме тому без конкретного-історичного аналізу будь-які дослідження історії становлення та діяльності органів цензури носять описовий характер і не представляють наукового інтересу.

З точки зору внутрішньої організації системи структура визначає її змістовну суть, виражає її інтегральні властивості. За допомогою системного аналізу можна підійти до розуміння ступеня розвинення системи, стабільності її функціонування, виявити властивості, що визначають її прочність або хиткість. Масштабна розбудова радянського контрольно-заборонного й цензурного апарату на різних рівнях владної вертикалі обумовила стабільність його функціонування. З іншого боку, створення паралельних цензурних і ідеологічних органів із дублюючими функціями зовсім не означало бюрократичного безладдя, а було продуманою дією у формуванні та зміцненні системи за допомогою діяльності конкуруючих інстанцій. Навіть ослаблення однієї із цих складових не означало ослаблення самої системи. Підтвердженням тому є сучасний стан, коли на місці зруйнованих підсистем політичної цензури радянського періоду виникли нові — партія влади, олігархічний капітал, диктат

чиновників, що сприяли наповненню системи іншими підсистемними складовими.

Варто вказати на те, що структура й функції системи тісно взаємопов'язані, оскільки функції можуть реалізовуватися лише через конкретну структуру. Функція являє собою форму й спосіб життєдіяльності суспільної системи та її компонентів. Взаємодія структури й функцій спрямована на збереження системи в цілому, на досягнення єдиного системного результату. Звідси — інституційний підхід дослідження й детальне простеження становлення та розвитку управлінського апарату культури та інститутів цензури.

Зв'язки й відношення систем, їх взаємодія характеризуються складним поєднанням координації й субординації, що породжує різні рівні ієрархії системи. Наочно це проявляється в розвитку системи шляхом її організації та реорганізації, а також формуванні механізму прийняття рішень у відповідності з ієрархією. Цим пояснюється архівно-джерелознавчий аспект вивчення проблеми. Останнє дозволяє документально простежити всю динаміку та механізм структурних змін.

Слід також підкреслити, що системний метод у відповідності до його синтетичного походження передбачає застосування різних методів дослідження. Так, наприклад, за допомогою використання структурно-функціонального методу можна здійснити моделювання системи, зокрема реконструкцію документального фонду. Для вивчення внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкта дослідження, моделювання має першочергове значення. За його допомогою вивчаються ті процеси і явища, що не піддаються безпосередньому вивченню. Метод моделювання зарекомендував себе як ефективний засіб виявлення суттєвих ознак явищ та процесів за допомогою моделі (концептуальної, вербальної тощо).

Під моделлю розуміють уявну або матеріальну систему, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, може замінити його так, що її вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт.

Метод моделювання має таку структуру:

1) постановка завдання;
2) визначення аналога;
3) створення або вибір моделі;
4) розробка конструкту;
5) дослідження моделі;
6) переведення знань із моделі на оригінал.

Побудована в процесі використання системного аналізу й інституційного підходу модель політичної цензури дозволяє прова-

дити порівняльні дослідження й розглядати цей феномен в інших державних та часових системах. Отримані знання щодо закономірностей виникнення й функціонування різних механізмів політичної цензури дозволяють також відрізнити характерні ознаки системи від їх специфічних проявів.

Одночасно з фундаментальними методами дослідження, нами використовувалися джерелознавчий, архівно-евристичний, філолого-лінгвістичний підходи й методи аналізу сформованої репрезентативної джерельної бази, значна частина якої — втрачена — була відтворена.

Джерельна база являє собою комплекс багатоаспектних і цільових документів, різний характер походження яких обумовив диференційований підхід щодо їх аналізу. У ряді випадків мала місце необхідність поглибленого джерелознавчого аналізу та обробки за допомогою спеціальної методики. Зазначимо, що в переважній більшості окремі джерелознавчі характеристики відображають об'єктивну реальність ситуаційно, динамічно, але у своїй сукупності використані джерела формують комплекс взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих документів, що дозволяють розкрити сутність і структуру феномена радянської політичної цензури та цензури друкованих видань. До сьогодні спеціальні архівознавчі та джерелознавчі дослідження нових документальних комплексів не проводилися, оскільки відсутній був досвід роботи з новими видами джерел, зокрема специфічними документами цензури. Саме цим обумовлювалася необхідність спеціального архівно-джерелознавчого аналізу.

Використання джерелознавчого методу передбачає діяльність дослідника в двох основних напрямах — аналізу та синтезу. Аналіз пов'язаний із визначенням видів і різновидів, інформативності та значення нових для джерелознавства соціальних джерел інформації. Синтез викликаний необхідністю реконструювати розірвану й спотворену картину, котру можливо відтворити тільки завдяки органічно поєднаному дослідженню систем репресивно-державної та культурно-пресингової. Основним джерелом цього зв'язку є цензурні джерела, які відбивають етапи та механізм прийняття рішень, що визначають заборону або дозвіл на публікацію або іншу форму реалізації твору. Розкриття цих етапів і механізмів спрямовано, перш за все, на можливе виявлення умов та обставин створення джерел, а також на відображення їх оригінального тексту, — у чому й полягає метод джерелознавчого дослідження цензурного втручання в творчий процес.

Досить суттєвими є також текстологічні методи роботи. Означена методика допомагає встановити авторство того чи іншого джерела. Так, наприклад, у ході аналізу адміністративних документів, а також вивчення текстів творів важливим методологічним завданням виступає встановлення авторства, що паралельно вирішує питання про оригінальність і достовірність джерела. Зробити це можна за допомогою історико-біографічного методу, оскільки ідентифікувати джерело, попередньо не вивчивши біографію, фахову-освітню підготовку та ідеологічні погляди автора, досить проблематично. Зважаючи на те, що інформація про справжніх авторів-укладачів досить часто прихована за високими регаліями, встановити їх імена можливо, лише додатково дослідивши внутрішню управлінську діяльність певної інституції. Зазвичай текстову базу для документів узагальнюючого характеру — довідок, звітів, записок — готували керівники профільних структурних підрозділів. Проте слід вказати на те, що деякі з них містять спеціальні позначки про авторство даного документа. Втім, незалежно від анонімності значної частини джерел, зокрема, адміністративного цензурного апарату, завдяки філолого-лінгвістичному аналізу стає можливим чітко виділити стиль викладу окремих керівних осіб. Директивні та організаційно-розпорядчі партійні й державні документи відрізняє те, що завдяки різного роду приміткам, резолюціям, вони надають додаткові відомості про внутрішні відносини номенклатури й подальшу долю важливіших джерел.

Текстологічні методи дослідження допомагають вирішити питання, пов'язані з визначенням характеристик джерела, а саме:

– з'ясувати кількість редакцій (якщо є варіанти);
– визначити час створення документа;
– встановити місце його створення;
– прослідкувати ступінь оригінальності;
– виділити змістовні параметри;
– розкрити особливості тексту;
– виявити варіанти змін тощо.

Особливо неоціненними вони виступають у процесі відновлення пропусків, зроблених цензурою чи письменником із певних ідеологічних мотивів.

Співставлення варіантів документів, що виникли в процесі ідеологічного редагування та рецензування, сприяють з'ясуванню як подальших намірів автора, так і опосередкованих механізмів прояву цензури й самоцензури. З того приводу стає

зрозумілою вузькість і обмеженість певних досліджень, позбавлених аналізу цензурних джерел. Тому використання даної методики в спеціальних дослідженнях робить їх більш ефективними, оскільки дає можливість розглянути певні історичні процеси набагато глибше.

До результатів роботи слід віднести також запроваджені дослідницькі методи, що показали переваги комплексного аналізу, основаного на системному підході. Саме комплексне поєднання фізично розрізнених цензурних, партійних і громадських джерел тощо дозволяє в нашій роботі отримати інформаційно виважений результат. Даний синтетичний метод, що включає розробку основи класифікації архівних фондів, видовий джерелознавчий аналіз, є достатньо ефективним для здійснення фундаментальних історичних розробок. Сукупність наявного комплексу джерел дозволяє в цілому відтворити величезний культурний масив творів друку, що був вилучений із відкритого обігу. Використання вказаного методу сприяє також реалізації одного із завдань дослідження, пов'язаного зі з'ясуванням місця втраченого внаслідок різних форм заборони та знищення масиву друкованої продукції в культурно-історичній спадщині українського народу.

У нашому дослідженні використовується також кількісно-якісний метод бібліографічного аналізу. Означений метод дозволяє здійснити дослідження друкованих документів за тематичними, хронологічними та типо-видовими критеріями та умовно класифікувати їх. Вказаний метод безпосередньо застосований з метою відображення напрямів розвитку цензури творів друку на етапі 1985–1990 рр., а саме, він ґрунтується на аналізі українознавчого наповнення проскрипційного бібліографічного покажчика 1988 р. видання — «Зведеного списку книг, що підлягають виключенню з бібліотек та книготорговельної сітки», підготовленого Головлітом, до якого ввійшли неперіодичні, періодичні та продовжувані видання, опубліковані переважно на терені СРСР протягом 1917–1960 рр. Оскільки у посібнику зустрічаються й українські видання періоду 1917–1925 рр., нами було проведено їх тематичний аналіз, що дало змогу проілюструвати зворотну сутність політичної цензури на останньому етапі її життєдіяльності.

У роботі застосовується й загальнонауковий метод інформаційного підходу, суть якого полягає в тому, що в ході вивчення будь-якого об'єкта, процесу чи явища в природі чи суспільстві, перш за все виявляються найхарактерніші для нього інформаційні

аспекти. Особливо плідним інформаційний підхід є у дослідженні взаємовідносин людини й суспільства в контексті функціонування радянської цензури. Згаданий вище підхід як фундаментальна методологія має величезне значення, зважаючи на те, що саме рівнем та характером циркулюючої в суспільстві інформації визначається одна з найважливіших його категорій — соціальний розвиток. Інформаційний принцип дозволяє також виявити основні тенденції зростання обсягів інформації; з'ясувати ступінь її доступності та ефективності використання; вирішити проблему інформатизації суспільства; простежити закономірності розвитку інформаційної техніки й технології; становлення інформаційного суспільства, основним інтелектуальним продуктом якого є документи, інформація, знання. Такий підхід дозволив обґрунтувати документальну, інформаційну та когнітивну парадигму дослідження. Так, скажімо, інформаційний підхід був визначальним у процесі аналітико-синтетичної обробки матеріалів, оскільки дозволив з'ясувати ступінь інформативності нових для джерелознавства соціальних джерел. Даний фактор сприяв також розробці методики історіографічного аналізу, наприклад, проблеми обмеження доступу до інформації та створення спецсхову як однієї з його форм.

Варто підкреслити, що інформаційний підхід має великі евристичні можливості щодо дослідження специфіки інформаційних потоків (наприклад, масивів спецфондів) та інформаційних потреб досліджуваної предметної галузі через знання законів, функцій, ознак, властивостей, методів і засобів інформації як змісту повідомлень чи засобу соціальної комунікації (документальної, інформаційної) і з того приводу бачиться досить перспективним у його подальшому використанні.

Зважаючи на специфіку нашого дослідження, що передбачає розгляд проблеми в контексті міжгалузевих дисциплін, особливого значення набуває культурологічний підхід. Означений принцип, завдяки широкій палітрі поняття «культура» та пізнавальним властивостям культурології — науки, що вивчає культуру як цілісність, дає можливість розглянути об'єкти та явища як культурологічний феномен.

Даний підхід дозволяє на основі методики комплексного дослідження проблеми універсально проаналізувати механізми репресивно-державний та культурно-пресинговий. Подібний показ проблематики відбиває події й факти, викликані функціонуванням апарату й цензури, і, власне, розкриває сутність феномену радянської культури, сформованого під впливом цього апарату.

У ході органічного поєднання багатьох сторін однієї системи стало можливим реконструювати механізм дії двох її основних учасників. До сих пір кожна із цих сторін традиційно вивчалася у відриві від іншої.

Таким чином, розгляд методологічних принципів роботи свідчить про те, що в ході вивчення проблеми застосовувалися як загальнонаукові, міждисциплінарні, загальноісторичні, так і спеціальні джерелознавчі методи наукового дослідження.

Історіографічний аналіз тематики довів, що проблема цензури друкованих видань у комуністичну добу привертає увагу істориків, політологів, культурологів тощо. Радянська історіографія будувалася переважно на обмеженій джерельній базі й розглядала проблеми цензури однобічно із замовчуванням багатьох явищ, пов'язаних із виданням, розповсюдженням та використанням творів друку.

Дослідження сучасних українських та зарубіжних науковців, що ґрунтуються на новій джерельній базі, висвітлюють деякі аспекти, засоби та форми прояву, соціальну значимість складного історичного явища доби тоталітаризму, яким була цензура в Україні протягом 1917–1990 рр. Втім, вітчизняна історіографія питання представлена переважно фрагментарними розвідками із звуженими сюжетами. На основі поодиноких узагальнюючих робіт, що відображають послідовність подій, також проблемно видобувати реконструктивну панораму історії цензури творів друку, що переконує у перспективності подальшого вивчення проблеми.

Вивчення джерельної бази засвідчило її репрезентативність для вирішення поставлених у дослідженні завдань, сформульованих у ході роботи. Вона характеризується:

– різноманіттям походження джерел;

– особливостями відображеної інформації.

Розпорошеність документів по різних архівосховищах, суттєві лакуни в основних архівних фондах, засекречення значного масиву джерел вимусили нас підійти до загальної реконструкції всього комплексу документів як принципово важливого методу наукової розробки проблеми.

Головним елементом застосування джерел є документальне забезпечення дослідження всіх етапів та елементів складного механізму прийняття рішень, включаючи всю ієрархію політичної влади — партійної, державної, суспільної, а також можливість проаналізувати інформаційно-творчий процес з середини.

Паралельне застосування широкого корпусу опублікованих матеріалів, інформативних за своїм наповненням, сприяє всебічному розкриттю означеної проблеми та свідчить про повноту представленої джерельної бази.

Проаналізувавши методику та методологію дослідження, можна зробити висновок, що найбільш плідними для проведення аналізу політичної цензури творів друку як складного ієрархічного явища є синтетичні методи дослідження. Превалюючим можна визначити системний підхід, що ґрунтується:

– на застосуванні методів, суміжних з історичними та іншими гуманітарними науками;

– використанні інформаційних технологій і статистичного аналізу.

Згадані методи безперечно надають системному підходу перспективності в контексті провадження подальших наукових розробок.

Розділ 2

ЦЕНЗУРА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

2.1. Сутність та основні поняття цензури творів друку

Питання свободи в отриманні інформації напряму залежить від типу політичної системи суспільства. Як явище комплексне, цензура представляє собою складний комплекс взаємодії різних складових суспільно-політичної системи. Цензура як юридичний термін у нормативних актах України вживається лише один раз. Частина 3 статті 15 Конституції України проголошує: «Цензура заборонена». Однак чи відповідає це твердження дійсності?

Концептуальні засади державної політики України (як визначено законодавчою базою) в інформаційній сфері формуються, виходячи з національних інтересів країни, збалансовуючи інтереси особистості, суспільства й держави.

Інтереси особистості в інформаційній сфері вимагають забезпечення конституційних прав людини й громадянина на доступ до інформації, на використання інформації при незабороненій законом діяльності в інтересах фізичного, духовного та інтелектуального розвитку особи, а також захист інформації персонального характеру та захист від інформації, що завдає шкоди особистості.

Інтереси суспільства в інформаційній сфері полягають у забезпеченні інтересів особистості в цій сфері, зміцненні демократії, створенні правової соціальної держави, досягненні та підтриманні суспільної злагоди, духовного оновлення.

Інтереси держави в інформаційній сфері полягають у створенні умов для динамічного розвитку національної інформаційної інфраструктури, забезпечення конституційних прав людини й громадянина щодо отримання й використання інформації, для підтримання конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності України, політичної, економічної, соціальної стабільності, гарантованого забезпечення законності й правопорядку,

розвитку рівноправного й взаємовигідного міжнародного співробітництва, забезпечення інформаційної безпеки.

Усе це потребує замислитися над перспективами розвитку інформаційного суспільства в Україні, для чого передусім необхідно розробити національну концепцію та стратегію, визначити потреби й можливості щодо масового використання інформаційних технологій в українському суспільстві, аби зберегти національну, інтелектуальну, культурну та мовну самобутність; забезпечити необхідну законодавчо-правову базу для істинної реалізації свободи слова. Адже саме наявністю останнього критерію визначається рівень демократизованості держави.

Оскільки, як вказувалося раніше, цензура в тій чи іншій формі є наявною в будь-якому суспільстві, вона безпосередньо відображається на повноті та характері інформаційно-комунікативних процесів.

Об'єктивні витоки цензури завжди полягали в діапазоні та обсязі соціальної інформації, що циркулює в суспільстві, та рівні її доступності для аудиторії. Як правило, не вся вона обнародується, бо частина її становить таємницю, наявність якої вже є об'єктивною причиною існування цензури та її гарантом на майбутнє.

Суб'єктивними витоками цензури стають протиріччя та конфлікти процесу спілкування між людьми, самого соціального середовища. Зіткнення різних інтересів та потреб призводить до критики поглядів, точок зору, позицій і т. п., їх заперечення, до міграції людей, їх депортації, незадоволення, що доходить іноді до революційного вибуху і т. ін. Усе це ставить проблему обмеження слова, з тим, щоб суспільство могло розвиватися та одночасно бути керованим. Оскільки інформація — один із найважливіших інструментів управління суспільством, постільки різні влади порізному вирішують проблему доступу аудиторії до неї, у зв'язку із чим постає питання обмеження свободи слова.

Сама семантика слова «цензура» відноситься до числа самих нечітких; під нього можна підвести різні процеси, оскільки елементи регламентації в комунікативній сфері існували й існують. Суть полягає в її характері та ступені інтенсивності. Під даним терміном розуміється практично будь-яке втручання в процес створення й поширення тексту.

Термін «цензура» використаний також у класичній методиці психоаналізу З. Фрейда для позначення механізму, що контролює лише те, що вже піддалося чищенню іншої цензури — тієї, що стоїть на межі перетворення образів несвідомого в слова

свідомості. У процесі розробки своєї теорії вчений запозичив згаданий термін із реального життя. Відкритий ним психічний механізм він назвав цензурою, пояснюючи в одному зі своїх листів 1897 р. походження терміна тим, що так називається «недосконалий інструмент царського режиму, що перешкоджає проникненню далеких західних ідей». На справі, метафізична цензура З. Фрейда на радянському ґрунті перетворилася на цензуру політичну.

Спеціаліст у галузі радянської цензури А. Блюм указує на велике розмаїття значення цього слова, починаючи з автоцензури (синоніми — самоцензура, внутрішня цензура, внутрішній редактор, внутрішній цензор), закінчуючи цензурою видавництв, редакцій періодичних видань і інших каналів комунікації, що проводять ту або іншу політику; цензуру суспільної думки, що засуджує певні тексти з моральних або так званих «політкоректних» міркувань; «бібліотечну», «книготорговельну», «педагогічну» і т. п. аж до «сімейної». Оскільки в силу багаторічної традиції цензура відігравала лиховісну роль в історії людства, це слово майже завжди викликало негативну реакцію.

Історично в цензури до 1917 р. склалися конкретні традиції, були вироблені різноманітні її види й форми, спрямовані на охорону основ держави, її інститутів, обмеження свободи слова й доступу до різного роду інформації, придушення інакодумства і т. п.

Радянська цензура, якої довгий час офіційно немовби не існувало, увібрала в себе цей накопичений у минулому досвід разом із його позитивом та негативом, а також виробила якісно нові власні форми та методи контролю. Хоча «Велика радянська енциклопедія» (видання 1957 р.) стверджує:

«Цензура в СРСР має абсолютно інший характер, ніж у буржуазних державах. Вона є органом соціалістичної держави, її діяльність спрямована на охорону військової та державної таємниці в друку, а також на запобігання публікації матеріалів, які можуть зашкодити інтересам трудящих» [134, с. 6].

В іншому випуску енциклопедії наряду зі згадкою про гарантоване Конституцією СРСР право свободи друку, сором'язливо нагадувалося, що «державний контроль встановлено для того, щоб не дозволити опублікування у відкритій пресі й розповсюдження засобами масової інформації відомостей, що можуть заподіяти шкоду інтересам трудящих» [425, с. 158].

Радянська історична енциклопедія (видання 1974 р.) у своїй довідці про цензуру радянську взагалі не згадує. Слово «цензура» тоді вживалося тільки по відношенню до царської Росії та інших

капіталістичних країн. У багатьох предметних покажчиках спостерігається та ж тенденція (наявні рубрики «Царська цензура», «Буржуазна цензура»). Склалася парадоксальна ситуація: комуністична цензура панувала, але офіційно її ніби не існувало, проте в країні до останнього моменту життєдіяльності інститутів радянської цензури видавалися цензурні директиви та здійснювався процес цензурування творів друку. Подібну картину спостерігаємо навіть на етапі горбачовської перебудови.

У політичному словнику 1987 р. видання цензура (лат. *censura* — суворе судження, вимоглива критика) визначається як «система державного нагляду (контролю) за змістом, випуском у світ і розповсюдженням друкованих видань, театральних вистав, кінофільмів, радіо і телевізійних передач» [312, с. 838]. Вказується, що цензура за своїм характером може бути загальною, військовою тощо.

Зауважимо, що, за офіційно прийнятим твердженням, у СРСР під цензурою розумівся контроль офіційної влади за змістом, виданням та розповсюдженням друкованої продукції, змістом сценічних, кіно, фототворів, творів образотворчого мистецтва, радіо, телепередач, а також приватного листування з метою запобігти поширенню небажаних і шкідливих відомостей [425].

Подібні трактування цензури в радянському дусі лише частково відповідали реальній картині, оскільки функції радянської цензури були набагато ширшими.

А ось кілька визначень цього явища вже в пострадянський період. Політологічний словник 1993 р. дає пояснення терміна «цензура» як «обмежувальних заходів по відношенню до свободи друку, а також установ (інституцій), котрі впроваджують у життя ці заходи» [314].

У «Великій енциклопедії» 2006 р. видання з позицій сьогодення наводиться таке визначення згаданої дефініції:

«Цензура — контроль офіційної влади за змістом, випуском у світ й поширенням друкованої продукції, змістом п'єс, кінофототворів, радіо — і телевізійних передач, а іноді й приватного листування, для того щоб не допустити або обмежити поширення ідей і відомостей, визнаних вищими інстанціями небажаними чи шкідливими. Розподіляється на попередню й наступну.

Попередня цензура передбачає необхідність одержання дозволу на випуск у світ книг, постановку п'єс і т. п.; наступна цензура полягає в оцінці вже опублікованих видань, поставлених п'єс і т. п. і прийнятті обмежувальних чи заборонних мір у відношенні до тих, що порушують встановлені вимоги. У всіх сучасних

демократичних державах існує наступна (каральна) цензура, тобто залучення до відповідальності за поширення в засобах інформації наклепницьких відомостей (штраф, конфіскація й заборона видань, арешт тиражу й т. п.)» [52, с. 512].

Багатоаспектний характер цензури, складний механізм її впливу на весь спектр суспільного та культурного життя, зокрема на сферу друкованого слова, обумовили необхідність уточнень ряду понять та термінів, пов'язаних із процесом отримання інформації.

Інформаційні потоки, що циркулюють у суспільстві, регулюють діяльність цензури. Російський дослідник цензури юрист М. Федотов надає їй таке визначення:

«Цензура — родове поняття. Воно охоплює різні види й форми контролю офіційної влади за змістом масової інформації, що виходить у світ та розповсюджується, з метою недопущення або обмеження розповсюдження ідей та відомостей, які визнаються цією владою небажаними чи шкідливими. Контроль здійснюється залежно від виду засобів масової інформації (друк, телебачення, радіоповідомлення, кінематограф). Необхідно розрізняти цензуру, що накладає заборону на обнародування відомостей означеного роду, і цензуру, що втручається у творчий процес» [134, с. 4].

Британська Енциклопедія твердить, що цензура — це «виправлення, заборона або замовчування промов та писань, засуджених як загрозливі для загального блага. До певної міри вона трапляється в усіх проявах влади, але в сучасні часи особливого значення набуває її зв'язок з урядом та нормами права» [271, с. 49].

Американський вчений Майкл Скемел формулює багатохарактерне явище цензури таким чином:

«Цензура практично означає систематичний контроль за діяльністю одного, декількох або всіх засобів інформації за допомогою заходів конституційного, адміністративного, фінансового або насильницького характеру, які здійснюються або за прямою вказівкою державної влади або правлячої групи, або ж за їх сприяння. Цензура може супроводжуватися насильством або обминати його; вона може бути всебічною або обмеженою; може бути пов'язаною або не пов'язаною із пропагандою. Однак, як мені здається, для того щоб визначити чи є в країні цензура, необхідно враховувати саму систематичність контролю над висловлюванням думок, а також свідомий характер такого контролю з боку держави» [271, с. 47].

Як «систему контролю за суспільною думкою та інтелектуальним життям» розглядає цензуру відомий український історик Ю. Шаповал, виділяючи в ній характерні форми, а саме:

«Попередній контроль передбачав те, що саме Головліт видавав дозвіл на випуск у світ книжок, періодичних видань, затвердження редакційних колегій: відповідальних редакторів, відкриття видавництв і затвердження їх редакцій, складання орієнтовного плану видавничої продукції (з визначенням обсягу і відсотку літератури по окремим жанрам і для окремих груп споживачів) тощо.

Наступний контроль полягав в оцінці вже надрукованих праць, творів мистецтва, що побачили світ, і застосування заходів заборонного характеру щодо тих, які порушували відповідні інструкції» [425, с. 162–163].

Досить чітке визначення форм та методів обмеження духовного надбання суспільства надає також російський дослідник М. Зеленов, який виділяє серед них:

1) попередню цензуру (попередній перегляд книг):

– редактором або цензором, котрі роблять у тексті певні зміни;

– посадовцем, котрий дає дозвіл на вихід твору у світ.

2) каральну цензуру:

– наступний контроль над розповсюдженням друкованої продукції (заборона ввозу та вивозу);

– заборона та вилучення із книгообміну (направлення літератури на зберігання до спецсхову);

– заборона та знищення творів друку (здача в макулатуру, на перероблення) [148].

Дослідник М. Федотов вводить поняття системи тотальної цензури, що мала наступний ієрархічний порядок:

1) авторська «самоцензура»;

2) редакторський контроль (у видавництвах та органах друку) — згодом він підмінив собою діяльність власне цензурних головлітівських інстанцій: на частині останніх залишався переважно контроль за дотриманням збереження державної таємниці;

3) попередній контроль органів Головліту;

4) наступний контроль Головліту — на рівні верстok і перевірки видань, що вийшли у світ;

5) наступний контроль органів ДПУ, ОДПУ, НКВС, КДБ — на рівні опублікованих матеріалів;

6) контроль ідеологічних відділів ЦК і обкомів партії — як правило, у режимі наступного, але часом і попереднього перегляду (органи Головліту в «сумнівних» випадках надсилали

рукописи й верстки до відділів пропаганди і агітації партійних інстанцій) [143].

Проте подібне розуміння цензури, обмежене її функціями, є традиційним та вузьким. У більш широкому розумінні слід ввести поняття цензурного режиму, який формується в суспільстві незалежно від наявності установ, що здійснюють цензурний контроль та за наявності ряду умов незалежно від влади. Саме цензурний режим і забезпечує людині ступінь свободи слова й друку в будь-якому суспільстві.

Загалом існують принаймні дві точки зору щодо розуміння явища цензури. Перший підхід полягає в розгляді цензури як контрольно-заборонної машини, що включає різні форми й методи впливу й пресингу. Це так званий державницький підхід, оскільки цензура розглядається на рівні складової частини держави. Прибічники даної концепції відносять цензуру до політичної й ідеологічної сфери, розмежовуючи цензуру державну й самоцензуру.

Представники другого напрямку, суспільного, не зводять цензуру до діяльності тільки державних структур, розглядаючи її як безпосередню частину суспільства. Ці вчені дотримуються тієї точки зору, що зводити цензуру до функцій конкретних установ не можна, оскільки цензура — встановлений режим суспільства, що регулює права людини, свободу слова й друку.

Яскравим представником першого напрямку є відомий російський учений А. Блюм. Проілюструємо його концепцію наступним твердженням:

«Під цензурою в точному значенні слова варто розуміти систематичний, цілеспрямований і всеосяжний контроль, установлений державою (в країнах зі світським режимом) або офіційною церквою (у теократичних державах) над діяльністю засобів інформації за допомогою особливих мір більш-менш насильницького характеру.

Неодмінною умовою існування цензури є особлива система адміністративних установ (цензурних комітетів, інституцій, і т. п.), необхідних для виконання зазначеного вище призначення. Інакше кажучи, про цензуру в точному розумінні слова можна говорити лише тоді, коли існує «контора», що, за соціологічними законами (так званим «другим» законом Пітера) сама народжує собі роботу, виправдовуючи необхідність свого існування й усе більшого розширення.

Адміністративні структури, створені на певний час і для конкретних цілей, мають містичну здатність до самозбереження.

Інші значення самого слова «цензура» носять умовний, метафоричний характер. Через брак особливого терміна, що позначає всі відтінки послідовного стиснення слова, можна говорити про більш-менш тверде обмеження волі висловлень, регулювання й тиск на ЗМІ з боку різних структур, а головне — маніпулювання ними» [48, с. 14].

Розуміння цензури як частини суспільства склалося в західній історичній науці, що характеризує другий напрям. У визначення меж поняття «радянська цензура» суттєве уточнення внесла Маріанна Текс Чолдін, яка ввела термінологічну дефініцію «всецензура» [410, с. 8–11]. Відсутність законодавчої й правової бази в радянському суспільстві призвела до того, що будь-який твір міг бути оголошений ідеологічно-шкідливим. Термін «радянська цензура» значно ширше політико-ідеологічних форм контролю партійно-державної системи, оскільки їх методи та засоби реалізації були значно різноманітнішими, тому більш тотожнім дефініції «політична цензура» в її історичній радянській інтерпретації вбачається поняття «всецензура». Під останньою мається на увазі монополізація всіх сфер духовного та культурного життя суспільства на фоні репресивного викорінення будь-яких форм інакодумства (тоталітарна модель суспільства). Частиною такої владної системи виступає державна культурна політика. Політика, у свою чергу, є регулятивно-контрольною та організаційною зоною влади, що включає в себе такі складові, як: ідеологія, економіка, церква та інші інститути суспільства.

У 1973 р. подібна точка зору була висловлена в збірнику матеріалів «Радянська цензура», підготовленому М. Дьюхірстом та Р. Фаррелом [440]. Однак варто зазначити, що цей підхід превалював у працях не західних дослідників, а колишніх радянських громадян — дисидентів.

Така тенденція у розвитку історіографії була підхоплена, про що свідчить монографія П. Ротта «Совінформ. Сутність зв'язку та інформаційна політика Радянського Союзу», де цензура розуміється як будь-який засіб обмеження свободи думки [450]. Це обмеження може бути з боку будь-якого владного керівництва — державного й партійного, а також реалізовуватися конкретною особою, котра має повноваження втручатися у творчий процес. Це свого роду протиставлення державної та партійної цензури.

У межах даного напряму співіснують різні уявлення про місце цензури в суспільстві. Так, наприклад, російська дослідниця Є. Генієва визначає цензуру не лише як державне, а й більш широке суспільне явище, що базується на конкретному підґрунті.

Зважаючи на те, що цензура існує всюди, у будь-яких суспільствах, як тільки з'являється суспільство, одночасно формується й система заборон. І, на думку вченої, суспільство не може існувати без певних заборон [410].

Загалом цензура може розглядатися як явище, процес або конкретно-історичний самостійний акт. Цензура виступає частиною й держави, і суспільства, а також окремим соціальним феноменом.

Цензура в будь-якому суспільстві здійснюється цензорами. Цензори (за енциклопедичним виданням) — давньоримські посадові особи, обов'язком яких було здійснення цензу, для чого вони обиралися на строк не більший за півтора року. Вибиралися два цензори, які здійснювали майновий перепис (ценз), здавали державне майно в оренду, встановлювали, згідно із сенатським рішенням, бюджет і призначали нових сенаторів, виключали з сенату недостойних, рішення яких були безапеляційні, але мали прийматися обома сторонами. Ніхто не міг бути двічі за своє життя обраним на цензорську посаду [52].

З метою більш чіткого розуміння поняття цензури слід включити в нього визначення:

1) суб'єкта (спеціальних суспільних, державних і партійних інститутів, однією з функцій яких є обмеження інформації);

2) об'єкта (різноманітних форм, у яких подається інформація, що підлягає обмеженню);

3) діяльності по обмеженню інформації, тобто застосування набору методів, засобів, інструментів по обмеженню розповсюдження інформації;

4) результатів означеної діяльності;

5) причин, цілей, завдань і наслідків цієї діяльності в процесі взаємодії суб'єкта й об'єкта.

Отже, частина політичної сфери, сукупність партійних і державних інститутів, що впроваджує в життя ідею обмеження інформації, називається цензурною системою.

Відносини суб'єктів і об'єктів входять у поняття діяльності, у тому числі політичної. Організаційні та регулятивно-контрольні заходи окремого інституту або частин цензурної системи, спрямовані на обмеження інформації, називаються цензурною політикою.

Цензура є результатом діяльності цензурної системи або окремих соціальних і політичних інститутів, спрямованої на обмеження інформації та усвідомлення й вираження ними в тій чи іншій формі мети обмеження інформації або її свободи.

Наслідком означеної діяльності виступає підготовка та введення в дію ряду специфічних цензурних матеріалів. Так, наприклад, характерними цензурними виданнями можна вважати проскрипційні (перелікові) списки (покажчики). Проскрипції — (лат. *proscriptio*) — у Давньому Римі списки осіб, оголошених поза законом, позбавлених майна та тих, хто підлягали переслідуванню [360]. У СРСР такі матеріали широко використовувалися для масових розправ із політичними опонентами та були зорієнтовані на обмеження небажаної інформації.

Цензура, зокрема, може розумітися як функція соціальної (політичної) системи, якщо обмеження інформації усвідомлено як ідея й метод збереження та зміцнення існуючої системи суспільних відносин.

Для аналізу цензури як суспільного й політичного явища необхідно вточнити наступні терміни:

1) Суб'єкт цензури (із визначенням інституту цензури). За суб'єктивним принципом цензура може бути партійною, державною, суспільною, церковною. Так, наприклад, цензура церковна — система нагляду за друкованими виданнями, театральними виставами, кінопродукцією з боку церкви із правом накладення стягнень за порушення церковних канонів (аж до позбавлення священицького сану та відлучення від церкви).

2) Види цензури (із виділенням функцій, цілей і результатів впливу на ті, чи інші сфери суспільних відносин). Скажімо, під цензурою духовною розуміється система нагляду за творами друку з боку церкви із правом заборони їх випуску у світ. Види цензури можуть декларуватися, усвідомлюватися чи не усвідомлюватися об'єктом. Так, наприклад, обмеження інформації, у т.ч. партійної, вилучення й знищення творів Ф. Енгельса, К. Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна є вид цензури, котрий ніколи не планувався, проте це результат цензури, що обмежує все без винятку, у тому числі й саму себе. Обмеження Головлітом свого кадрового складу, а апаратом ЦК функцій Головліту, обмеження складу спецсховів і т. п. — є функціями цензури.

3) Рід цензури (із визначенням ознак службового призначення). Цензура може бути публічною, відомчою, особовою (самоцензура). Серед публічної цензури можна виділити політичну, військову, музичну, літературно-художню, образотворчу, наукову, релігійну. Відомча цензура виникла з моменту Жовтневої революції, тобто кожне відомство (наприклад, НКО) проводило власну цензуру по відношенню до своїх документів.

4) Форми цензури (із визначенням структур, що закріпили результати цензурного впливу). Формами цензури можуть бути спецсхов (закріпив соціальні аспекти обмеження доступу до інформації), бібліотечні й архівні чистки (інша форма контролю над її розповсюдженням). Інші форми цензури — попередня цензура й наступний контроль (каральна цензура).

5) Принципи цензури (із виділенням правил цензурної діяльності організацій та людей). Ці принципи край протилежні, оскільки змінювалися на кожному етапі суспільного розвитку, як, скажімо: законність — надзаконність, відкритість — таємність, ефективність — неефективність, державність — суспільність, об'єктивність — суб'єктивність тощо.

6) Типи цензури — цензура буває відкритою, коли видаються спеціальні закони, які забороняють публікацію або оприлюднення певних ідей, або прихованою, у вигляді залякування, коли людям забороняють висловлювати або підтримувати певні ідеї під страхом втрати роботи, суспільної позиції, або загрози для їх життя [148].

Таким чином, будучи важливішим елементом тоталітарної системи, цензура виконує контрольно-заборонні, поліцейські та маніпулятивні функції, спрямовані на керівництво як суспільством, так і окремими громадянами. У державі поліцейського типу функції цензурного контролю співпадають та перегукуються з функціями репресивних органів, що знаходить свій вияв у порушенні прав і свобод членів суспільства. Найкращим доказом джерел і мотивів походження цього явища може бути політична цензура, котра забезпечує стабільність будь-якого типу влади.

Політична цензура відіграє основну роль на початку системотворення при формуванні та ефективній підтримці політичної системи суспільства. У свою чергу політична система суспільства — цілісна впорядкована сукупність політичних інститутів, процесів, відношень, підпорядкованих тим ідеологічним і культурним нормам і традиціям, які характерні для того чи іншого типу держави й суспільства. При цьому політична цензура включає як інституційні, так і позаінституційні відношення.

Саме позаінституційність політичної цензури визначає наповнення цього поняття та його межі, котрі набагато ширші меж власне поняття цензури, що має конкретні й чітко традиційно окреслені функції, завдання та державні органи їх реалізації.

Під політичною цензурою розуміється система дій та заходів, спрямованих на забезпечення та обслуговування інтересів влади.

При цьому під системою дій та заходів мається на увазі структурна та позаструктурна діяльність, далеко не завжди законодавчо забезпечена.

Політика, у свою чергу, це — організаційна та контрольно-регулятивна зона влади, що включає такі складові, як економіка, ідеологія, церков та інші інституції. При цьому ідеологія є превалюючою частиною в усіх сферах державного й суспільного життя — від законів та інструкцій до засобів масової інформації й пропаганди, включаючи культуру, мистецтво, освіту, створюючи простір чи систему просторів, які можуть і не співпадати. Так, якщо в демократичних системах вторгнення ідеології в культурно-освітнє середовище мінімальне або зовсім відсутнє, то в державах тоталітарного типу вплив першого на друге є закономірністю.

Залежно від особливостей політичного режиму, що склався в країні після 1917 р. (злиття партії та держави, пресинг комуністичної ідеології), політична цензура радянського типу включала діяльність партійних і радянських органів по керівництву й контролю за всіма без виключення сферами суспільного життя з використанням усіх існуючих форм впливу на інформаційно-творчий процес. Таким чином, політична цензура являє собою частину політичної системи в контексті історичного досвіду даного суспільства, що суттєво впливає на визначення особливостей поведінки всіх учасників культурного та політичного процесу.

Система тотального ідеологічного пресингу та контролю в СРСР примушувала кожного редактора, кожного завліту, кожного адміністратора здійснювати цензорські функції, що були складовою частиною складної ієрархічної системи політичної цензури, яка переважно сформувалася протягом 1930-х рр. Із часом поступово відшліфовувався механізм тотального контролю над друкованим словом. Як зауважує дослідник А. Блюм, ця складна багатоступенева структура нараховувала п'ять умовних рівнів контролю [48].

У ході цензурування й руху наверх будь-який текст зазнавав, зазвичай, суттєвих змін (у кращому випадку) або взагалі (у гіршому) не з'являвся в друці. Поступово розширюючись і посилюючись, система склалася в наступну висхідну піраміду:

1) Самоцензура (синоніми — автоцензура, внутрішня цензура, внутрішній редактор, внутрішній цензор) — самообмеження в процесі створення тексту, при якому автор керувався деякими табу, що накладалися державою, суспільством, специфікою

читацької аудиторії або власним естетичним смаком і моральними принципами.

Внутрішня цензура — це свого роду захисний механізм, що захищає від зіткнень із цензурою зовнішньою. Вона існувала завжди, але стосовно до радянської епохи самоцензура виражається в прагненні автора вгадати ідеологічні, політичні, естетичні та інші зауваження, які може зустріти його рукопис під час проходження в офіційних контролюючих інстанціях (партійних ідеологічних сферах, державній цензурі, редакціях і т. п.). Із часом самоцензура стає найголовнішим регулятором літературного й будь-якого іншого творчого процесу, а також необхідною умовою самої можливості публікації тексту або публічного його виконання.

Починаючи з 1930-х рр., вона поступово входить у підсвідомість переважної більшості авторів, що негативним чином позначається на їх творчості. «Внутрішній цензор» стає спорідненим цензору «зовнішньому», причому перший із них нерідко був ще більш вимогливішим, ніж другий.

Хронічна самоцензура призводила до того, що письменник повторювався, «списував», втрачав оригінальність, прагнучи не виділитися, бути «як усі», часом він ставав цинічним, прагнучи надрукуватися будь-яким способом. Таке, на жаль, трапилося з деякими талановитими письменниками, що блискуче починали свій творчий шлях в 1920-ті роки. Вони змогли оволоділи механізмом пристосування, втративши при тому творчу індивідуальність. Однак це лише один бік медалі, що лежить на поверхні. Зворотний полягав у тому, що за умов тотального спостереження, перлюстрації поштових і телеграфних повідомлень та прослуховування телефонних розмов природною формою захисту від цензурного вторгнення в приватне життя стала самоцензура, як один із проявів деформації громадянського суспільства. Протягом радянського періоду цей рід цензури зазнав активного поширення, торкнувшись не лише масової свідомості, а й переважної частини творчої інтелігенції, оскільки перед будь-яким митцем у процесі діяльності поставала дилема: іти на компроміс із владою задля того, щоб бути почутим чи писати «у стіл», або звернутись до органів «самвидаву»-«тамвидаву», піддаючи небезпеці себе та свою родину. Подібну нетерпимість до цензурних забобонів відчували й мільйони радянських громадян, яким не приходилося щоденно стикатися у своїй професійній діяльності із проявами цензури. Однак усі вони як читачі, глядачі та слухачі чітко розуміли, яку дозовану та спотворену інформацію повинні були одержувати

по офіційних каналах. Не випадково в радянському суспільстві значне розповсюдження отримало прослуховування західних радіостанцій, читання підпільної літератури, що свідчило про явну кризу влади. Втім, у цивілізованому суспільстві самоцензура має зовсім інші функції, що регулюють відносини між джерелами інформації, засобами її розповсюдження та одержувачами. В ідеалі самоцензура виступає регуляторним механізмом між обома сторонами комунікативного процесу, що дозволяє на основі етичних і естетичних норм, правової бази реалізовувати свої професійні обов'язки та задовольняти інформаційні потреби. Зрозуміло, що це можливо лише в демократичному суспільстві з високою правовою культурою та розвинутою суспільною думкою. У зарубіжній практиці існують різні форми обмеження або диференціації продукції, що надходить на інформаційний ринок країни.

2) Редакторська політична цензура, здійснювана співробітниками видавництв, журналів, газет, теле-радіо-кіностудій, театрів і т. п. За радянської доби редактор для письменника був чи не найбільшою загрозою. Керівники видавництв, що призначалися із числа керівних партійних працівників, і редактори-висуванці піддавали тексти твердому ідеологічному виправленню, нітрохи не уступаючи в цьому власне цензурним інстанціям, а часом і перевершуючи їх у своїй завзятості.

На цьому ж етапі визначальну роль відігравали керівники й функціонери так званих «творчих союзів» — письменників, композиторів, художників і т. п., що здійснювали контроль за підвідомчими ним видавництвами, редакціями журналів, виставками тощо. На межі 1950-х рр. редактори, як правило, уже підміняли цензорів, залишаючи їм контроль за дотриманням переважно пунктів «Військово-економічного переліку закритих відомостей». Серед редакторів зустрічалося чимало талановитих, небайдужих людей, що намагалися протистояти ідеологічному й політичному диктату. Однак із часом поступово сформувалося покоління радянських редакторів, що виступало проти автора разом із цензурою (іноді — спереду її). Будучи грамотнішими за цензорів, вони представляли для письменників ще більшу небезпеку, оскільки бачили те, на що перші не звернули б уваги («приховане цитування» заборонених текстів і т. п.). Редактори вкрай насторожено стежили за тим, щоб текст не викликав серії так званих «неконтрольованих асоціацій» (тут, фактично, редактори виступали в амплуа психологів), небезпечних і небажаних зближень, хоча й не завжди досягали своєї мети. Починаючи з 1940-х рр., відредагований у такий спосіб текст практично вже

не викликав цензурних претензій, за виключенням випадкових порушень «військової таємниці».

Найсерйозніші застереження редакторів викликав підтекст твору, те, що одержало назву езопової мови. У підцензурних радянських умовах читання тексту «між рядків», уміння виявити прихований, внутрішній, «другий» зміст твору й інтерпретувати його — було неодмінним і необхідним атрибутом читацької співтворчості. Тому автор логічно звертався до свого читача, розраховуючи на те, що така співтворчість викличе алюзії й паралелі, що співвідносяться з реаліями радянської дійсності.

Існував ще один вид редакторської цензури, так звана «журнальна», коли коло авторів-однодумців, манера, стиль викладу, а головне, його «ідеологія» обиралися редакцією — з дозволених, зрозуміло, і досить обмежених. Однак, на відміну від попередніх 1920-х років і наступних епох «відлиги» й «застою», у період тотального терору така практика унеможливлювалася, літературні журнали втратили індивідуальність — як стилістичну, так і ідеологічну.

3) Головлітівський контроль. Хоча система нагляду за друкованим словом зовсім ним не вичерпувалася, Головліт відігравав принципово важливу роль, оскільки він сам і його місцеві відділення та інстанції виконували всю практичну роботу.

Головлітівська цензура займала серединне положення в системі тотального нагляду за друкованими й почасти усними — принаймні, привселюдно вимовленими, текстами: під нею фільтри авторські й редакторські, над нею вказівки поліцейські й партійних органів, які вона неухильно виконувала. У результаті такої багатоступінчастої фільтрації «на виході» з'являвся вже дистильований текст, що повністю відповідав вимогам влади. Без Головліту як державно-адміністративного інституту система не могла б ефективно функціонувати. Саме йому доручено було відтинати все, що хоч у найменшій мірі суперечило останнім ідеологічним настановам. Зважаючи на те, що загальний ідеологічний контекст занадто часто змінювався, іноді Головліт припускався деяких хиб, оскільки не завжди встигав переорієнтуватися згідно нових вимог, слідством чого ставали партійні оргвисновки.

4) Каральна цензура органів таємної поліції — ОДПУ-НКВС-МДБ, що мали для цієї мети у своєму складі відділ Політконтролю (пізніше його замінило 5-те управління КДБ). Характерним є те, що термін «каральна цензура» вживається найчастіше в значенні цензури судової, прийнятої в багатьох демократичних державах,

коли жоден твір друку не може бути підданий репресіям інакше, ніж за рішенням суду.

Під цим терміном розуміється первісне забарвлення цього слова, як позасудової розправи й всеохоплюючого таємного спостереження за всім ходом літературного процесу та його результатами у вигляді друкованих видань.

На різних етапах радянської доби роль таких органів неоднакова за своїм спрямуванням. У 1920-ті рр., у період становлення системи Головліту, вони були, по суті, цензурними установами, що вимагали наступного контролю всіх видань, що вийшли, і перевіряли їх на предмет огріхів, допущених штатними працівниками самого Головліту. Ряд видань, дозволених останніми, був згодом конфіскований ОДПУ, і цензорам доводилося не раз каятися перед ними в допущених недоглядах. Фактично Головліт, що формально перебував у структурі НКО, підпорядковувався не стільки йому, скільки службам держбезпеки, будучи свого роду їхньою філією.

В 1930-ті рр., коли кадри співробітників органів цензури були підібрані, укріплені перевіреними комуністами й уже вихована відповідним чином, роль політконтролю ОДПУ-НКВС набула іншого характеру. Хоча обидві ці установи завжди працювали разом, між ними, починаючи з 1930-х років, став проводитися розподіл сфер впливу й компетенції. Головліт став відстоювати своє «священне право» допуску (або недопуску) до друку будь-якого твору, ким би він не видавався, нехай навіть самими органами держбезпеки. Помітна в цьому сенсі невдала спроба керівництва ГУЛАГу звільнити від попереднього контролю Головліту табірні видання Біломоро-Балтійського комбінату (ББК). Головліт Карельської АРСР не раз звертав увагу на те, що в них (зокрема, газеті «Перековування») спостерігається «ідейно-політична невитриманість і розголошення держтаємниці», публікуються відомості про кількість в'язнів, причому в замітках, написаних ними самими, ішлося про вошивість у табірних бараках, що спотворювало соціалістичну дійсність [28]. Ясна річ, обнародування подібних фактів аж ніяк не сприяло процесу удосконалення цензорських інститутів.

Із цього приводу у вересні 1935 р. начальник карельської цензури повідомляв у Москву уповноваженому по охороні військових таємниць в пресі Інгулову, що табірне керівництво, яке підпорядковувалося НКВС, відмовлялося надати Головліту матеріали на попередній контроль (місцева друкарня випускала 6 газет тощо), посилаючись на відсутність директив ГУЛАГу

від НКВС. Він вважав, що продукція друкарні повинна піддаватися попередньому контролю нарівні з іншими поліграфічними підприємствами. Відповідь Москви була цілком позитивною: усі видання ББК мали проходити відтепер попередню цензуру Головліту й надсилатися як обов'язковий примірник до Книжкової палати [28].

Втім, не слід перебільшувати ступеня самостійності й незалежності цензурного департаменту від органів держбезпеки, але сам факт розподілу функцій заперечувати все-таки не можна. Жоден твір не міг вийти в світ без дозволу першого, як це було в 1920-ті рр., коли ряд партійних і відомчих видавництв звільнявся від попередньої цензури: треба було, як ми бачимо, спеціальне розпорядження із цього приводу навіть для настільки специфічних, виключно секретних і закритих матеріалів.

Дотримуючись вигляду «законності», держбезпека стала, починаючи з 1940-х рр., запитувати в Головліту висновки «експертизи» у тих випадках, коли необхідно було довести «факт антирадянської пропаганди» у книгах, виявлених при обшуках, доставці через кордон і т. п. Судячи з документів, такі висновки Головліт видавав, виявляючи згадані «факти» практично в будь-яких виданнях. Він же стежив за тим, щоб жоден рядок, жодне згадування про органи цензури не потрапили до друку без санкції останніх. Така директива була розіслана Головлітом наступного року після його створення — в 1923 р., потім не раз повторювалася в регулярних виданнях «Переліку відомостей, що не підлягають розголошенню» — аж до останнього, виданого в 1987 р.

Що ж стосується особистої участі органів політичного контролю в нагляді за друкованим словом, то функції їх зводилися до наступного:

1) Профілактична, попереджувальна діяльність.

Якщо Головліт мав справу з уже написаним текстом, завданням літконтролю було стежити за тим, що могло бути написане, персонально висвітлювати життя всіх радянських письменників, журналістів, нехай навіть самих відданих режиму.

У «профілактичних» цілях створюється агентурна мережа зі штатних, позаштатних (а нерідко й добровільних) помічників, впроваджуваних у творчі організації, видавництва, редакції, друкарні, студії, не говорячи вже про власне головлітівські органи. Останні наполягали, з метою «координації роботи», на тому, щоб ОДПУ регулярно повідомляло про авторів, твори яких не можуть бути видані, незалежно від їх змісту.

2) Підбір і розміщення кадрів.

Кожен цензор та кожен редактор, що займав більш-менш відповідальну посаду у видавництвах, редакціях газет, журналів і т. п., проходив ретельну перевірку на предмет «ідеологічної й політичної відповідності». Враховувалося, зрозуміло, його класове походження, особливо якщо воно «приховувалося», участь в «опозиціях» 1920-х рр. і т. п. У випадках виявлення так званих «цензурних проривів», покарання й репресії проти винуватців уже не обмежувалися суто адміністративними мірами — доганами, зниженням у посаді або звільненням. Іноді справа закінчувалася передачею винуватця «відповідним органам». Уже в 1931 р. Головліт розіслав по всіх своїх інстанціях секретну депешу, у якій приписувалося «звернути увагу на необхідність посилення й загострення...класової пильності». У ній підкреслювалося, що постанови партії й уряду передбачають партійну й кримінальну відповідальність за пропуск у пресі антирадянських видань або матеріалів, що «спотворюють радянську дійсність», а також за друкування відомостей, що носять секретний характер. Час від часу Головліт розсилав циркуляри, що загрожували й авторам, і цензорам кримінальною відповідальністю. Арештам часом піддавалися не тільки укладачі й коректори, що допустили «контрреволюційну помилку», але й цензори, що не звернули на неї уваги в процесі допуску до друку.

3) Очищення бібліотек від «контрреволюційної літератури» і перевірка фондів масових бібліотек.

У кожну «трійку» по «очищенню», створювану в губерніях і областях, неодмінно входив представник ОДПУ — НКВС, думка якого була вирішальною.

Співробітники держбезпеки регулярно стежили за спецсховами найбільших бібліотек і особливо за правилами допуску до них читачів. У ряді випадків читацькі формуляри спецсховів служили для них орієнтиром у процесі виявлення вчених з антирадянськими настроями. Причому вибір ними книг певної тематики або творів заборонених авторів служив матеріалом для обвинувачення їх у контрреволюційній діяльності.

4) Участь у здійсненні іноземної цензури, що відала допуском (точніше — недопуском) закордонних друкованих видань у СРСР. До всіх цензорських пунктів, організованих на митницях, при Головпоштамтах великих міст і т. п., через які йшов основний потік закордонної літератури, обов'язково відряджався співробітник держбезпеки, що стежив уже за роботою самих уповноважених Головліту. Крім того, він ураховував факти більш-менш систематичного надсилання «антирадянської» літе-

ратури певним особам, якими потім цікавилися в оперативному порядку.

5) Участь у процесі реалізації партійним керівництвом ідеологічної цензури.

Саме органам держбезпеки належало як перше, так і останнє вирішальне слово, що визначало долі авторів і їхніх творів, а також видавництв, журналів, газет та інших засобів інформації, воно давало настанови, що неухильно виконувалися Головлітом. Така цензура здійснювалася на рівні прийняття рішень ідеологічними структурами партії, насамперед відділами й управліннями ЦК, що носили у різні роки різні назви: Агітпроп, Культпроп, Управління пропаганди та агітації, Ідеологічний відділ і т. п. Спочатку вони офіційно не визнавали за собою цензурні функції. Надалі необхідність у такому маскуванні відпала.

Підкорялися вони зазвичай секретареві ЦК і члену Політбюро, який опікувався ідеологічною сферою. Саме від цих структур виходили директивні вказівки, що беззаперечно виконувалися всіма цензурними й іншими інстанціями, надавалися команди щодо початку чергової політичної або ідеологічної кампанії.

Якщо Головліт фактично підкорявся Агітпропу ЦК, то його місцеві установи — відповідним партійним органам. Так склалася практика регулярного (не рідше трьох разів на місяць) проведення засідань колегій облміськлітів «для обговорення питань принципового характеру» з обов'язковою присутністю на них представників сектора друку обкому й політконтролю ОДПУ-НКВС.

Очолював верхівку піраміди власне генсек: вирок його був остаточним. Від його рішень залежала доля творів письменників, учених та інших авторів, так само як і їх життя. Крайні форми прийняло це в роки диктатури Сталіна, що занадто «цікавився» літературою. Він міг вести діалог із тим або іншим письменником, наказати «зберегти» їх, хоча й не друкувати їхніх творів. Від примхи однієї людини — диктатора залежала не тільки доля книги, а й її автора.

Говорячи про п'ять умовних рівнів контролю (маються на увазі найголовніші, основні), не варто зводити весь процес до суто механічного, виключно ієрархічного сходження тексту — від автора й вище. На практиці діяльність зазначених установ та інстанцій найтіснішим образом переплiталася між собою — розмежувати їх неможливо. Крім того, активну участь у процесі приймали цензори-«добровільці», що сигналізували в компетентні інстанції про ідеологічні «огріхи», допущені не тільки авторами

й редакторами, але й самими цензорами. Завжди трохи поперед процесу йшли літературні критики, статті яких і за стилістикою й за змістом мало чим відрізнялися від власне цензурних повідомлень, часом перевершуючи головлітівські рішення. Слід виділити головне: у неможливості розмежувати функції різних галузей ідеологічного нагляду полягала одна з головних особливостей тоталітарної держави.

Специфічний характер цензури в контексті розуміння її як політичного явища (що співвідноситься із завданнями дослідження) вимагає уточнення ряду понять, безпосередньо пов'язаних із цензурною діяльністю. Таким поняттям, скажімо, є таємниця та її різновиди. Таємним прийнято вважати все, що не є явним. Відповідно до існуючих у нашій державі законодавчо-правових норм, не підлягають утаємненню такі відомості:

– про надзвичайні ситуації й катастрофи, що загрожують безпеці та здоров'ю громадян, та їх наслідки, а також стихійні лиха, їх офіційні прогнози й наслідки;

– про стан екології, охорони здоров'я, санітарії, демографії, освіти, культури, сільського господарства, а також злочинності;

– про привілеї, компенсації й пільги, що надаються державою громадянам, посадовим особам, установам, інституціям та організаціям;

– про факти порушення прав і свобод людини й громадянина;

– про розміри золотого запасу й державних валютних резервів країни;

– про стан здоров'я вищих посадових осіб держави;

– про факти порушення законності органами державної влади та їх посадовими особами [120].

Таємниця має також наступні різновиди:

1) державна таємниця;
2) військова таємниця;
3) комерційна таємниця;
4) недоторканність приватної власності;
5) приватна таємниця;
6) сімейна таємниця;
7) інформація про громадян (персональні дані);
8) таємниця листування, телефонних, поштових, телеграфних та інших повідомлень;
9) професійна таємниця;
10) конфіденційна таємниця;
11) службова, банківська таємниці;
12) таємниця страхування;

13) таємниця зв'язку;

14) таємниця усиновлення;

15) медична, лікарська таємниці;

16) таємниця відомостей про вклади фізичних осіб, дані попереднього слідства;

17) таємниця сповіді, таємниця судової наради; таємниця наради присяжних засідателів;

18) службова інформація; відомості, передані довірителем у зв'язку з наданням юридичної допомоги; інформація, що стала відомою в зв'язку зі здійсненням нотаріальних дій (професійної діяльності нотаріуса);

19) таємниця здійснення нотаріальних дій;

20) відомості про донора й реципієнта;

21) зміст дискусій та результатів голосування закритої наради Конституційного суду;

22) інформація про наміри замовника архітектурного проекту;

23) комп'ютерна інформація, що охороняється законом, секрети майстерності;

24) будь-яка інша інформація, що охороняється законом [367].

Певне уявлення про збереження на державному рівні інформації приватного характеру дозволяє скласти зарубіжний досвід діяльності в цій сфері. Так, скажімо, 1999 р. Рада міністрів Італії прийняла постанову про нові правила дотримання в архівах секретності відомостей про приватне життя громадян. До поняття «приватне життя» віднесені питання здоров'я, сімейного та сексуального життя, звичок та інших інтимних деталей. Уся ця інформація по закону має знаходитися в таємному режимі зберігання протягом 70-ти років. У Греції навіть існує спеціальний адміністративний орган — «Дата протекшен ауторіті», що покликаний захистити приватне життя громадян від будь-яких несанкціонованих вторгнень.

Отже, державна таємниця — захищені державою відомості в галузі його військової, зовнішньополітичної, економічної, розвідувальної, контррозвідувальної та оперативно-розшукної діяльності, розповсюдження яких може загрожувати країні.

Перелік відомостей, що становлять державну таємницю, — сукупність категорій відомостей, у відповідності з якими відомості відносяться до державної таємниці та утаємнюються на основі порядку, установленого державним законодавством.

Так, наприклад, Велика Британія має цілий ряд різноманітних форм контролю за інформацією, до числа яких належить

і Комітет по охороні військових таємниць у засобах масової інформації — комітет «Д». Саме він видає перелік відомостей, розголошення яких може завдати шкоди інтересам національної безпеки й публікація яких повинна узгоджуватися із цим комітетом; «Акт про офіційні таємниці», за яким офіційна особа, посадовець не має права розголошувати інформацію про діяльність уряду, якщо він не має на те відповідного дозволу. До таємниць занесені, крім військової інформації, відомості про субсидії на сільське господарство, медична статистика тощо. У 2000 р. Британський парламент також прийняв закон про перлюстрацію електронної пошти, за яким уряду країни дозволено з метою боротьби з організованою злочинністю проглядати електронні листи та перехоплювати повідомлення, що передаються через систему Інтернет.

Персональні дані — зафіксована на матеріальному носії інформація про конкретну людину, тотожна конкретній особі, що дозволяє ідентифікувати дану людину прямо чи опосередковано, зокрема, за допомогою посилання на її ідентифікаційний номер або на один із декількох факторів, характерних для її фізичної, психологічної, економічної, культурної або соціальної ідентичності тощо.

До персональних даних відносимо: біографічні та пізнавальні дані, особистісні характеристики, відомості про сімейний стан, освіту, навички, професії, службове положення, фінансовий стан, стан здоров'я та ін. [93].

Режим конфіденційності персональних даних — нормативно встановлені правила, що визначають обмеження доступу, передання та умови зберігання персональних даних.

Утримувач бази персональних даних — органи державної влади, органи державної влади суб'єктів, органи місцевого самоуправління, юридичні чи фізичні особи, що здійснюють роботу з персональними даними на законних підставах.

Робота утримувача бази персональних даних — будь-які дії, що виконуються з персональними даними: збір, запис, накопичення, зберігання, групування, використання, передання, знищення й т. п.

Одержувач персональних даних — фізична або юридична особа, орган державної влади чи місцевого самоуправління, котрому розкриваються дані на підставі складеного договору [93].

Будучи складовою частиною комунікативного процесу, цензура використовує також цілий ряд загальноприйнятих термінів, вкладаючи в них своє змістовне наповнення.

Твір (художній, публіцистичний, документальний) — результат індивідуальної або колективної авторської творчості, об'єкт цензури.

Інформація — відомості, поширювані за допомогою різних засобів комунікації — об'єкт цензури.

Публікацією є: 1) доведення чого-небудь до загального відома за допомогою засобів масової інформації; 2) видання та інші форми офіційного й неофіційного поширення твору.

Отже, цензуру як явище не можна оцінювати спрощено: з одного боку, цілком негативним процесом є прояв узурпованої форми влади, що використовує цензуру з політичною метою; з другого боку, одночасно цензура в її нормативному прояві (охорона державної, військової, економічної таємниць тощо) виступає елементом управлінської структури суспільства та обов'язковою складовою держави. З того приводу поняття цензури потребує свого визначення й конкретизації протягом усього дослідження.

2.2. Історичні корені політичної цензури

2.2.1. Світовий досвід цензури рукописного та друкованого слова

З метою відображення сутності такого соціально-культурного явища, як цензура, слід безпосередньо звернутися до її витоків, що беруть свій початок у давніх цивілізаціях. Те, що сьогодні ми розуміємо під політичною цензурою, виникло тоді, коли одна група людей, у руках яких була зосереджена влада та переважна частина матеріальних ресурсів, з метою утримання їх, нав'язала свою волю іншим.

Цензура — явище давнє, що зафіксовано в сотнях учених трактатів, енциклопедій та словників. Енциклопедичний словник братів Гранат пропонує таку періодизацію історії цензури:

1) доба перед виникненням книгодрукування, коли в руках церковної влади та університетів зосереджувалися права по нагляду за правильністю переписування церковних та юридичних книг;

2) доба розквіту місцевої та відомчої цензури;

3) доба державно-поліцейської цензури;

4) період заміни попередньої цензури — каральною;

5) період заміни цензури каральної судовою відповідальністю за злочини друку [134].

Для глибинного розуміння причин виникнення цензури як явища варто звернутися до світової та вітчизняної історії цензури. Отже, розглянемо приклади світової цензурної практики по обмеженню рукописного та друкованого слова.

У добу античності проходило становлення та оформлення цензури як обов'язкового атрибута влади.

Перші відомі науці цензурні заборони пов'язують із появою писемності. Упродовж усієї історії людства суспільству що-небудь забороняли знати. Цензори завжди мотивували свою діяльність боротьбою з невір'ям, порнографією, пороками й шкідливими ідеями.

Один із перших офіційно задокументованих випадків використання цензури датується 605 р. до Р. Х.: цар Іудеї Іоакім наказав спалити книгу пророцтв Ієремії. Можливо, це діяння Іоакіма ознаменувало початок практики самоцензури — вважають, що біблійні автори після того стали більш активно використовувати натяки й замовчування [271].

443 р. до Р. Х. позначився приходом у світ цензорів: у міському магістраті Риму з'являються два нові співробітники — «цензори». Крім контролю за виконанням міських замовлень та веденням обліку римських громадян, вони займалися боротьбою з порушенням моральності. Означені цензори здійснювали також нагляд за наявними творами. Так, твори, що не вкладалися в загальний спектр інтересів правлячої влади, підлягали знищенню чи загальній забороні, а їх автори — ізоляції від народних мас.

399 р. до Р. Х. увійшов в історію першим випадком застосування смертної кари як найвищої форми цензури. Грецького філософа Сократа змусили випити отруту, оскільки він цілеспрямовано послідовно доводив необхідність свободи слова. У правління Августа в Римі знищувалися книги, що пророкували загибель імперії, у правління Нерона — книги, у яких він висміювався.

Початок тотальної цензури припадає на 213 р. до Р. Х. та пов'язаний з обнародуванням імператором Китаю Цінь Ші Хуанді безпрецедентного наказу про знищення всіх наукових книг із медицини, сільського господарства й ворожіння (останнє також вважалося наукою). На підставі того розпорядження близько 500 вчених було страчено, кілька тисяч репресовано [134].

48 р. до Р. Х. відзначився сумнозвісним фактом руйнування бібліотек. Римський полководець Юлій Цезар із військових міркувань наказав спалити велике зібрання античної літератури — Олександрійську бібліотеку (Єгипет), у результаті чого

згоріло близько 700 тис. книжок. Через 400 років відновлену бібліотеку було зруйновано згідно з едиктом римського імператора Феодосія (християнський імператор наказав спалити бібліотеку, тому що в ній зберігалися праці язичницьких авторів). Ще через три століття бібліотека була знищена втретє й остаточно, згідно з наказом халіфа Омара, що заявив:

«Якщо ці книжки суперечать Корану, значить, вони шкідливі. Якщо ці книжки є про те ж, що й Коран — значить, вони не потрібні» [134, с. 9].

Папи римські і єпископи також із незапам'ятних часів уважали своїм обов'язком піддавати цензурі, забороняти й знищувати неугодні їм богословські, наукові й літературні твори.

Першим відомим літературним твором, знищеним церковнослужителями, була поема «Талія» єресіарха Арія, віддана вогню за рішенням Нікейського собору в 325 р. В 405 р. папа Іннокентій I склав перший список єретичних писань, що підлягали знищенню.

Які ж книги заборонялися церквою «у цілому», тобто без видачі на те спеціального в кожному окремому випадку дозволу? Їх перераховував канон 1399 р.:

1) Усі тексти святого письма, складені не католиками.

2) Книги будь-якого автора, що захищали єресь і розкол, або прагнули в будь-який спосіб зруйнувати самі основи віри.

3) Книги, спеціально спрямовані проти церкви або християнських звичаїв.

4) Книги всіх не католиків, присвячені питанням релігії, якщо не було зазначено, що в них немає нічого суперечливого католицькій вірі.

5) Книги й брошури, у яких говорилося про нові бачення, явища, пророцтва, чудеса або які пропагували нових святих без дотримання канонічних правил.

6) Книги, що заперечували, або висміювали будь-який католицький догмат; захищали помилкові твердження, засуджені папським престолом; піддавали сумніву авторитет божественного культу; прагнули підірвати церковну дисципліну; навмисне ображали церковну ієрархію, клір або церкву.

7) Книги, що рекомендували будь-які марновірства, чаклунство, ворожіння, пророкування, магію, виклик духів тощо.

8) Книги, що проголошували законними дуель, самогубство, розлучення і які доводили, що масонство і йому подібні організації не тільки не шкідливі, але й корисні для церкви й громадянського суспільства.

9) Порнографічні книги.

10) Літургійні книги, апробовані папським престолом, якщо в них були певні зміни.

11) Книги, що поширювали апокрифічні, заборонені або скасовані папським престолом індульгенції.

12) Будь-якого роду зображення Христа, діви Марії, ангелів, святих і інших «божих слуг», якщо вони не відповідали духу й настановам церкви [213].

Канонічний кодекс забороняв користуватися «відлученими» книгами всім віруючим і церковникам, за винятком кардиналів, єпископів та інших вищих церковних чинів, без окремого на те дозволу відповідної церковної влади. Ті особи, що отримали добро на користування творами, зобов'язувалися не передавати їх третім особам.

Оформлення попередньої цензури належить папі Сікста IV, що повелів в 1471 р. щоб жодна книга не друкувалася без попереднього розгляду й схвалення духовних осіб.

За часів Середньовіччя духовенство реалізовувало активний нагляд за книгорозповсюдженням. Уже 4 січня 1486 р. в Європі з'являється перша цензурна установа — Цензурна комісія. Про заборону книг безпосередньо свідчить «опікунська ухвала» архієпископа Бертольда (Майнц, Німеччина). Згідно з документом наукові, природничі та художні твори заборонялося роздавати та продавати «до друку та після друку, якщо до випуску у світ не будуть мати відкритого дозволу від люб'язних нам світліших і чемних докторів та магістрів, а саме від Йоганна Бертрама Наумбургського (стосується богослов'я), від Олександра Дідриха в законопізнанні, від Феодоріка де Мешеда в лікарській науці, від Андрія Ейлера в словесності» [134, с. 6].

Наприкінці ухвали йшлося про міри покарання щодо тих, хто порушить дані правила:

«Якщо хто сією нашою ухвальною постановою знехтує або проти неї надасть пораду, допомогу й сприяння, то тим накличе на себе прокляття, а також, крім того позбавлений буде тих книг і сплатить сто золотих гульденів пені в нашу казну» [134, с. 7].

Основоположником духовної цензури вважається папа Геласій (499 р.), якому належить досвід складання першого покажчика заборонених книг «Index librorum proxibitorum» (існує по сьогодні). До згаданого посібника було внесено перелік книг та імен авторів, з якими католикам заборонялося ознайомлюватися. Наслідком здійснення папської цензури стала не тільки ліквідація самих книг, а й їх авторів [183].

Переслідування крамольної літератури в середні віки не представляло серйозної проблеми, тому що грамотних людей було досить мало, а творів і того менше. Але з початком друкарства, сприйнятого служителями церкви як «диявольська витівка», завдання відразу ускладнилося. Саме з появою друкарства починає складатися система цензури: попередня (на стадії перевірки рукописів, призначених до тиражування) і наступна (після виходу книги із друку — з метою обмеження її поширення, а найчастіше — повного знищення всіх екземплярів, що вийшли).

Друкарство швидко поширилося, сприяючи росту грамотності. З 1448 р. по 1500 р. в 246 містах Європи з'явилося 1099 друкарень, що випустили у світ за цей період 40 тис. назв книг тиражем в 12 млн примірників.

Друкований верстат став гострим знаряддям у руках супротивників папства — гуманістів епохи Відродження, протестантів, учених. Католицькі ієрархи тим часом намагалися обмежити потік друкованої продукції, створивши потужний мезанізм цензурних заборон. З того приводу духовенством заборонялося друкувати будь-що без попереднього схвалення уповноваженими інквізиторами.

Першим оголосив про введення попередньої цензури на книги в 1471 р. папа Сікст IV.

На 1501 р. припадає перший випадок заборони друку. Папа Олександр VI видав буллу про заборону книгодрукування. Так католицька церква намагалася боротися з усе сильнішими єретиками-вільнодумцями. Папа вважав, що переписувачів книг, більшість з яких були монахи, значно легше контролювати, ніж мирян [213].

Широковідомим фактом боротьби церковної цензури з наукою відзначився 1512 рік. Польський учений Миколай Коперник опублікував книгу «Коментарі», у якій довів, що Земля обертається навколо Сонця. У 1616 році книга була занесена до «Папського Індексу». Астроному Галілео Галілею (якому приписують авторство знаменитої фрази «І все ж таки вона обертається!») інквізиція, зокрема, інкримінувала читання забороненої книги Коперніка. Книга самого Галілея «Діалоги» перебувала в «Папському Індексі» до 1822 року [213].

В 1546 р. відбувся перший судовий процес над видавцем — французьким гуманістом Е. Частці, визнаним винним у виданні й поширенні єретичних книг (він був повішений, а книги його спалені).

Папа Лев X (1513–1521) домігся від V Лютеранського (XVIII всесвітнього) собору, до якого він звернувся із цього приводу з буллою «Inter Solicitudines», схвалення попередньої цензури друкованих творів та її поширення на весь християнський світ, доручивши здійснення того місцевим єпископам. Ще раніше попередня цензура на вимогу церкви була уведена в Іспанії.

В 1535 р. за наказом французького короля Франциска I теологи Сорбонни склали список заборонених книг, видання, поширення й читання яких загрожувало винним відлученням від церкви, тюремним ув'язненням і навіть спаленням. Про те, який розмах прийняло у Франції переслідування церквою й королівською владою небажаної літератури говорить той факт, що в 1660–1756 рр. до Бастилії було посаджено 869 авторів, типографів, видавців і книгопродавців.

Приклад свого французького побратима узяв на озброєння іспанський король Карл V, за вказівкою якого в 1546 р. богослови Лувенського університету склали Індекс заборонених книг, запозичений іспанською інквізицією. Означений покажчик неодноразово перевидавався нею з відповідними доповненнями й змінами, незалежно від римського індексу. Власний перелік забороненої літератури згодом обнародувала й португальська інквізиція.

З виданням римського індексу в 1559 р. цензура всіх творів, що виходили в католицьких країнах, була зосереджена в руках папської інквізиції. Павло IV взагалі заборонив друкування яких-небудь книг у папських володіннях без попередньої цензури інквізиції. Він зобов'язав продавців книг повідомляти інквізиції про всі одержувані ними новинки й заборонив торгувати ними без спеціального на те дозволу «святого» судилища. Інквізитори піддавали періодичним перевіркам не тільки книжкові крамниці, а й бібліотеки. Вилучені ними книги урочисто спалювалися.

У I половині XVI ст. всевладдя інквізиції призвело до спалення серії видань. З'являються перші проскрипційні списки «авторів, що викликають сумніви та їх книг» (середина XVI ст. — Венеція, Флоренція, Мелан). У цей же час Тридентський собор ухвалив періодично випускати у світ «Індекс заборонених книг», який виходив із середини 1559 р. до середини XX ст. (до нього були включені у свій час деякі твори Р. Декарта, Ф. Бекона, Б. Спінози та ін. філософів).

В 1571 р. папа Пій V, що обіймав при Павлові IV пост великого інквізитора, започаткував спеціальну Конгрегацію індексу, що перетворилася на справжній департамент цензури католицької

церкви. Конгрегація мала й судові функції та могла накладати на авторів церковні покарання аж до відлучення від церкви.

З XVI ст. цензура поступово переходить до світської влади.

В 1637 р. англійський уряд опублікував ряд законів, що обмежували права книговидавців і книгопродавців.

1643 р. ознаменував собою запровадження Британським парламентом директиви під назвою «Акт ліцензування», який регулював правила надання та скасування книговидавничих ліцензій, що викликало появу знаменитої «Ареопаги-Тики» Д. Мільтона — промови про свободу друку перед англійським парламентом (1644 р.). Відомий англійський поет вимагав: «Дайте мені свободу знати!». В одному зі своїх творів він наголосив: «Вбити гарну книгу — те ж саме, що вбити гарну людину. Той, хто вбиває людину, убиває розумне творіння, подібне Божому, але той, хто знищує гарну книгу, убиває самий розум, справжню, істинну подобу Божу...» [134, с. 11]. Книги Мільтона були спалені 1660 р., сам поет — заарештований і посаджений у в'язницю.

Інші країни також обмежили свободу друку рядом декретів, що викликало (починаючи з XVII ст.) цілу хвилю видавничих містифікацій (вигадані місця й роки видань, псевдоніми й т. п.).

Перший приклад використання політичної цензури після публікації матеріалу в періодиці датується 1735 р., коли американський журналіст Джон Зенгер примістив у журналі «New York Weekly Jornal» статтю з критикою губернатора Нью-Йорка, за що останній наказав арештувати критика [213].

В епоху Просвітництва починається завзята й послідовна боротьба за «права книги» і автора. У 1789 р. положення щодо законодавчого захисту свободи слова було внесене до Конституції Французької республіки. Французькі просвітителі оголосили ідеї незалежності преси та зібрань, але за період Французької революції якобінські цензори швидко перейшли від попередніх декларацій до терору [183].

Протилежні судження з приводу цензури висловлювалися в німецькій класичній філософії, одні представники якої обстоювали принципи особистої свободи у висловлюванні своїх поглядів, а інші вважали обов'язковим поліцейський контроль за всіма формами суспільної діяльності.

Революційні події кінця XVIII ст. — поч. XIX ст. в Європі призвели до лібералізації цензурних упереджень. Особливо прикметним є запровадження першої поправки до Конституції США. Усе XIX ст. проходило під прапором боротьби за скасування попередньої цензури й заміну її каральною, тобто судовою. У багатьох

країнах по-різному поступово проходила така заміна, що призвела в результаті до відносно повної незалежності від офіційної влади книжкової справи, журналістики та інших засобів масової комунікації.

Наступне свідчення політичного контролю припадає на 1842 р., протягом якого молодий німецький журналіст Карл Маркс опублікував у Швейцарії статтю «Замітки про останню прусську інструкцію щодо цензури». Він виступив запеклим захисником свободи слова й друку. За іронією долі, усі комуністичні режими, ідеологічною базою яких стали роботи Маркса, позначилися жорстокішою цензурою. Сам Маркс, напевно, є автором, що найбільше постраждав від цензури (особливо завзято його цензурували в так званих капіталістичних країнах) [213].

1856 р. охарактеризувався рядом цензурних заборон творів письменників. Так, скажімо, постраждав Гюстав Флобер і його роман «Мадам Боварі», що у Франції став бестселером і сьогодні вважається одним із найкращих прикладів роману XIX століття.

Цензура забороняла також твори Оскара Уайльда, Марка Твена (який зазнав гонінь за відомий дитячий твір «Пригоди Гекльберрі Фінна»), Теодора Драйзера, Ернеста Гемінґуея, Олдоса Гакслі, Сінклера Льюїса, Бертрана Рассела, Генрі Міллера, Джеймса Джойса тощо.

1861 р. уперше у світі офіційно було запроваджено військову цензуру. Її заснувало Міністерство Оборони США («Північні Штати») після початку Громадянської війни. Журналістам заборонили публікувати інформацію, що могла бути корисною для Конфедерації США («Південні Штати»). Людям, що порушували заборону, загрожували суворі покарання, аж до закриття газети й арешту [213].

Необхідно відмітити, що до 1861 р. військова цензура також негласно існувала у всіх арміях світу, але газети не виходили великими тиражами, і телеграфу ще не було винайдено. Основні положення чинних директив Міністерства оборони США сьогодні копіюють усі держави, що вводять військову цензуру.

II половина XIX–XX ст. позначилася наступом духовної цензури на комунізм і науковий прогрес. Щоб упоратися зі своїм завданням, ватиканська цензура була змушена трохи «раціоналізувати» свою роботу.

Із цією метою церква ще в XIX ст. прийняла два види заборони: «у цілому» (наприклад, усі книги проти релігії й т.п.) і «зокрема», тобто окремі твори тих чи інших авторів або все творче надбання (opera omnia) того або іншого письменника.

В XX ст. ватиканська інквізиція стала «відлучати» в основному небажані для неї праці авторів-католиків, причому найбільш відомі їх видання, що здобули популярність серед віруючих. В Індексі немає Ч. Дарвіна й багатьох інших натуралістів, праці яких спростовували догмати церкви, тому що заборона їх уважалася зрозумілою сама по собі. Церква засудила комунізм і соціалізм. Усі книги, що пропагували й захищали означені вчення, були заборонені «у цілому». Це пояснює, чому в папському Індексі немає творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна та інших революціонерів, а також книг радянських авторів [124].

В 1908 р. папа Пій X позбавив конгрегацію Індексу судових функцій, а 5 березня 1917 р. папа Бенедикт VI декретом («Alloquentes») об'єднав конгрегацію Індексу заборонених творів із конгрегацією «священного» судилища (інквізицією), де вона діяла під вивіскою Цензурного департаменту. В 1966 р. під впливом II Ватиканського всесвітнього собору Ватикан припинив видання Індексу [124].

Останній випуск його побачив світ 1948 р. З XVI по XX ст. включно вийшло 32 видання списку заборонених книг. В XVI ст. випущено чотири видання (1559, 1590, 1593, 1596); в XVII ст. — три (1632, 1665, 1681); в XVIII ст. — сім (1704, 1711, 1716, 1744, 1758, 1786, 1787); у XIX ст. — шість (1819, 1835, 1841, 1877, 1881, 1887); за I половину XX ст. — дванадцять (1900, 1901, 1907, 1911, 1917, 1922, 1924, 1929, 1930, 1938, 1940, 1948) [90].

Як бачимо, найбільш «плідними» у роботі цензурної конгрегації Індексу були XVIII і XX ст. Рекорди належать останньому сторіччю, а з 1917 по 1948 рр. вийшло вісім видань Індексу, тобто більше, ніж за все активне вісімнадцяте століття. В останнім виданні Індексу фігурують близько 4 тис. окремих книг і десятки авторів, усі твори яких заборонені. Цієї високої честі вдостоїлися Оноре де Бальзак, Джордано Бруно, Вольтер, Томас Гоббс, Гольбах, Д'аламбер, Рене Декарт, Денні Дідро, Еміль Золя, Жан Лафонтен, Х. А. Льоренте, Жан Мельє, Морелі, Ернест Ренан, Жан Жак Руссо, Бенедикт Спіноза, Жорж Санд, Давид Юм. Заборонені окремі твори Френсіса Беконна, П'єра Бейля, Генріха Гейне, Гельвеція, Віктора Гюго, Еммануїла Канта, Етьєна Кабе, М. Ж. Кондорсе, Віктора Консидерана, Ламеттрі, Джона Локка, Мармонтеля, А. Міцкевича, Мірабо, М. Монтеня, Ж. Монтеск'є, Паскаля, Прудона, Л. Ранці, Рейналя, Робіне, Стендаля, Флобера та багатьох інших видатних мислителів, письменників, учених [90].

Індекс був досить діючою зброєю церковної цензури проти всього прогресивного. Однак в XIX ст. і особливо в XX ст. він втратив свою колишню силу й значення настільки, що Ватикан перестав рекламувати його й навіть не допускав у відкритий продаж. Таким чином, сам Індекс заборонених видань перетворився у свого роду заборонену книгу. Бути включеним до нього представляло для сучасного автора відмінну рекламу, і багато авторів навіть пишалися тим, що їхні твори потрапили до Ватиканського списку заборонених праць.

У 1917 р. папа Бенедикт XV ухвалив також канонічний кодекс католицької церкви. Канонічний кодекс — верховний закон католицької церкви, за невиконання статей якого віруючим загрожувало відлучення від церкви. У кодексі (розділ XXIII, канони 1384–1405) були сформульовані основні положення, якими керувалася церква, піддаючи цензурі й забороні друковану продукцію. Заборонялося:

1) друкувати без попередньої церковної цензури будь-які книги будь-яких авторів, «священні книги» і коментарі до них; твори по теології, церковній історії, канонічному праву, іншим релігійним і моральним дисциплінам, і «взагалі... друковану продукцію, що має безпосереднє відношення до релігії або до благочестивих звичаїв», а також... «священні зображення»;

2) передруковувати без особливого на те дозволу постанови римських конгрегацій, молитовники, Біблію місцевими мовами;

3) читати заборонені книги [90].

Навпаки, всіляко віталися доноси місцевій духовній владі або безпосередньо у Ватикан про вихід у світ «шкідливих» книг. Слід зауважити, що згаданий документ діяв аж до 1984 р.

Протягом XX ст. у демократичних державах була встановлена кримінальна відповідальність (судова) до винних у поширенні дифамації — «наклепницьких відомостей, що ганьблять особистість» (штраф, рідше — конфіскація видання).

Жорсткість цензури в XX ст. спостерігалася в країнах із тоталітарними (Німеччина, Італія, Іспанія і Японія періоду фашизму) і диктаторськими режимами (країни Азії, Африки, Північної Америки).

1911 р. позначився широкомасштабним випадком видавничої цензури. Американський магнат Херст був відомим власником значних земельних ділянок у Мексиці, над якими нависла загроза конфіскації. Тоді Херст дав команду почати пропагандистську кампанію із ціллю примусити США оголосити війну Мексиці. Газети Херста публікували моторошні матеріали

про те, як сотні тисяч мексиканських солдат, озброєних до зубів, марширують до кордонів США для знищення всього живого. Єдина газета, що ризикнула перевірити декларації Херста — «Chicago Tribune» — відрядила до Мехіко свого репортера, який на місці побачив, що ніяких приготувань до війни з північним сусідом не велося. Репортер написав серію кореспонденцій, що викривали брехню газети Херста, але половину з них так і не зумів опублікувати [213].

1925 р. ознаменувався першим судовим процесом у справі використання цензури в шкільній освіті. Учитель Дон Скопс був звинувачений чиновниками штату Теннессі (США) у викладанні богохульних теорій на основі використання заборонених праць Чарльза Дарвіна про походження видів.

На 1935 р. припадають масові факти знищення творів друку за «національною ознакою». Німецькі нацисти почали цілеспрямоване винищення книг, написаних авторами, що не належали до «арійської раси». Разом із тим знищувалися й ідеологічно шкідливі видання, написані арійцями.

1937–1938 рр. залишилися в історії прикладом цензурування, здійсненим спільними зусиллями великих об'єднань приватних підприємців. Так, у 1937 р. американський лікар Клер Стрейт, проаналізувавши статистику автомобільних аварій, дійшов до висновку, що основною причиною величезної кількості каліцтв і смертей є недбалість виробників автомобілів. Вони не звертали уваги на безпеку водіїв і пасажирів. Однак усі спроби лікаря опублікувати висновки свого дослідження були марними — автомагнати США заблокували всі публікації.

Правоту Клера Стрейта було підтверджено лише через десятиліття: автомобілісти зобов'язали обладнувати автомобілі ременями, подушками безпеки, амортизаторами, і випробовувати їх [213].

1963 р. позначився тотальною цензурою та замовчуванням результатів відкритого кримінального розслідування. Пресі так і не вдалося одержати доступ до матеріалів, так званої «комісії Уоррена», що розслідувала вбивство президента США Роберта Кеннеді. До сьогодні переважна частина документів про загибель Кеннеді залишається недоступною для громадськості.

Перший у сучасній історії випадок винесення смертного вироку за літературний твір припадає на 1988 р. Англійський письменник, виходець із Пакистану Салман Рушді опублікував книгу «Сатанинські вірші». Ісламські організації оголосили її богохульною й блюзнірською. У 1989 р. духовний лідер Ірану

Аятола Хомейні заявив, що письменник має бути вбитий. Через три місяці після винесення вироку Хомейні помер, але в 1994 р. лідери Ірану офіційно підтвердили, що смертний вирок Рушді залишається в силі. До цього часу Рушді живе під охороною спецслужб, а книжкові магазини, що продають його книгу, наражаються на тиск ісламських екстремістів. «Справа Рушді» — найбільш відомий випадок цензури ісламістів [213].

2005 р. також охарактеризувався фактом ісламістського контролю, пов'язаного з вимогою заборони тиражу датської газети «Юлландс-постен», на шпальтах якої з'явилися карикатури, присвячені пророку Мухамеду. Протягом 2006–2007 рр. французька газета «Шарлі Ебдо» передрукувала скандально відомі датські карикатури. За опублікування трьох карикатур на пророка, одна з яких належала художнику журналу, головному редактору загрожувало півроку ув'язнення й 22 тисячі євро штрафу. Однак йому вдалося запобігти покарання. Суд постановив, що опубліковані малюнки захищені законом про свободу самовираження й не завдають шкоди ісламу. Цей приклад наслідувала щоденна газета «Франс-суар». Проте її володар не зустрів схвально рішення головного редактора Жака Лефранка з приводу перепублікації карикатур. На фоні активних протестів багаточисельної спільноти французьких мусульман він звільнив Лефранка й приніс публічні вибачення за його дії.

Отже, історичний світовий досвід становлення та розвитку політичної цензури безпосередньо доводить, що цей феномен виник задовго до початку діяльності перших цензорських установ і тому є багатогранним і складним явищем.

2.2.2. Цензурні обмеження інтелектуального надбання українського народу у вітчизняній історії

Одразу після прийняття християнства цензуру було введено й у Київській Русі. З появою рукописних книг релігійного характеру, що надходили до фондів монастирських бібліотек із Болгарії та Візантії, у полі зору духовенства знаходилися процеси їх написання, перекладу та розповсюдження.

Візантійські богослови, у свою чергу, займалися підготовкою списків літератури, забороненої для широкого користування. Надійшовши до Київської Русі, ці переліки отримали назви списків «істинних» і «ложних» книг. До списків «ложних» творів

відносилася література, що підлягала забороні для бібліотечного користування, а до переліків «істинних» книг зараховувалися твори, схвалені церквою до прочитання. До «ложної» літератури відносилися апокрифи. І це не випадково, бо саме ці книги вміщували різного роду практичні поради щодо розуміння природних явищ [183].

Згодом, в IX ст. згадані типи списків було внесено не лише в «Ізборник» Святослава й «Тактикон» Никона Чорногорця, а й у перший слов'янський покажчик, що ввійшов до «Погодинського Номоканона» — збірника статутного типу.

Починаючи з 1280 р. духовенство включало «Списки апокрифічних творів» у «Корнічу» та «Церковний устав» — правничі збірники своєрідних законів церковної та громадянської влади, спираючись на які духовенство контролювало соціальний розвиток суспільства. Монастирські бібліотеки в ході обслуговування читачів орієнтувалися, у першу чергу, на відповідність творів спискам «істинних» книг, хоча й збирали та зберігали всі рукописні тексти [183].

Виникнення друкарства сприяло закріпленню цензури на рівні церкви та держави, що намагалися здобути владні переваги над книгодрукуванням.

Характерно, що в Російській імперії в XVIII ст. духовна цензура вже підкріплювалася державною. Розглядаючи основні етапи еволюції ідеологічної цензури, слід підкреслити, що її становлення в Україні мало свої характерні особливості. Ідеться про ті типові властивості цензурної політики, що мали місце за часів Російської імперії й безпосередньо вплинули на радянську цензуру. Передусім це знайшло вираження в перешкодах діючої влади щодо отримання й розповсюдження інформації, а також порушенні національних прав українського народу.

Заборона української літератури на державницькому рівні почалася за період правління Петра І. Так, відомим циркуляром від 5 жовтня 1720 р. приписувалося:

«В Киево-Печерской и Черниговской типографии вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать... дабы никакой розни и особливого наречия во оных не было» [359, с. 5].

І треба відмітити, що цього наказу дотримувалися всі друкарні Східної України, оскільки ними не була видрукувана в світ протягом VIII ст. жодна книга україномовного характеру. Саме станом жорсткого цензурного контролю за книгодрукуванням і забороною українського друкованого слова безпосередньо пояснюється той факт, що тогочасна українська література

в переважній більшості існувала як рукописна. З того приводу найпомітніші праці шкільної драматургії, художні твори, козацькі літописи, поезії, філософські розвідки дійшли до нас у рукописній формі.

Значення цензури як всеосяжної системи нагляду за друком і літературою було підтверджене наказами 15 січня 1783 р. і 16 вересня 1796 р. Останніми директивами засновувалися цензурні комісії в ряді міст (Петербург, Москва, Рига, Одеса) і на митницях. В 1800 р. за часів правління Павла I був заборонений ввіз іноземних книг і прийнято рішення про підпорядкування всіх провінційних цензурних комісій центральній петербурзькій. Надалі завдання цензури, організація й порядок діяльності її установ визначалися в Росії спеціальними статутами.

Певні цензурні компроміси стали можливими лише у I половині XIX ст., коли «література малоросійською мовою» здобула право видаватися у Москві та Петербурзі. Розпочався активний процес утвердження української літератури на основі її самодостатності. Досить скоро українські книги, що передбачалися імперською владою для використання їх на хуторному рівні, вийшли за окреслені цензурні межі й заявили про себе гостротою поставлених у них національно-культурних питань. Висвітлені проблеми несли реальне протиріччя імперській політиці. Державна влада відреагувала в II половині XIX ст. посиленням репресій проти духовних надбань українського народу.

З фондів публічних бібліотек почали активно вилучати україномовні видання, в яких ішлося про національну самобутність. За наказом Міністерства духовних справ та народної освіти в 1824 р. було вперше проведено масову «чистку» фондів публічних бібліотек, у результаті якої знищено сотні книг.

Про посилення цензури засвідчило створення Верховного цензурного комітету (1826 р.), що складався з трьох членів — міністрів народної освіти, іноземних і внутрішніх справ. До основних завдань установи входив також адміністративний нагляд за комплектуванням фондів публічних бібліотек. Головною метою імперської влади було не допустити поширення серед населення тих видань, зміст яких суперечив державній політиці та ідеології, тому твори, що не відповідали цим вимогам, вилучались та знищувались [183].

Імперською владою систематично готувалися цензурні директиви, що були добре підготовлені на правовому рівні, як от:

«Во всех вообще произведениях печати следует не допускать нарушения должного уважения к учению и обрядам хрис-

тианских исповеданий, охранять неприкосновенность верховной власти и её атрибутов, уважение к особам царствующего дома, непоколебимость основных законов, народную нравственность, честь и домашнюю жизнь каждого.

Цензура обязана отличать благонамеренные суждения и умозрения, основанные на познании Бога, человека и природы, от дерзких и буйственных мудрствований, равно противных истинной вере и истинному любомудрию. Она должна притом различать творения дидактические и учёные, назначаемые для употребления одних учёных, с книгами, издаваемыми для общенародного употребления.

Не следует допускать к печати сочинений и статей, излагающих вредные учения социализма и коммунизма, клонящиеся к потрясению или ниспровержению существующего порядка и к водворению анархии.

Не допускаются к печати статьи:

1) в которых возбуждается неприязнь и ненависть одного сословия к другому;

2) в которых заключаются оскорбительные насмешки над целыми сословиями или должностями государственной или общественной службы» [95, с. 15].

З 1828 р. відповідно до нового статуту внутрішня та іноземна цензура були об'єднані в одному відомстві: Міністерстві народної освіти. Цензор із внутрішньої цензури розглядав поданий рукопис, відзначав місця, що потребували змін, повертав його на доопрацювання авторові й ніс за нього подальшу відповідальність.

Загальний нагляд за діями внутрішньої та іноземної цензури реалізовувало Головне управління цензури. Воно слідкувало за точним виконанням уставу. В 1862 р. Головне управління цензури було ліквідоване.

1830 р. цензура в Росії реалізовувалася цензурними комітетами — у Петербурзі, Москві, Вільні, Дерпті, окремими цензорами в Ризі, Одесі, Казані.

Протягом наступних десятиліть структура цензурного відомства неодноразово змінювалася. Означені реорганізації торкнулися, зокрема, комітету в Києві, змінилася структура цензури й в Одесі. Особливістю організації цензури на місцях у II чверті XIX ст. було поєднання чиновниками обов'язків внутрішньої та іноземної цензури.

За таким принципом був, зокрема, організований 1850 р. Київський цензурний комітет, на який, окрім внутрішньої цензури, покладалися функції з перегляду зарубіжних видань.

На цей період припадає посилення національних рухів в Україні та Польщі. У Наддніпрянській Україні активізується книговидавнича діяльність, яку невдовзі переривають жорстокі репресії. Їхній ініціатор — міністр внутрішніх справ Росії П. Валуєв — став виразником позиції тодішніх російських урядових кіл, стурбованих пронаціональними акціями. 1862 р. розпорядженням Валуєва заборонено недільні школи, деякі з українських освітніх діячів були арештовані й вислані до Сибіру.

Таємний обіжник (циркуляр) міністра внутрішніх справ П. Валуєва від 18 липня 1863 р. був докладною цензурною інструкцією для державних органів влади. Ним заборонялося надавати цензурний дозвіл на друкування духовних та популярних україномовних освітніх книг, закривалася газета «Чернігівський листок». У відповідь на подання надрукування підготованого Пилипом Морачевським українського перекладу Євангелія міністр заборонив друкування не тільки Євангелія, але й будь-яких книг українською мовою, крім художньої літератури. Також заборонявся український театр. Адміністративних репресій зазнали відомі українські діячі, серед яких О. Кониський, П. Чубинський, П. Єфименко, В. Лобода, С. Ніс. В інструкції 30 липня 1863 р., інформуючи міністра освіти про цю заборону, П. Валуєв надав їй мотвацію: «ніякої окремої малоросійської мови не було, нема і не може бути» [39, с. 15].

Особливо цікавим у циркулярі є те, що він у своїх заборонах начебто спирався на побажання самих українців: «Можливості вживання в школах цього наріччя (тобто, української мови — *авт.*) не тільки не розв'язані, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі» [270, с. 61]. Інші точки зору українців просто не друкували, а ввезення й поширення в Російській імперії непідконтрольної цензурі української преси, як, наприклад, львівської газети «Мета», заборонили.

Валуєвський циркуляр наніс непоправного удару справі українського книговидання, яке починало активно розвиватися. Якщо 1862 р. у Російській імперії вийшло 40 українських книг, то впродовж 1863 р. — 15, а в наступні роки публікувалися лише окремі книги, зокрема, фольклорні збірники й два різні видання «Кобзаря», здійснені 1867 р. у Петербурзі Дмитром Кожанчиковим та Іваном Лисенковим.

У 1865 р. імперська цензура видала найвищий указ «Про дарування деяких полегшень і зручностей вітчизняному друку», випущені «Тимчасові правила про цензуру і друк», що проіс-

нували більше 40 років. Створюється Головне керівництво в справах друку при Міністерстві внутрішніх справ, що відало також книготоргівлею, бібліотеками, друкарнями. Означені документи передбачали відміну попередньої цензури та заміну її каральною. Відтепер цензура розподілялася на внутрішню (світську й духовну) та іноземну. Світська цензура покладалася на цензурні комітети в Петербурзі, Москві, Варшаві й Тифлісі й цензорів у Ризі, Митаві, Ревелі, Юр'єві, Києві, Вільні, Одесі та Казані. У губернських містах, де не було цензурних установ, цензуру приватних періодичних видань здійснювали губернатори. Іноземна цензура дозволяла або забороняла продаж книг та інших видань, що ввозилися з-за кордону. Обов'язком цензури визначалося також спостереження за творами друку, що виходили без дозволу попередньої цензури.

Від попередньої цензури звільнялися періодичні видання в обох столицях, а також усі оригінальні твори обсягом не менш 10 друкованих аркушів і всі перекладні обсягом не менш 20 аркушів. Для окремих видань, звільнених від цензури, передбачалося, «у випадку порушення в них законів», переслідування винятково по суду. Для періодичних видань «у випадку замічено в них шкідливого напрямку» встановлювалося так зване «правило 3 застережень» в адміністративному порядку: у випадку отримання таких попереджень протягом одного року видання закривалося назавжди. Однак уже в 1872 р. судовий порядок був замінений адміністративним: книга могла бути заборонена за рішенням «Комітету 4 міністрів». В 1865–1905 рр. конфісковано й знищено 218 книг, закрито близько 30 періодичних видань [163].

Крім «загальної» цензури, що підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ, створюється так звана «бібліотечно-педагогічна» цензура, яку здійснював Окремий відділ Ученого комітету Міністерства народної освіти. Ним періодично видавався зразковий каталог книг, допущених в учнівські й безкоштовні народні бібліотеки-читальні. Видання, що не одержали такого грифу, виключалися зі складу масових бібліотек. Крім цього, видавався окремий покажчик книг, не допущених у публічні бібліотеки. Царською цензурою були також підготовлені спеціальні державні документи — «Правила про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними» (1888 р.), «Алфавітні списки творів друку, які забороняється поширювати в публічних бібліотеках» (1894 р.), якими вводилася чітка регламентація мовного складу фондів публічних бібліотек, наявності україномовної книги [183].

Зокрема, вилученню підлягали окремі твори Б. Грінченка, М. Стасюка, С. Черкасенка, А. Шаблієнка, де йшлося про самобутність українського народу. Внаслідок означених акцій українська преса, література фактично опинилися поза законом.

Наступним цензурним документом, що зумовив крайні дії імперської влади проти українського друкованого слова, став Емський указ 1876 р. Даний циркуляр доволі часто згадується в літературі ще як «закон Юзефовича». Помічник попечителя Київського навчального округу М. Юзефович був одним з ініціаторів означеного указу. Його доповідна записка царському уряду, подана наприкінці 1874 р., визначала українофільство як австро-польську інтригу, сенс якої бачився у встановленні «замаскованого соціалізму» і «прихованому зазіханні на державну єдність Росії». У згаданому документі містилася також досить негативна оцінка ряду видань, як, скажімо, «Історії Південно-західного відділу Російського географічного товариства», праць П. Чубинського, Д. Антоновича, а також «Київського телеграфу». Доповідна записка, підкріплена матеріалами Головного управління в справах друку, обумовила появу цензурного акта 1876 р. Указаною директивою приписувалося, зокрема, припинити українофільську пропаганду, поширення україномовної друкованої літератури та ввезення її з-за кордону.

Зупинимось більш детально на змісті даного документу, що передбачав наступні заходи:

1) заборону перевезення книжок з-за кордону без дозволу Головного управління в справах друку;

2) заборону друку українською мовою оригінальних творів і перекладів (виняток становили історичні пам'ятки й твори письменників, які мали друкуватися російським правописом; цензурна перевірка всіх цих творів перепокладалася з місцевих комітетів на Головне управління в справах друку);

3) заборону сценічних вистав та видання нот українською мовою [163].

Емський акт та наступні директиви зумовили крайню категоричність і суворість подальшого проведення царським урядом цензурної політики в Україні. Одночасно із запровадженням Емського указу було закрито Київський відділ географічного товариства, почалося також переслідування М. Драгоманова й вчителів-українофілів, усунено декількох професорів із Київського університету. Зокрема, Драгоманова звільнили з посади доцента університету за статтю «О педагогическом значении малорусского языка». Указ зобов'язував «прийняти як загальне правило»,

щоб в Україні призначали вчителями етнічних росіян, а українців посилали до Петербурзького, Казанського та Оренбурзького начальних округів. У 1876 р. тільки з Київського округу вислали 8 педагогів.

Небезпека Емського указу полягала не лише в тексті його пунктів, але вона посилювалася тим, що цензурна практика завжди виходила за межі указу. Як наслідок — 1877 року в Російській імперії не видано жодної української книжки. З російськомовних текстів викреслювали навіть окремі українські слова. Українську пісню й романс, аби вони прозвучали зі сцени, доводилося перекладати французькою, а на ювілеї І. Котляревського в Полтаві було заборонено промови українською мовою.

Безпосередньою реакцією на згаданий Емський указ стало заснування М. Драгомановим за дорученням Київської громади Вільної української друкарні в Женеві.

Драгоманівські видання нелегальними каналами пересилалися в Україну, але поліцейський контроль був достатньо дієвим, щоб не допустити їх масового розповсюдження. Дійти до широких кіл читачів могли тільки легальні публікації, вихід яких у світ був зведений до мінімуму цензурним режимом. Ставлення російської імперської влади в центрі й на місцях до українських видань визначалося як демократичним спрямуванням більшості з них, так і прагненням урядових кіл не допустити перетворення української мови на повноцінний засіб суспільної комунікації. У конкретних випадках дозволи або заборони друкування книг були пов'язані з коливаннями урядової політики між спробами обмежених ліберальних реформ і тенденцією до цілком авторитарного правління. Більше або менше свавілля цензорів визначалося й неоднаковим тлумаченням ними діючих правил, різними поглядами щодо можливих наслідків впровадження їх у життя. За даними архіву київського окремого цензора, в 1894 р. заборонено друкувати 50 назв, у тому числі кількох оповідань Марка Вовчка, українського перекладу «Зачарованого місця» Гоголя, підготовленого Цезарем Білиловським альманаху «Складка», збірника народних пісень Миколи Лисенка, окремих творів Л. Глібова, М. Кропивницького, М. Коцюбинського. Впродовж 1903 р. і наступних років не допущено до друку навіть таких далеких від будь-якої політики книг, як збірка дитячих казок, брошури про Олександра Македонського, Кирила та Мефодія, науково-популярні книги про вулкани й фізіологію людини, порадник для вагітних жінок і молодих матерів. Нестабільність українського книговидання, тривалість

періодів застою наочно відображають наявні бібліографічні посібники й каталоги україномовних видань [163].

На початку 1881 р. з обґрунтованими запереченнями проти Емського указу виступили генерал-губернатори київський (М. Чертков) і харківський (князь Дондуков-Корсаков). Вони вказували на те, що подібні крайнощі не придушать українського слова, а лише спричинять роздратування серед українського суспільства. Їхні міркування підтримав начальник Головного управління в справах друку князь В'яземський. Пропозиції Черткова поставити українське слово в однакові умови з російським хоча й залишилися поза увагою, проте зовсім їх не розглядати уряд уже не міг. Була проведена нова особлива нарада, котра внесла доповнення до другого пункту Емського указу — дозвіл друкувати українські словники. Також Олександр III дозволив друкувати окремі сценічні твори українською мовою, але російським правописом. Формування цілком українського театру, як і раніше, заборонялося. На місцеву владу покладався обов'язок контролювати публічне виконання українських пісень, дозволених цензурою. Зокрема, циркуляр 1881 р. вимагав спеціального дозволу губернатора чи генерал-губернатора на проведення кожної окремої вистави. У випадку одержання такого дозволу трупа мала того ж вечора поставити аналогічну «великоруську» виставу. Хоча Емський указ був до певної міри визначальною віхою боротьби Російської імперії з українством, історичною крапкою він не став. Царат діяв послідовно. Того ж 1881 р. було накладено заборону на викладання в народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою. 1884 р. влада остаточно заборонила українські театральні вистави по всіх губерніях Малоросії, а в 1888 р. Олександр III видав указ про заборону вживання української мови в офіційних установах і хрещення українськими іменами. Під заборону вже потрапляли не лише саме слово «Україна», але й «Малоросія». Вважалося, що ніяких відмінностей між різними гілками східних слов'ян немає — є один єдиний російський народ. А щоб це всім було зрозуміло, в 1892 р. заборонили перекладати будь-які твори з російської на українську. Переклад українською мовою лише тільки одного речення з Євангелія мав наслідком для М. Лободовського позбавлення права вчителювати. А 1895 р. Головне управління в справах друку заборонило видавати українською мовою книжки для дитячого читання, хоча за змістом вони були цілком «благонадійними».

В умовах, коли освітня українська книга переслідувалася особливо нещадно, дедалі більшого поширення набували так

звані лубочні видання «для народу» — низькопробні пригодницькі й гумористичні тексти, розповіді про нечисту силу тощо. Малоосвічених читачів приваблював невибагливий зміст, який гармоніював із кольоровими крикливими обкладинками багатьох із таких книг. Перевага серед них російськомовних друків пояснювалася й великими фінансовими можливостями російських видавців, і тим, що школи були російськими, а звичка до російської мови виносилася з війська, прищеплювалася практикою адміністративних установ і церкви, яка дедалі більше русифікувалася.

Протистояти цьому мала масова україномовна книга, за створення й поширення якої взялася молода українська інтелігенція, дуже нечисленна, але щиро віддана народній справі. Особливо великими щодо цього були заслуги Б. Грінченка. На пожертвувані І. Череватенком кошти він розпочав друкування в Чернігові доступних для широких кіл читачів творів красного письменства й освітньої літератури, у яких наукові знання, щоб обійти цензурну заборону, викладалися в художній формі. За вісім років було видано 50 назв, що, як на ті часи, було неабияким досягненням [163].

Імператорською комісією було рекомендовано цілком заборонити ввезення й публікацію українських книг, користування українською мовою на сцені (на інші мови було перекладено навіть слова українських пісень, які виконувалися в театрі), а також закрити «Київський телеграф» і припинити субсидування галицької газети «Слово» [163]. Міністерство освіти дістало розпорядження заборонити викладання в початкових школах будь-яких дисциплін українською мовою, вилучити зі шкільних бібліотек книжки, написані або українською мовою, або ж українофілами, замінити вчителів-українофілів на росіян [359].

Окреслені шовіністичні заходи не могли не викликати акцій протесту серед української інтелігенції, спрямованих проти всіх форм національного гноблення.

Досить докладний проскрипційний список заборонених українських видань склав знаний мистецтвознавець П. Рулін. До нього потрапили найкращі суспільно-політичні, наукові й літературні твори українських авторів, обмежені царською цензурою для загального використання. І це цілком зрозуміло, зважаючи на сміливість висловлених у них національно-патріотичних ідей [289].

З поданих до 1903 р. на розгляд цензури 230 рукописів українських текстів удалося видати близько 80.

Лише революційні події 1905 р. змогли певним чином зняти цензурні заборони. 24 листопада були введені в дію «Тимчасові правила», що стосувалися періодичної преси й замінили попередню цензуру наступною (каральною). Цензурні органи одержали право на арешт окремих номерів періодики з одночасним порушенням судового переслідування, якщо в них виявлялися «ознаки злочинних діянь». «Тимчасовими правилами» від 26 квітня попередньої цензури були позбавлені й усі неперіодичні видання. Відтепер книги могли бути конфісковані винятково в судовому порядку, для періодики була передбачена система штрафів, що накладалися адміністрацією. В 1906–1916 рр. конфіскації зазнали близько 1000 книг, але більшість їх, особливо виданих у роки революції 1905–1907 рр., встигли проте одержати поширення до порушення карного переслідування. Новими умовами скористалися всі політичні партії, що розгорнули широку видавничу діяльність.

Оскільки, усе ж таки, загальні умови для розвитку національної видавничої справи залишалися не дуже сприятливими, функції центру по друкуванню української книги на тому етапі взяла на себе Галичина, що входила до складу Австро-Угорщини. У Галичині умови для розвитку української культури на національній основі були незрівнянно сприятливішими, ніж на землях, підвладних Російській державі. Імперія Габсбургів, принаймні, не заперечувала існування українців як окремого народу. Цензурні обмеження були пов'язані, насамперед, зі змістом видань, а не з їхньою мовою. Із впровадженням з 60-х рр. XIX ст. в Австро-Угорщині конституційного ладу попередню цензуру було скасовано, але прокуратурі надавалося право конфісковувати надруковані тексти з політичних та інших мотивів. Проте існувала можливість легального відстоювання політичних прав українською більшістю населення краю. Чинниками культурного життя стали національні освітні та інші товариства, що суттєво сприяли інтенсифікації національного книговидання.

Усього в 1909 р. на Галичині працювало понад 30 видавництв, а в Східній Україні: у Києві, Полтаві, Одесі та інших містах — 17. За 1798–1916 рр. вийшло понад шість тисяч назв книг українською мовою, у тому числі 2,8 тис. — у Східній Україні та поза її тереном [163].

Між тим, у підімперській Україні 26 січня 1911 р. цензура наклала жорсткий арешт і на «Кобзар», котрий під редакцією історика-фольклориста В. Доманицького видавався з 1907 р. майже без купюр. А в 1914 р. царат заборонив відзначати й 100-літній

ювілей Тараса Шевченка. Також Микола II видав указ про заборону української преси. Як зазначала російська реакційна газета «Киевлянин», український рух для Росії був більш небезпечнішим, «ніж усі інші національні рухи, узяті разом».

Протягом 1912 р. було прийнято «Нові правила про організацію роботи народних книгозбірень», що посилювали цензуру щодо українських видань у публічних бібліотеках [213].

Прикладом реалізації антиукраїнської імперської цензурної політики на місцях може бути таємне повідомлення Полтавського губернатора Багговута міністру внутрішніх справ від 4 лютого 1914 р. про посилення українського визвольного руху [279].

За свідченням губернатора, «реакційна» пропаганда була спрямована, перш за все, на початкову школу, де сформувався найбільш благодатний ґрунт для сприйняття ідей українського руху й підготовки молоді до розуміння питання «полной обособленности малороссов от великороссов». Причому зазначалося, що процес викладання досить часто відбувався «наречием», «малорусским языком».

Як фактичний доказ того, Багговут навів ситуацію, що склалася в Лохвицькому повіті, де на загальних зборах Товариства взаємодопомоги вчителів їх учасники 6 грудня 1913 р. одностайно прийняли резолюцію про необхідність викладання виключно українською мовою. З цього приводу губернатор негайно порушив клопотання перед попечителем Київського навчального округу відносно закриття організації, оскільки побачив у навчальному процесі загрозливі наміри:

«1) Доказать рознь русского и украинского языков, а следовательно и народностей этих.

2) Создать украинский язык.

3) Добиться проявления украинской национальной школы» [279, с. 9].

Через небезпеку посилення українського руху дописувач пропонував боротися з ним такими заходами:

1) Залучати на посади вчителів земських початкових шкіл тільки «великоросів».

2) Призначати директорами та інспекторами народних училищ виключно «великоросів».

3) Звільняти з роботи негайно викладачів, що виявили зацікавленість до українського визвольного руху.

4) Організовувати процес навчання історії Росії в контексті розуміння єдиної неділимої держави, маючи на увазі під поняттям «Україна» — її територіальну окраїну.

5) Звертати увагу на політичні переконання представників сільського духовенства з метою викорінення ідей українофільства.

6) Фінансово підтримувати видання періодичних органів друку, як засобів боротьби з інакодумством [279, с. 10].

Цими діями, на думку автора, ставало можливим досягти тверджень про те, що «никогда никакого «украинского» народа не было», а «современный малорусский язык» — мова «простонародная, не имеющая литературы и будущего» [279, с. 11].

У роки І світової війни (1914–1918 рр.) книговидання на українських землях різко зменшилося. У Росії випуск книг українською мовою знову опинився під забороною, за дуже незначними винятками.

Тільки революція 1917–1919 рр. і виникнення УНР зняли всі заборони з української мови та українських видань. Для ілюстрації останньої думки наведемо такі статистичні дані: 1919 р. в Україні вийшло понад 600 книг українською мовою. Але вказаний підйом змінився нарешті скороченням тепер вже радянською владою тиражу українських книг [264].

Отже, характерною ознакою комуністичної цензури, втім, як і її імперської попередниці, стало антинаціональне (протиукраїнське) спрямування. Відмінність радянської цензури полягала у відсутності законності і, звідси повна бездоганність, секретність та розпливчастість дозволених норм. Царська цензура, навпаки, ґрунтувалася на чітких юридичних і правових основах, що законодавчо закріплювалося в численних директивах, а також окремих статутах про пресу й цензуру.

Однак принциповим є те, що ні самодержавна влада Російської імперії, ні тоталітарний режим у СРСР не сприяли розвитку та становленню демократичних засад громадянського суспільства, важливішою ознакою якого є нетерпимість до будь-яких обмежень права громадян на свободу отримання та розповсюдження інформації. Список філософів, письменників, поетів, що постраждали від комуністичної цензури в колишньому СРСР, нараховує десятки тисяч імен.

Радянська тоталітарна система створила таку контрольно-заборонну машину, котра не мала аналогів в історії світової цивілізації: монополія на всі без винятку форми суспільної свідомості підтримувалася не тільки заборонними актами, традиційними для царської цензури. Використовувалися самі вдосконалені методи впливу на митців: видавнича та гонорарна політика, державне фінансування, залучення органів держбезпеки тощо.

При тому тотального переслідування зазнало не тільки друковане слово, а й інші засоби творчого висловлення.

Найважливішим ланцюгом у регулюючому механізмі була КПРС, її керівні центральні й місцеві органи. Зазвичай не тільки стратегічні, а й приватні персональні питання, пов'язані із заборонними заходами по відношенню до цілих напрямів і окремих творчих особистостей, вирішувалися та реалізовувалися саме в партійних кабінетах різного рівня. Головліт виступав лише зброєю в руках головного ідеологічного замовника —компартії. Існувала добре налагоджена система, елементи якої — КПРС, КДБ, Головліт — були тісно пов'язані між собою. При тому партія визначала та спрямовувала, органи цензури здійснювали багатоярусний контроль, а ОДПУ-НКВС-МДБ-КДБ боролися з виданням (підпільним), розповсюдженням і надсилкою з-за кордону забороненої літератури.

Радянська цензура, що ґрунтувалася на ідеології пролетаріату, своєю суттю закріпила повну відсутність правових норм. Це призвело до того, що будь-яке видання могло бути оголошене ідеологічно шкідливим на підставі штучно сфабрикованих мотивацій. Цензори та «компетентні рецензенти», що залучалися спеціально із цією метою, досягали неможливого, піддаючи критичному аналізу та сумнівам не тільки художню літературу, а й твори класиків марксизму в залежності від політичної кон'юнктури моменту.

Перші роки радянської влади позначилися спробами вищого політичного керівництва країни ввести якісно нові форми цензури та пошуками виконавчих органів, котрі змогли б взяти на себе функції по контролю творів друку тощо. Одним із головних засобів цензури стало видання певних циркулярів, розробка спеціальних інструкцій та положень, що визначали головні напрями цензури друкованих видань. Декрети РНК РСФРР «Про друк» (1917 р.) та «Про революційний трибунал друку» (1918 р.) сприяли забороні так званих буржуазних творів нерадянського спрямування, започатковуючи політичну цензуру видання, розповсюдження та використання друкованої продукції.

Одночасно формувалася й бібліотечна цензура, першими заходами якої можна вважати здійснення націоналізації, реквізиції та конфіскації приватних книгозбірень і бібліотек громадських організацій. Останньому істотно сприяли декрет РНК РСФРР «Про охорону бібліотек та книгосховищ» (1918 р.) та додаток до нього «Про порядок реквізиції бібліотек, книжкових

складів та книжок взагалі» (1918 р.), а також постанови Наркомосу УСРР, зокрема, «Про реквізицію бібліотек» (1919 р.), в яких йшлося про необхідність застосування насильницьких дій — проведення реквізиції та конфіскації книжкових фондів бібліотек урядовими установами і передачу їх у розпорядження позашкільного відділу відповідного міського чи повітового відділу народної освіти [111]. Особлива роль у формуванні радянської бібліотечної цензури належала Надзвичайній військовій цензурі, запровадженій «тимчасово» на період військових дій. Наркомос УСРР та його бібліотечні секції губернських та повітових відділів позашкільної освіти здійснювали масові чистки книжкових фондів бібліотек від «релігійних, монархічних та лубочних» видань.

Зважаючи на те, що безпосередньою ознакою радянської цензури була централізація, ставилося питання про створення в губерніях централізованих мереж, основу фондів яких мали сформувати реквізовані та конфісковані книжкові зібрання. Велика частина даних творів надходила до новоутворених публічних бібліотек, а решту знищували, рідкісні й цінні видання надсилали до Москви або передавали до «спецсховів».

Суттєвим напрямом діяльності більшовицького контролю стала ліквідація українських громадських організацій та їх бібліотек, за наслідками чого досить розгалужена мережа бібліотек «націоналістичних» товариств «Просвіта» та «Дитяча хата» припинила своє існування [213].

І все ж означені міри носили підготовчий характер, оскільки закладали підґрунтя для створення потужних інститутів радянської цензури. Початковий контроль реалізовувався на різних рівнях влади й різними відомствами. Але принциповим критерієм оцінки завжди була відповідність творів друку діючим партійним настановам.

Надалі, у ході становлення та формування тоталітарної держави форми й методи цензурування зазнали суттєвих змін, проте визначальним аспектом усі 73 роки радянської влади залишався принцип ідеологічної одноманітності. Тому особливу небезпеку для формування радянської влади становили твори друку, що виявилися небезпечним носієм різного роду інформації, яка часом не укладалася в «прокрустове ложе» комуністичного вчення. Ніде й ніколи боротьба за уніфікацію духовного життя суспільства не набувала такого всеосяжного характеру!

Для виконання поставлених завдань необхідно було створити спеціальний орган, котрий би цілеспрямовано виконував

охоронно-цензорські функції. Із цією метою за ініціативи компартії 1922 р. почав своє існування Головліт СРСР. Саме він здійснював тотальний контроль над усіма без виключення творами друку, слідкував за створенням кінопродукції, робив відбір репертуару тощо. Під наглядом Головліту перебували всі книжкові фонди республіки, бібліотечна справа тощо.

Цензурне відомство готувало й впроваджувало в життя зведені покажчики й списки видань, що підлягали вилученню із книготорговельної, бібліотечної, шкільної мереж тощо. До них відносилися також так звані індекси «застарілої» літератури. Існували й зведені проскрипційні покажчики, що випускалися окремими книгами, високим друком, мали примітку «для службового користування» та розсилалися виключно за списком. Кожен пронумерований примірник таких видань зберігався з особливою пильністю, а його втрата загрожувала судовою відповідальністю. По суті, усе це були проскрипційні матеріали реакційного характеру, що мали сприяти забезпеченню ідеологічної чистоти друкованої продукції.

Слід відзначити, що наряду із союзними списками, видавалися й республіканські цензурні посібники. Власне українські списки стосувалися лише творів, виданих в Україні. Книги, видрукувані в Росії, знаходили відображення в окремих, «союзних» списках, складених і затверджених Головлітом СРСР, у безпосереднє підпорядкування якого входив Головліт УРСР. Республіканські списки були обов'язковими до виконання, розсилалися по всіх великих бібліотеках. Парадоксальний факт — загальна кількість літератури, поданої в українських проскрипційних матеріалах, приблизно дорівнює половині всієї друкованої продукції, виданої в підрадянській Україні протягом XX ст. [264]. Указані в списках (покажчиках) твори направлялися до спецфондів великих універсальних та наукових книгозбірень. Відбиралися, як правило, видання, вилучені в ході перевірок громадських бібліотек, книготорговельної сітки, музейних фондів тощо. Власне до спеціальних фондів передавалися 1–2 примірники, решта — знищувалися під гаслом забезпечення держави макулатурою. Навіть якщо книга й потрапляла до спецфонду, це ще не гарантувало їй певного імунітету, бо серед заборонених творів так само провадилися чистки — вилучалися дублети, повністю списувалися як застарілі публікації окремих авторів.

Саме цим пояснюється переважна відсутність найцінніших наукових, суспільно-політичних, художніх українських видань

радянського періоду у фондах сучасних книгозбірень, що дає підстави категорично стверджувати — пріоритетним напрямом роботи органів більшовицького контролю мислилося цілеспрямоване знищення українського друкованого слова. Масштаби національної духовної катастрофи у вигляді наслідків діяльності комуністичної цензури — вражаючі. Більшовики, що пройшли багаторічну школу підпільної преси та зазнали всіх гонінь царської цензури, установили найжорсткішу за всю історію людства диктатуру.

З кінця 1920-х і до кінця 1930-х рр. тривало формування тоталітарної держави на основі нового типу ідеології. Система партійно-державного управління країною остаточно склалася на рубежі 1939–1940 рр. Визначальним фактором її існування стала політична цензура, що провадилася як через політичні органи — Головліт і Головрепертком, так і партійні інстанції. Характерним є той факт, що такий усталений порядок, звичаєвий для всього кола радянських і партійних організацій залишався практично незмінним аж до початку 1990-х рр. Система, звичайно, зазнавала певної корекції, наповнювалася новим ідейним змістом, проте всі її перетворення здійснювалися за участю старого апарату та попередньої системи, що примушувала його до активних дій. Намагання ліквідувати цю систему в часи «відлиги» виявилися марними й непослідовними, оскільки, втративши основний діючий засіб для підтримання необхідного їй порядку, система змогла закріпитися та зберегти своє пріоритетне положення в ідеології та управлінні, плавно перетворившись на механізм «застою». Це нове утворення отримало назву адміністративно-командної системи управління, характерними рисами якої стали:

1) бюрократизація рад народних депутатів, приниження їх ролі та усунення від реальної влади;

2) управління суспільством і державою на основі сукупності принципів, прийомів, методів, що ґрунтувалися на механізмі масових репресій, судовому й позасудовому примушенні;

3) збільшення державного апарату та його зрощення з партійними органами, з характерними для цього явища ознаками одержавлення, зайвою централізацією та концентрацією влади в загальносоюзних державних і партійних органах, відомчою спрямованістю, заміною партійної влади радянською й державною;

4) номенклатура — центральний стрижень, на якому трималася особиста зацікавленість та безвідповідальність управлінських кадрів, затверджуваних партійними органами.

Результатом зрощення партійного апарату з державним стало їх об'єднання, а також злиття їх функцій. Вторгнення партійних органів набуло таких обсягів, що фактично стерло межі державного апарату та породило корпоративність (використання влади в корисних цілях). Ця величезна спотворена система не могла не вплинути на всі сфери економічного, духовного й культурного життя, культивуючи атмосферу невпевненості, що, власне насаджувалася за допомогою радянської політичної цензури.

Як ми переконалися, прояви цензури можна спостерігати не тільки у вітчизняній історії, а й і в західних цивілізаціях. Але консерватизм цензури європейських країн, що мають законодавчу базу для розробки оборонних критеріїв, не можна порівняти з ідеологічними догмами держав тоталітарного типу — фашистської Німеччини, сталінського СРСР та подібних ним, спрямованих виключно на захист інтересів влади. При явно відмінних характеристиках цих систем у питаннях організації їх політичної та державної влади, відмінність їх пропаганди полягала виключно в змістовному навантаженні й формувалася навколо домінуючої ідеї. У Німеччині таким лейтмотивом була ідея світового панування, а в СРСР — ідея побудови комунізму. Форма існування цензури в тоталітарних державах була одна — каральна, що знаходилася поза законом [93].

Показовим залишається той факт, що в країнах Східної Європи, що опинилися на одному боці з СРСР у ході визволення від фашизму, був штучно насаджений інститут цензури радянського типу — точна копія Головліту. Більш того, усі подальші відступи від генеральної лінії побудови системи соціалізму пов'язувалися з послабленням політичної цензури або прямими порушеннями її канонів.

Таким чином, досвід вивчення розвитку цензури у світовій та вітчизняній практиці доводить, що не було в історії ще суспільства, держави без конкретного цензурного режиму та його організації в тій чи іншій мірі.

Отже, світовий історичний досвід переконує, що цензура є необхідним атрибутом держави, того або іншого типу влади. Зазвичай інститут цензури — складова частина державного апарату, механізм дії якого в багато-чому залежить від типу цієї держави. Зрозуміло, що в імперській країні, монорелігійному суспільстві цензура носить жорсткий характер.

Чимало дослідників вважають, що в сучасних демократичних країнах цензури не існує. Проте така точка зору не відповідає дійсності. Подібний погляд на цензуру базується на звужених

уявленнях про неї, обмежених функціями її конкретної установи, якої в тих чи інших країнах може й не бути. Означена концепція вбачається досить спрощеною, оскільки цензура існувала і до виникнення друкарського верстату та створення перших цензурних установ.

От чому відтворення діяльності лише державних цензурних органів не може в повному обсязі відобразити масштаби цього явища. Усі кількісні характеристики штатного складу центрального та місцевого апарату цензорів, у тому числі й сумісників, що відрізнявся незмінно скромними показниками протягом десятиліть, аж ніяк не можуть бути показниками, як стверджують захисники цієї системи, її нерозвиненості та неспроможності. На справі типова для СРСР атмосфера тотального ідеологічного контролю примушувала кожного редактора, кожного завліту, кожного адміністратора здійснювати цензорські функції. Тобто цензура як явище окреслюється набагато різноманітнішими проявами, що виходить за межі традиційно-спрощеного уявлення про неї виключно в межах цензурних установ.

Розділ 3

КОНТРОЛЬ ДРУКОВАНОЇ ПРОДУКЦІЇ В 1917–1940 рр.

3.1. Нагляд за творами друку в ході становлення органів радянської цензури у 1917–1930 рр.

Жовтневий переворот принципово змінив попередню державно-ідеологічну структуру суспільства. Особливістю радянського культурного середовища стала його масовість, адже революція залучила до культурно-соціального життя величезні народні маси, більша частина яких була неграмотною. Завдяки приходу нової влади виникло таке явище, як масова культура, що будувалася на пропагандистських творах, розрахованих на примітивізм сприйняття. Це дозволило найближчими роками перейти від ідеї революційного визволення до ідеологічного пресингу та насилля.

Характерною ознакою радянської культури та масової суспільної свідомості стала міфологізація мислення (міф виступає як превалююча складова культурного процесу) [93]. Радянська міфологія, яку безпосередньо підтримували засоби масової інформації та політична цензура, змогла закласти в підсвідомість декількох поколінь українців ряд постулатів (деякі з них і по сьогодні залишаються складовою свідомості сучасного суспільства).

Чи не найбільшу загрозу ідеологи радянської культури бачили в будь-якій демонстрації індивідуального, насаджуючи ідеологічну одноманітність — основний принцип функціонування тоталітарної держави. Реальну небезпеку становили також прояви самобутньо-національного характеру, що також не вкладалося в загальнополітичний концепт.

Головною умовою досягнення принципу одноманітності була повна монополізація всіх джерел інформації в руках правлячої влади. Замість зруйнованого буржуазного державного апарату, його інститутів та ідеології, новий режим сформував могутній плацдарм охорони власних інтересів. На противагу буржуазній моралі та релігійним засадам, пролетаріат, за визначенням

радянських політиків, повинен був провести в життя принцип партійності літератури. Основною умовою реалізації поставленого завдання став метод революційного терору, що полягав у фізичному знищенні як опонентів, так і продуктів їх ідеології (буржуазної преси та творів друку).

Тому однією з найперших постанов радянської влади, декретом РНК про пресу від 28.10.1917 р., по суті було заборонено випуск періодичних видань, що вважалися опозиційними у відношенні до ідеологічної політики держави. «Тимчасова» заборона всіх контрреволюційних органів друку на справі стала тією точкою відліку, що офіційно запровадила метод радянського ідеологічного пресингу.

1918 р. вищим органом цензури став Революційний трибунал друку при Революційному трибуналі, основним завданням якого було викриття «злочинів і вчинків», скоєних шляхом використання засобів друку, до яких зараховувалися будь-які неправдиві або викривлені повідомлення про явища суспільного життя. Революційному трибуналу друку дозволялося також і право чинити наступні покарання:

1) штраф;
2) громадський суд;
3) тимчасове або остаточне призупинення видань;
4) конфіскація майна друкарень або органів друку;
5) позбавлення волі;
6) виселення зі столиці або певних місцевостей республіки;
7) позбавлення винного всіх або деяких політичних прав [174].

Створення Революційного трибуналу друку сприяло подальшій активізації процесу пошуку насправді спеціалізованого органу цензурного контролю та виробленню нових його форм. Так, скажімо, 21 червня 1918 р. побачило світ «Положення про військову цензуру газет, журналів і всіх творів друку», завдання по впровадженню якого покладалися на військово-цензурне відділення при оперативному відділі Народного комісаріату у військових справах, а також місцевих цензорів при окружних, губернських і повітових військових комісаріатах, де функціонували органи друку [174].

Викладені у вищезгаданому документі вимоги уточнювалися в «Положенні про військову цензуру», затвердженому 23 грудня 1918 р. Згідно даної директиви передбачалася розробка структури органів військової цензури, до складу якої входили:

1) військово-цензурний відділ Реєстраційного управління Рев'військради Республіки;

2) військово-цензурні відділення при відділах військового контролю округів;

3) військово-цензурні пункти при відділеннях військового контролю губернських військових комісаріатів, де такі виявлялись необхідними;

4) місцеві військові цензори [17].

Створені органи повинні були реалізовувати такі функції:

– попередній перегляд усіх контрольних екземплярів друку, малюнків, фото-кінознімків, у яких мали місце відомості військового характеру;

– контрольний огляд усіх випущених у світ видань та кінофотопродукції;

– попередній перегляд усіх підготовлених до публікації наказів, а також офіційних повідомлень, у яких містилися військові відомості;

– перевірка і відстеження як міжнародних, так і внутрішніх поштових відправлень;

– контрольний перегляд указаних матеріалів, що вивозилися через кордони, а також контроль міжміських телефонних переговорів [174].

Вивчаючи діяльність органів військової цензури, варто вказати на те, що спочатку їх робота обмежувалася виключно контролем за відомостями військового змісту. Але поступово ці функції набули значного поширення з моменту передання підрозділів військової цензури в підпорядкування до Всеросійської надзвичайної комісії й до Всеукраїнської надзвичайної комісії. Мета діяльності органів військової цензури була чітко задекларована в «Положенні про військову цензуру ВНК», затвердженому В. Леніним 13 жовтня 1921 р., де вона визначалася не тільки як збереження військової таємниці, а й припинення розголошення інформації про «злочинну діяльність шпигунських контрреволюційних сил і захист політичних, економічних і військових інтересів» [65, с. 319].

Отже, напрями контролю зазнали нових форм і масштабів, що обумовило створення центральних органів цензури у вигляді підвідділу військової цензури інформаційного відділу ВНК та відповідного підрозділу на республіканському рівні. У свою чергу на місцях також організовувалися відділення військової цензури й цензурні пункти при губернських надзвичайних комісіях і особливих відділах військових частин і з'єднань [417].

До губернських цензурних відділень друку передавалася вся наявна друкована продукція, що проходила подвійний

контроль — переглядалися як гранки, так і контрольні примірники майбутніх видань. Причому загальному перегляду підлягали не тільки книги й періодика, а й фотографії, портрети, альбоми, негативи, ноти, приватні листи тощо [289]. Останнє, зважаючи на зростання завдань органів цензури, вимагало їх реорганізації. Згідно з директивою Раднаркому РСФРР, датованою 21 грудня 1921 р., вводилося у дію «Положення про політичний контроль», на основі чого військова цензура скасовувалася і створювалися відділи, відділення і пункти політичного контролю при секретно-оперативних підрозділах центральних і місцевих комісій [417].

Незалежно від означеного органу цензури, ряд напрямків по нагляду за друкованими виданнями реалізовував також НКО РСФРР і його республіканські представництва.

26 листопада 1918 р. було взято під контроль книжкову справу. Одними з перших заходів радянської політичної цензури стали дії, спрямовані на проведення націоналізації, реквізиції та конфіскації бібліотек громадських організацій, а також публічних бібліотек. Окресленим настановам суттєво сприяли директиви РНК РСФРР «Про охорону бібліотек та книгосховищ» (1918 р.) і додаток до неї «Про порядок реквізиції бібліотек, книжкових складів та книжок взагалі» (1918 р.), а також ряд постанов Наркомосу УСРР, зокрема «Про реквізицію бібліотек» (1919 р.). За цими розпорядженнями всі друковані видання негайно передавалися в державну власність. Причому у процесі самої передачі обумовлювалася можливість застосування насильницьких дій. Означені директиви втілювалися в життя Народним комісаріатом освіти, до бібліотечного відділу якого або в розпорядження місцевих органів надходила виявлена література.

Початкові вилучення не мали чіткого ідеологічного спрямування, оскільки проходили в контексті централізації бібліотечної справи й ставили за мету реквізувати приватні й громадські бібліотеки. Досить часто вони провадилися за ініціативою не тільки центральних, а й місцевих органів.

Паралельно більшовицькою владою продовжувалися подальші пошуки різних форм і методів нагляду за інтелектуальною власністю суспільства.

Наприкінці лютого 1919 р. у системі державної влади УСРР був створений і деякий час функціонував Народний комісаріат радянської пропаганди [336].

Водночас передбачалося започаткувати Народний комісаріат цензури УСРР, проект чого надійшов на ім'я Х. Раковського

19 лютого. Зокрема, у даному документі окреслювалися завдання й функції відомства. Особливий наголос робився на здійсненні попереджувальної й каральної функцій, впровадженню яких повинен був сприяти структурний підрозділ під назвою «Надзвичайна комісія по цензурі». Власне національними питаннями українців (що історично зрозуміло) мусив займатися «Окремий український відділ». Радянська цензура мала охопити всі сфери культурного життя. «Висока» мета та напрями її діяльності окреслювалися наступним чином:

«Цензура берёт на себя обязанность бороться с различными буржуазными тенденциями во всех областях общественной жизни, в духе чисто — коммунистическом. Исходя из этого соображения ей подлежат следующие функции: изъять из обращения немедленно всю порнографическую и бульварную литературу, листки, которые в громадном размере распространяются различными буржуазными писаками, с целью развратить и затемнить сознание рабочего класса и беднейшего населения, цензуре подлежат просмотры всех постановок, пьес, театров, кинематографов, в области художества, скульптуры, музыки, которые должны служить ярким светочем и здоровой духовной пищей для рабочих масс, которые при правильной постановке являются культурно-воспитательным аппаратом, расширяя и углубляя все области культурной жизни пролетариата» [587, арк. 1].

Як бачимо, завдання майбутнього цензурного відомства формулювалися досить широко й охоплювали всі сфери духовного життя. Нагальним напрямом діяльності визначався контроль за друкованим словом. До першочергових заходів запланованого відомства належало також опечатання в усіх бібліотеках і книгосховищах творів друку антиурядового й антиреволюційного спрямування. Зауважувалося, що дані матеріали не призначені для користування широкими колами читачів, а тим більше, до видачі за межі книгозбірень. Усі статути та протоколи наявних бібліотек передбачалося направляти до відділу цензури [587].

Жорстку систему попереднього контролю планувалося встановити й стосовно до випуску у світ літератури. До обов'язків цього спеціального відділу входило:

«Следить за всеми изданиями местного публицистического, популярного, художественного и литературного характера. Все перечисленные издания для цензуры предоставлять в наш Отдел свои рукописи и 3 отпечатанных экземпляра. В изданиях местного характера (не Правительственных) газеты, листки, телеграммы, придерживаться тщательной и строгой цензуры, в особенности,

что касается антиреволюционного характера материала. В изданиях публичного характера (брошуры, летучки) цензура такая же, как и в изданиях местного характера. В изданиях популярного характера (книги, брошюры) по вопросам Промышленности, Хозяйства, техники, культуры и науки, цензура закона по отношению направления автора, т. е. не пропускать антиреволюционную, но сохранять индивидуальность автора, т.е. форма материала изменяется в зависимости необходимости, форма и творчество автора рассчитывается по его индивидуальным способностям. Сюда же относятся поэзия и пьеса. В изданиях литературного характера, в романах, повестях, рассказах, тоже самое, что и в изданиях художества» [587, арк. 2].

Виходячи з ідеологічних канонів, усі матеріали підлягали обов'язковому попередньому редагуванню уповноваженими особами.

Наприкінці документа автором робився цікавий висновок-застереження, який в ідеалі може бути характеристикою суті радянської політичної цензури, а саме:

«Право свободно мыслить, как устно, так и письменно, допустимо... в известных рамках, т. е. всё это проходит через цензуру, если оно подлежит опубликованию, тайною, контрреволюционною литературою, как высказывающей мысли вслух против порядка карается, чтобы обезвредить печать вызвало к жизни законодательство о печати.

Задача цензуры — при современном строе, отнюдь не жандармская. Цензура коммунистов революционная, распространяемая на всё контрреволюционное. Беспартийность автора не преследуется, но именно как таковая» [587, арк. 3].

Залишимо стилістичні особливості тексту поза увагою, принципово виділивши той факт, що вже на початку існування радянської влади ставилося питання про тотальне підпорядкування духовного життя суспільства, що стало надалі основним лейтмотивом діяльності інститутів політичної цензури.

Однак цьому революційному проекту, розробленому М. Б. Бойковим, не судилося вступити в дію, оскільки він не знайшов на той час підтримки керівних органів.

І все ж окремі відомчі спроби налагодити справу по цензуруванню творів друку мали продовження. Так, скажімо, обов'язковою постановою НКО РСФРР «Про порядок реєстрації та обліку книг, що видаються в Києві», опублікованою 1919 року, передбачалося здійснити спробу попереднього контролю книжкової продукції, підготовленої до випуску у світ [592].

Згаданий документ містив наступні положення:

1) Усі видавництва зобов'язувалися за 2 тижні до виходу видання у світ надати заяву до відділу постачання Наркомосу із зазначенням кількості його примірників.

2) Друкарні інформували про кількість видрукуваних книг та їх тиражність.

50% випущеного видання надходило на облік до відділу постачання та розподілялося за його ордерами, якщо відділом не вводилася постанова про зняття даного видання з обліку.

3) Відділ постачання мав право на закупку всього, або частини тиражу виданої книги.

Протягом того ж року вищезгадану директиву продовжила ще одна постанова Наркомосу «Про часткове зняття з обліку», у якій повідомлялося про зняття з обліку Київського відділу постачання наступних категорій літератури:

1) «Євангелія, Біблії, Молитовників; Підручників Закону Божого та богослужбових книг всіх віросповідань.

Примітка: Всі інші книги релігійного змісту залишаються на обліку.

2) Підручники з давніх мов — грецької, латинської, церковнослов'янської та всі книги давньоєврейською мовою.

Примітка: Автори та книги іншими мовами окрім давньоєврейської залишаються на обліку.

3) Уся агітаційно-партійна література і решта соціалістичної літератури 1919 року до 3 аркушів включно.

4) Книги по белетристиці польською мовою в 50%.

5) 50% книг по белетристиці українською мовою (знаходяться у розпорядженні кооперативних видавництв для безордерного розподілення виключно через кооперативні об'єднання).

З числа знятих з обліку книг 3 примірника кожної назви повинно бути залишено для потреб Фундаментальних бібліотек і Наркомосу» [592, арк. 24–25].

Які ж висновки можна зробити, вивчаючи наведені документи? Враховуючи той факт, що обидві постанови підписані Народним комісаром освіти й визначені обов'язковими до виконання, зрозумілими є намагання центральних керівних органів підпорядкувати й установити певний нагляд і контроль за видавничою сферою в Україні.

Використані архівні джерела дозволяють також стверджувати, що в системі Наркомосу протягом 1919 р. існували окремі підрозділи, якими здійснювалися деякі цензурні функції. Необхідно зазначити, що відділами постачання й розповсюдження

провадилася також робота по складанню списків «проблемної» літератури; які, у свою чергу, надсилалися до Управління справами Всевидава й безпосередньо опрацьовувалися співробітниками наукового підвідділу. Цікаво, що з метою оцінки видань у руслі заданого ідеологічного контексту, була розроблена та існувала спеціальна п'ятибальна схема позначок. На жаль, неможливо встановити всі параметри оцінювання вказаних документів.

Вважаємо за потрібне навести список видань, переданий на розгляд 2 червня 1919 р., що містить відомості про автора, назву твору та супроводжується коментарями цензора, як от:

«1) Єфремов. Як люди прав собі добувають. Можна № 4, але устаріло трохи.

2) Олесь. Трагедія серця. Допустити, № 5.

3) Донцов. Енгельс, Маркс і Лясаль про історичні нації. Трохи розтягнуто.

4) Драгоманов. Пропащий час. Книга сама по собі добра, проте передмова погрішає шовінізмом.

5) Єфремов. Коротка історія українського письменства. Устаріло.

6) Эринбург. В смертный час. № 00 — Застаріла, конфіскувати» [592, арк. 25].

Передивляючись вказаний перелік, переконуємся, що цензорські спроби охарактеризувати приміщені видання 1919 р. мали досить-таки ліберальне забарвлення, бо на той час тільки закладалися підвалини для подальшого створення інститутів цензури одного з найжорстокіших режимів в історії. Часткові вилучення «небажаної» літератури не набули ще ознак масового явища та не підкреслювалися відповідними централізованими регламентуючими матеріалами.

Однак вже наступного року постановою Раднаркому РСФРР № 133 від 17 січня «Про збирання білогвардійської літератури в державних бібліотеках» фактично було покладено основу створення спеціальних фондів друкованих видань — своєрідних концтаборів творів друку, у яких протягом усього радянського періоду перебували документи, заборонені для широкого читацького загалу. Суть згаданої постанови полягала в тому, що Народному комісаріату закордонних справ, Реєстраційному управлінню Реввійськради Польового штабу, ВЧК із підпорядкованими їй органами, належало «направляти наявну в них білогвардійську літературу, російську й закордонну, після використання для спеціальних цілей до Народного комісаріату освіти для зберігання й громадського користування у державних бібліотеках» [111, с. 311].

Невдовзі бібліотечний відділ НКО підготував проект декрету про централізацію бібліотечної справи, підписаний В. Леніним у листопаді 1920 р.

З метою реалізації постанови розпочала роботу Центральна міжвідомча бібліотечна комісія (ЦБК), що займалася перерозподілом бібліотечних ресурсів країни й організовувала реквізиції книг із приватних книгарень у державний фонд.

Перерозподіл творів друку регламентувався введеним у дію 14 грудня 1920 р. «Положенням про спеціальні бібліотеки», за яким уся література «не за спеціальністю» вилучалася з бібліотек і надходила до Бібліотечного колектора [350].

Восени 1920 р. при НКО розгорнув свою діяльність Головний політико-освітній комітет (Головполітосвіта), напрямом роботи якого стала координація політичної пропаганди ряду відомств.

Тому вже в січні 1921 р. «Положенням про пропагандистський відділ ГПО» завдання бібліотечного відділу були принципово змінені. Йому приписувалося проведення вилучень ворожих і застарілих видань під егідою пристосування бібліотек для потреб комуністичної освіти [350]. Отже, перерозподіл творів друку набув ідеологічного спрямування.

Організована після березневого Пленуму ЦК спеціальна комісія дійшла до наступного висновку:

«Госиздату немедленно снестись с ЦБК относительно изъятия из дальнейшего оборота и из распространения по библиотекам и пр. тех изданий, которые по направлению оказались напечатанными лишь в силу преступной оплошности органов Госиздата» [148, с. 83]. На основі даного рішення в Центральній книжковій палаті був створений спецсхов друкованих видань. Подібний підрозділ почав діяти й у Бібліотеці Державного Румянцевського музею в Москві [148].

Необхідно підкреслити, що виникнення спецфондів носило на той час виключний характер, а діяльність — обмежувалася лише зберіганням видань, вилучених у ході проведення чисток. Бібліотечні чистки 1920–1921 рр. були спрямовані на перерозподіл уже наявного бібліотечного фонду й тільки частково носили ідеологічний характер.

Головне, що необхідно відзначити, описуючи даний період чисток — дві риси, властиві цьому періоду:

1) посилення ролі держави, що знайшло вираження в створенні організаційних структур, які керували очищувальними заходами із центру;

2) надання бібліотечним чисткам деякого ідеологічного відтінку, що став відверто вираженим у наступні роки.

Крім того, варто вказати на те, що виникнення чисток носило закономірний характер, і було пов'язане як із процесом централізації архівної й бібліотечної справи (відображення об'єктивного зміцнення держави), так і з процесом посилення впливу комуністичної партії на суспільне, культурне життя країни.

При цьому необхідно підкреслити психологічну сторону чисток. У державних, партійних, профспілкових діячів, у чиїм відомстві перебували бібліотеки, складалося психологічне звикання до знищення документів, до макулатурних кампаній, які проводилися з помітною регулярністю в 1920-ті рр. Чистки даного періоду стали передумовою й причиною створення спецсхову в бібліотеках, хоча й не були єдиним джерелом його формування.

1922 р. напрями роботи спецсховів зазнали значного розширення й конкретизації. Так, наприклад, 6 травня Центральним бібліографічним відділом при Всеукраїнському державному видавництві до Центральної книжкової палати було відправлено партію українських книг із метою їх спеціального використання, про що свідчить наступний лист:

«Настоящим Н. Б. О. извещает Вас, что им отправлено 26 апреля со станции Харьков на станцию Москву 6 (шесть) тюков, содержащих 5383 экземпляра: образцов произведений печати, вышедших на территории УССР.

Указанные образцы посылаются для хранения в Вашем книгохранилище в качестве особого фонда печати УССР. Пользование ими должно быть предоставлено исключительно в помещении книгохранилища для научной работы и справок преимущественно научным и политическим работникам, причем эти образцы ни в коем случае не могут быть выдаваемы на дом» [626, арк. 20].

Восени ж 1921 р. були підбиті підсумки виконання директиви Раднаркому РСФРР про збирання білогвардійської літератури.

У своєму листі, датованому 7 жовтня, В. Ленін визнав стан реалізації означеного декрету за незадовільний. Про останнє свідчив наступний факт: до 1 вересня наркомати й відомчі організації надіслали лише 36 посилок із літературою. Тому було терміново вжито ряд заходів, спрямованих на покращення ситуації, що, по суті, носили підготовчий характер, закладаючи підґрунтя для створення інститутів радянської цензури [166].

Глобальності дана справа набула 1922 р., оскільки 22 березня Політбюро ЦК РКП (б) визнало за необхідне звести всі існуючі напрями цензури під централізоване керівництво Народного

комісаріату освіти, а 6 червня остаточно ухвалило факт створення Головного управління у справах літератури і видавництв (Головліт). Прямим свідченням запланованих до реалізації завдань і методів роботи радянської цензури є циркуляр, підготовлений Головлітом фактично одразу після його організації та розісланий на місця. Найбільш показовим є наступний фрагмент:

«Товарищи! В настоящее время большое значение приобретает печатное слово, одновременно являющееся могучим средством воздействия на настроение разных групп населения Республики, как в наших руках, так и в руках наших противников. Своеобразные условия пролетарской диктатуры в России, наличие значительных групп эмиграции, усилившиеся, благодаря новой экономполитике, материальные ресурсы у наших противников внутри Республики создали благоприятную для них атмосферу в выступлении против нас в печати. Цензура является для нас орудием противодействия растлевающему влиянию буржуазной идеологии.

Главлит (организованный по инициативе ЦК РКП) имеет своей основной задачей осуществить такую цензурную политику, которая в данных условиях является наиболее уместной. Опыт цензурного воздействия выдвигает два основных пути цензурной политики: первый путь — административное и судебное преследование, которое выражается в закрытии издательств или отдельных изданий, сокращении тарифа, наложении штрафа и предании суду ответственных лиц. Второй путь — путь умелого идеологического давления, воздействия на редакцию — путём переговоров, вводе подходящих лиц, изъятия наиболее неприемлемых и т. д. Органам Главлита необходимо иметь тщательное наблюдение не только за частными, но и за кооперативными, профсоюзными, ведомственными и прочими издательствами, имея подробные сведения о характере и программе, личном составе правления, связи издательств с общественными и политическими группировками, как в России, так и за рубежом...» [93, с. 146–147].

Положенням про Головліт закріплювалося виконання таких завдань:

1) попередній перегляд усіх призначених до опублікування або розповсюдження рукописних та друкованих творів;

2) надання дозволу на право випуску окремих періодичних і неперіодичних видань;

3) підготовка списків документів, заборонених до продажу й розповсюдження;

4) видання правил, розпоряджень та інструкцій у справах друку, видавництв, друкарень, бібліотек і книжкових магазинів [174].

Щодо здійснення попередньої цензури творів друку, слід наголосити на розробці та застосуванні радянською владою принципово нового механізму для її реалізації, суть роботи якого полягала в тому, що відхилені в ході контролю рукописи підлягали негайному знищенню.

У грудні 1926 р. співробітники одного з губернських архівних бюро спробували перелічити й додати до архівного матеріалу рукописи, заборонені місцевим Гублітом до друку. Вони думали, що «гранки й тексти рукописів, що мають сліди діловодства у вигляді ремарок співробітників Губліту й штампів про випуск у світ», повинні обов'язково передаватися на державне архівне зберігання. Головліт надіслав на цей запит категоричну у своєму цинізмі відповідь:

«Гранки й тексти рукописів здачі до Центрархіву не підлягають, їх варто знищувати як секретний матеріал, що втратив своє значення» [48, с. 152]. Цензори, таким чином, вважали, що факт заборони ними якого-небудь тексту означав одночасно й остаточну втрату його цінності для людства. Дореволюційна цензурна практика абсолютно виключала таке варварство. У силу такого розпорядження, число творів, що загинули в надрах цензурного відомства, не піддається ніякому строгому обліку.

Повертаючись до вказаного положення, зауважимо, що окремим пунктом у ньому йшлося про твори, заборонені до використання. Так, до них зараховувалися видання, які:

– містили агітацію проти радянської влади;
– розголошуючі державні таємниці;
– збуджуючі громадську думку через поширення фальшивих відомостей;
– сіючі націоналістичний і релігійний фанатизм;
– порнографічні й бульварні тощо [174].

У наступному документі — інструкції Головліту місцевим органам підпорядкування — наводився реєстр питань, на які необхідно було орієнтуватися в процесі видачі дозволу на розповсюдження творів та різного роду інформаційних повідомлень [65].

Не допускалися до друку відомості, що не підлягали розголошенню (за спеціально затвердженим переліком) і статті, які мали «ворожий характер» по відношенню до комуністичної партії та радянської влади [294]. Заборонялися й друковані твори, через які провадилася «ворожа пропаганда» у розумінні суспільного,

релігійного, національного, економічного та інших питань. Окремим пунктом ішлося про неприпустимість поширення бульварної преси, порнографії, сумнівної реклами тощо. Цензорам надавалося також право вилучення зі статей «гострих місць», де компрометувалася радянська влада й комуністична партія.

Надалі директивою РНК від 11 серпня було організоване Центральне управління у справах преси при Головполітосвіті Наркомосу УСРР (підпорядковувалося Колегії НКО УСРР), а при губполітосвітах — його місцеві органи. У складі Наркомосу України постановою від 29 серпня розпочало також роботу Головне управління в справах друку, створене на базі запровадженого ще в 1920 р. аналогічного відділення Головполітосвіти.

З метою здійснення контролю в інтересах безпеки радянської держави розгорнуло діяльність Державне політичне управління.

1923 р. розпочав свою діяльність Головрепертком, до компетенції якого також входили функції по контролю театрів, починаючи від державних академічних та закінчуючи робочими й клубними. Означений орган покликаний був забезпечити «ліквідацію недоліків в управлінні театрами та театральною політикою».

Таким чином, усі цензурні перетворення носили політико-ідеологічний відтінок і мали за мету проведення радянської культурної політики.

Протягом 1922 р. цензура поступово формувалася як засіб державних структур щодо утвердження єдиної ідеологічної політики, нестерпної до будь-яких проявів плюралізму. Успішне виконання поставлених завдань стало можливим після налагодження органами цензури найтіснішого співробітництва із ДПУ. У ході прийняття рішень про заборону певних відомостей політцензори керувалися регламентуючими партійними директивами, циркулярами Головліту й інструкціями ДПУ.

Одним із напрямів діяльності органів цензури став контроль за іноземною літературою, що ретельно переглядалася на предмет її політичної спрямованості. Вживалися активні заходи щодо перекриття всіх каналів надходження «ідеологічно-ворожих» творів із закордону. Значну увагу в зв'язку із цим було приділено організації цензорських пунктів на поштамтах і митницях республіки. Особливий наголос робився на виявленні антирадянських емігрантських видань, із приводу чого в звіті Агітпропу ЦК КП(б)У за 1923 р. констатувалося:

«Наступ дрібнобуржуазної ідеології, особливо з боку дрібнобуржуазної інтелігенції яскраво виявився в галузі друку, і, зокрема, з закордону, де дрібнобуржуазні угруповання розгорнули

дуже широку видавничу діяльність, працюючи переважно на наш внутрішній ринок» [109, с. 26–27].

Так, з протоколу засідання Комісії по боротьбі з дрібнобуржуазною ідеологією від 31 січня того ж року дізнаємось, що співробітнику Центрального управління у справах преси Кулику доручалося розробити положення про ввіз зарубіжної літератури. Окремо було вирішено винести на розгляд Оргбюро питання щодо притягнення до відповідальності членів партії, котрі надавали безпартійним особам антирадянські іноземні твори [473].

З метою активної протидії розповсюдженню небажаних відомостей на поштамтах і митницях створювалися контрольні пункти Центрального управління у справах преси, співробітники яких за спеціальними списками вилучали шкідливі видання [107].

VII Всеукраїнська конференція КП(б)У ухвалила рішення всебічно сприяти роботі Центрального управління у справах преси, особливо в прикордонних районах, на які припадало найбільше число «контрреволюційної емігрантської літератури», для успішного здійснення чого передбачалося налагодити найтіснішу співпрацю з органами політконтролю [425].

На виконання поставлених настанов також спрямовувалася діяльність чужоземного відділу в структурі Головліту УСРР, що досить добре ілюструє звіт про роботу Упрліту за 1927–1928 рр. Розглянемо вказаний документ більш детально.

Отже, матеріали звіту надають інформацію відносно штату підрозділу, до якого входили політредактори, консультанти й політконтролери, основними функціями котрих була перевірка та облік усіх творів друку, що поступали через митні й поштові відділення. Вказаний перегляд здійснювався на основі використання списків, які систематично готувалися редакторатом чужоземного відділу. Документальний потік розподілявся на періодичні й неперіодичні видання, серед яких визначалися:

1) видання без попереднього перегляду;
2) видання за попереднім переглядом;
3) видання, заборонені до ввозу в УСРР.

Вказувалося, що «аполітична (тобто наукова, технічна, медична, торгово-промислова) та комуністична література — входять в категорію, що йде без попереднього прогляду чужоземного відділу. Вся ворожа радянській владі й ідеологічно-шкідлива — підлягає попередньому проглядові і вноситься в списки забороненої літератури. Вся політична література, що стримано відноситься до

радянської влади, або що її випади проти Радянського союзу мають тільки спорадичний, а не систематичний характер — входять в категорію, що підлягає кождаразовому проглядові і тільки в окремих випадках забороняється до поширювання. Неперіодична література поділяється на дві категорії: дозволеної і забороненої» [488, арк. 19].

Встановлювався також наступний порядок опрацювання творів:

1) Політконтролери займалися розсортуванням літератури; дозволену направляли за вказаними адресами, а заборонену за списками передавали на розгляд у редакторат.

2) Поточні надходження видань реєструвалися політредакторами, за рахунок чого поповнювалися списки ідеологічно-невитриманих творів.

3) Політредактори прочитували видання та готували огляди всієї літератури, що проходила через митницю та пошту.

4) На кожний друкований твір складався бібліографічний опис, котрий заносився до відповідної систематичної картотеки.

Робота відділу провадилася на основі отримання від Головліту УСРР та Київського й Одеського Окрлітів щоденних списків періодики та двотижневих переліків неперіодичних видань.

За тематикою конфіскована література розподілялася на:

- антирадянську буржуазну;
- релігійну;
- монархістську;
- білоемігрантську;
- шовіністичну;
- меншовицьку;
- сіоністську;
- анархістську;
- есерівську.

Із числа періодики відстежувалися:

1) комуністичні;
2) соціал-демократичні;
3) буржуазні;
4) соціал-економічні;
5) науково-технічні;
6) релігійні;
7) педагогічні;
8) спортивні видання тощо.

Окрему групу творів становили «авантюрно-бульварні романи, з ворожою політичною контрреволюційною тенденцією, або

порнографічного характеру». Як приклад, можна навести роман Моріса Декебре «Мон сер о ралянті» (назва згідно з документом. — *О. Ф.*), де «любовна інтрига переплiталася з Інтригою, котра зводилася до гльорифікації фашизму та різкої критики комунізму»[488, арк. 19].

Переважну більшість видань формувала політична література, що мала «явний антирадянський, інколи погромний характер» й визначалася цензорами як «емігрантська й туземна» [488, арк. 20]. Зрозуміло, що згаданій групі матеріалів, зважаючи на ідеологічний контекст, надавався ретельний тематичний аналіз, а саме:

«Емігрантські видання це або монархістсько-гетьманські видання, «Хліборобського Союзу» в Берліні, в роді «Листів до братів селян» — Липинського, де пропагується ідеї монархізму, або фашистські видання Донцова в роді його «Націоналізм» і «Що таке інтернаціоналізм» — де пропагується ідеї націоналізму і фашизму, або есерівські, Шаповалівські видання «Громадсько-Видавничого фонду» та «Громади Кубанців» в Празі, в роді «Кубань» Івасюка, збірник статей з крайньо ворожими випадами проти Радянського Союзу, з закидами русифікатства, колонізації та експлоатації України і Кубані. Туземні видання це Рена Гроса «Ле проблем жінф» — антисемітського характеру, «Ле большевизм ен Русі» — збірник статей і документів, виданий Англійським Міністерством Закордонних справ, звернений проти Радянського Союзу, «Ім бауме дес дафчен адларс» — фашистського напрямку то-що» [488, арк. 21].

Друковані видання, що конфісковувалися працівниками Чужоземного відділу, направлялися на зберігання до так званих «спецсховищ».

Саме на той період припадає відлік існування в Україні спецфондів, створених для зберігання «шкідливої» та «ворожої» літератури.

Необхідно вказати на те, що процес виникнення й формування особливих фондів у республіці мав певну специфіку, пов'язану передусім з особливостями історичних подій. Не випадково в резолюціях І Всеукраїнського з'їзду бібліотечних робітників констатувалося:

«Україна, що перейшла через цілу низку змін влади за часів громадянської війни, крім старої ідеологічно-шкідливої літератури, одержала в спадок ще й національно-шовіністичну й контрреволюційну літературу, що й понині лежить по багатьох книгозбірнях, переважно в районах і на селі.

Умови праці за часів військового комунізму не давали змоги працювати в справі вилучення шкідливої літератури.

Те, що наш союз перейшов на мирні рейки, поставило на весь зріст питання про те, щоб забрати з ринку й, головним чином, із книгозбірень непотрібну й шкідливу літературу» [333, с. 68].

Отже, 1922 р. в Україні назріла реальна потреба збору й упорядкування масиву вилучених видань, а також вирішення питань, пов'язаних із розробкою методики їх зберігання й використання.

Функції по розподілу вилучених творів у межах республіки покладалися на Книжкову палату України, діяльність якої регламентувалася постановою РНК від 27 липня «Про організацію Української Книжкової палати УСРР та про забезпечення Головних державних книгосховищ усіма виданнями Республіки». Схемою розподілу обов'язкових примірників, введеною в дію з 1 серпня, фактично був задекларований факт організації в Книжковій палаті спецфонду на основі отримання творів друку таємного характеру, що надсилалися установами після втрати ними статусу таємності. Початково спеціальний фонд мав назву «запасний фонд» [591].

2 серпня 1922 року Центральне управління у справах преси звернулося до Держполітуправління із проханням надати списки літератури, забороненої до розповсюдження в межах УСРР, виданої за період революції як у республіці, так і за кордоном [594]. Такі списки були передані й широко використовувалися органами цензури під час проведення восени першого загальномасштабного вилучення ідеологічно небажаних видань із бібліотек, магазинів і книжкових складів [107]. Зважаючи на те, що здійснена акція позначилася деякою хаотичністю, передбачалося надати їй більш централізованого й планового характеру. Останнього вдалося досягти вже наступного року зі створенням Центральної комісії по вилученню літератури при НКО УСРР.

Необхідно підкреслити, що спецсхов до 1923 р. виникав здебільшого в бібліотеках та архівних установах за ініціативою РНК і передбачався, головним чином, для збереження державних таємниць й антирадянських творів. З 1923 р. безпосереднє керівництво ним перейшло до структур НКО — Головліту й Головполітосвіти. Для успішного проведення культурної революції ГПО вирішила використовувати спецсхови, спираючись у процесі здійснення чисток на Головліт, тісно пов'язаний із Політвідділом ДПУ. Від цього часу спецсхов стає масовим явищем,

оскільки розглядається як засіб цензури та знаряддя культурної революції.

16 березня 1923 р. у місті Харкові з'явилася постанова РНК УСРР «Про конфіскату належних до вилучення із продажу й поширення творів», за підписом голови РНК Х. Раковського, що, у свою чергу, продовжила подальше формування спеціальних фондів. Так, у директиві констатувалося, що:

«Все печатные произведения запрещённые Центральным Управлением по делам печати к продаже и распространению подлежат конфискации если они находятся в торговых помещениях, распределителях, библиотеках, читальнях, а также на складах, принадлежащих частным лицам и учреждениям» [585, арк. 132].

Книжковій палаті України наказувалося розподіляти між фундаментальними бібліотеками СРСР по 30 примірників кожної вилученої назви. З метою запобігання накопиченню значної численності видань (попередньо передбачалося надсилати з місць таку ж кількість примірників заборонених творів друку), Укрліт пропонував направляти до Книжкової палати лише ті матеріали, «...що про них даватиметься в кожнім окремім випадку (після перегляду списків) спеціальне розпорядження» [143, с. 163].

Даною постановою було також започатковано створення спецсхову у Всенародній бібліотеці України, котрій передавався 4-тий примірник конфіскованих видань. На підставі цього розпорядження комітет ВБУ у своєму листі до Політконтролю ДПУ від 27 лютого 1923 р. просив надати бібліотеці по одному примірнику всіх вилучених творів, сконцентрованих на складах у Києво-Печерській Лаврі [627]. Проте на згадане прохання ДПУ відповіло відмовою. У черговому квітневому клопотанні комітет знову здійснив спробу отримати літературу через органи Політконтролю, або Український науковий інститут книгознавства, результатом чого стало передання до ВБУ видань Київської духовної академії та ряду інших духовних закладів [627].

У травні 1923 р. Головліт розробив і розіслав «Інструкцію про порядок конфіскації й розподілу вилученої літератури». От тільки два її пункти:

«Вилучення (конфіскація) відкрито виданих друкованих творів здійснюється органами ДПУ на підставі постанов органів цензури...Твори, визнані такими, що підлягають знищенню, приводяться ДПУ в непридатний для читання стан, після чого можуть бути продані, як сировина для переробки на підприємствах паперової промисловості з нарахуванням отриманих сум у доход держави згідно кошторису ДПУ» [49, с. 74].

Звичайно, це не означало, що всі без винятку твори друку піддавалися фізичному знищенню. По-перше, один — два примірники дозволялось залишати у відділах спеціального зберігання найбільших національних бібліотек і наукових спецсховищ. у бібліотеках інших типів, а також на книготорговельних підприємствах усі примірники підлягали знищенню «шляхом перетворення на паперову масу», що, виявляється, приносило країні неабиякий прибуток... По-друге, у радянський час рішення про конфіскацію в рідких випадках приймалося по свіжих слідах, коли тираж книги перебував ще в друкарні, тоді як більша частина дореволюційних видань затримувалася царською цензурою саме на цій стадії. Нерідко проходили роки, а те й десятиліття після видання й надходження книги в бібліотеки й продаж, поки вона ставала об'єктом підвищеної уваги цензурних та інших органів. У силу цього, значне число проданих примірників осідало в особистих бібліотеках, — яких саме, ми ніколи не довідаємося. Інша справа, що затероризовані власники часто самі знищували такого роду видання, побоюючись цілком зрозумілих наслідків у випадку проведення обшуку.

Швидше в цензурній практиці вирішувалася доля видань, затриманих в останній момент, іноді — на рівні так званого «сигнального примірника». Сам Головліт розглядав кожен випадок конфіскації й знищення тиражу відразу ж після виходу книги як крайню, екстраординарну міру, як свідчення «поганої роботи попереднього й наступного контролю». «Конфіскація — міра крайня й нерідко несе...серйозний політичний резонанс, нарешті, що наносить величезний збиток державі», — говорилося в одному із циркулярів 1933 р. [627]. Однак до таких мір органи цензури вдавалися вкрай рідко.

Навесні 1923 р. під егідою вилучення контрреволюційних і антихудожніх творів Головполітосвіта й Головліт випустили також інструкцію про перегляд книжкового складу бібліотек, до якої додавалися списки «застарілих» видань [148]. Першочергово документ призначався для масових бібліотек, проте, на справі торкнувся й центральних бібліотечних установ. Офіційно опублікований реєстр заборонених книг викликав досить неоднозначну реакцію різних суспільних верств, зважаючи на те, що до нього потрапили імена найвідоміших класиків філософської й літературної думки. Саме тому 13 жовтня від Бібліотечного відділу Головполітосвіти було надано роз'яснення щодо припинення дії згаданих списків [148]. Наступного року до цієї проблеми також звернулася Н. Крупська в статті «Огріхи»

Головполітосвіти», визнавши перелік приміщених видань як неприпустимий [223, с. 75].

Після першої невдалої спроби списки надалі практично не публікувалися й стали носити таємний характер.

Говорячи про основні тенденції формування спеціальних фондів, необхідно зауважити, що протягом 1923–1924 рр. розроблявся порядок вилучення, зберігання й використання ідеологічно-небажаних творів.

Хід цієї роботи можна проілюструвати на прикладі листа Центрального управління у справах преси УСРР до місцевої губуправи, у якому повідомлялося, що «шкідлива література, яка має історичну чи науково-дослідну цінність, відбирається із загальної вилученої маси та здається до центральної бібліотеки, де вона зберігається в особливих шафах спеціально для потреб науково-дослідної роботи» [599, арк. 140].

В «Інструкції по вилученню літератури з книжкових магазинів, бібліотек, книгарень тощо» надавалася важлива інформація відносно послідовності етапів проведення подібної кампанії:

«Книги опечатываются (подозрительные), налагается запрет на продажу. На всю опечатанную литературу составляется список. По 1 экземпляру каждого названия берется на просмотр и затем книги просматриваются политредактором (в губерниях), или членами Комиссий в округах и районах. Разрешённые книги возвращаются владельцам, запрет о продаже снимается. Книги же запрещенные изымаются и направляются в Губотдел печати, где книги распределяются на идущие на уничтожение и направленные в фундаментальные библиотеки. На всю изъятую литературу Губотдел печати составляет списки и посылает их в ЦУП на утверждение. Ни одна книга не уничтожается до тех пор, пока список изъятых книг не рассмотрен и утвержден ЦУП(ом)» [970, арк. 64].

Керуючись відповідними регламентуючими документами, уповноважені на місцях із революційною пильністю й завзяттям взялися за виконання поставлених завдань. Про хід справи та проблеми, що виникли в процесі діяльності, дізнаємось зі звіту про роботу за 1923 р. Волинської губуправи Головному управлінню у справах преси. Зокрема, вказувалося, що:

«Списків вилученої літератури немає, нема закінчених по округах, за повідомленням Зав. окр. П. П. їх буде закінчено й направлено в Головне управління друку в 1-х числах січня 24 р. Є загальні відомості та загальна підсумкова цифра не класифікована. За своїм змістом вилучена література класифікується

так: більша частина книг по белетристиці, потім релігійно-богословські, петлюрівські й різні підручники» [598, арк. 39].

Надалі наводилася інформація про кількість вилученої літератури за рік, а саме:

1) Вінниця: анархістської — 3%, есерівської меншовицької — 8%, релігійної богословської — 45%, учбової — 20%, белетристики — 7%, дитячої — 6%, кадетської монархічної — 8%, у тому числі 10 пудів 27 фунтів петлюрівської.

2) Кам'янецький округ — 1089 книг.

3) Гайсинський — 3528 книг.

4) Тульчинський — 1172 книги.

5) Могильовський — 672 книги.

6) Проскурівський — 319 книг [598].

Наприкінці звіту наголошувалося на необхідності отримання керівних матеріалів зверху.

Враховуючи сказане вище, особливий інтерес становлять відомості про перші спроби складання централізованих проскрипційних списків на вилучення літератури, здійснювані Головним управлінням у справах друку. Однак згадані матеріали суттєво погрішали неповнотою, що ускладнювало роботу на місцях, залишаючи «можливість керуватися власними міркуваннями».

З іншого боку, вичерпні списки підготувати було далеко не просто, оскільки органи радянської цензури лише переживали стадію свого становлення й ще не набули ознак потужної індустрії, а кількість ворожих більшовицькій владі творів кожного дня збільшувалася в геометричній прогресії. Наприклад, тільки по Куп'янському округу із червня 1923 р. по травень 1924 р. вилучили 6168 примірників «зловредно-тенденційних» видань. На справі, оскільки співробітники Центрального управління в процесі складання проскрипційних списків орієнтувалися на місцеві реєстри вилучених книг, звести їх воєдино залишалося питанням часу, зважаючи на досить часте запізнення відомостей по округах.

Відповідно, на початку 1924 року назріла потреба складання повного списку забороненої літератури. Головним управлінням у справах преси повідомлялося, що всі діючі переліки видань анулюються й додаткових не буде. Сам хід вилучень тимчасово призупинявся. У своєму листі уповноваженому управління по Куп'янському округу секретар Головного управління Каменів відповідав, що нові списки книг, які належить вилучити із продажу й розповсюдження, надійдуть уже в лютому [598].

Проте, вочевидь, проблема підготовки повних списків «нерекомендованих» видань залишилася остаточно не вирішеною,

оскільки декретом ВУЦВК від 30 квітня 1925 р. обов'язки по складанню списків забороненої, конфіскованої або знищеної літератури покладалися на Українську книжкову палату, на що виділялися спеціальні кошти [598].

Зберігання величезних масивів вилучених творів, що становили науковий інтерес, потребувало подальшої розробки режиму функціонування спецсховищ, на що була спрямована «Інструкція по перегляду книжкового складу бібліотек», підготовлена Н. Крупською, П. Лебедєвим-Полянським і М. Смушковою 1924 р., де йшлося про наступне:

«Не более двух экземпляров всех изъятых в качестве вредных и контрреволюционных книг должны быть оставлены в центральной библиотеке. Такие книги должны храниться в особо запертых шкапах и выдаваться исключительно для научных и литературных работ. На эти книги должны быть составлены специальные каталоги, выдаваемые в необходимых случаях» [222, с. 137].

Документ містив також додаток у вигляді списків літератури на вилучення.

Черговим стимулом до активних дій стало звернення 19 вересня 1924 р. до всіх бібліотек про обов'язкове відокремлення й опечатання видань «контрреволюційного та релігійного характеру», а також інструкція НКО від 21 грудня 1925 р. «Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури із книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків ринку» [127]. Вказана директива істотно вплинула на організацію провінційних спецсховів. Зауважимо, що саме від початку введення в дію останньої директиви розпочалася безпосередня робота по вилученню з фондів усіх типів «ворожих» видань і розробці методики їх заборони.

У вказаній вище інструкції визначалася тематика книг, котрі підлягали негайному вилученню, як от:

1) релігійні твори, що містили елементи релігійної агітації та пропаганди, наприклад, релігійні трактати, описи життя святих, книги з історії церкви, монастирів тощо;

2) капітальні книги з історії філософії, релігійно-догматичні й богословські-філософські твори (наприклад, Володимира Соловйова, Василія Великого, Іоанна Златоуста та ін.) залишалися в одному примірнику;

3) видання з питань філософії, психології, етики, присвячені окультним наукам, спіритизму, теософії, а також книги з хіромантії, магії, сонники тощо;

4) література, видана царською владою для народу різними урядовими установами, церковними й чорносотенними патріотичними організаціями, такими як партія «монархістів», «октябристів», «Союз русского народа», «Союз Михаїла Архангела»; друкарнями Троїцької та Києво-Печерської лаври, видавництвами Кащенка, Крушевана, «Юная Россия» тощо; «Постоянной комиссией народных чтений для фабрично-заводских рабочих»; видання Синоду, серії «Солдатского чтения»;

5) матеріали «шовіністичного характеру», що побачили світ за часів Центральної Ради, Гетьманщини та інших «контрреволюційних урядів»; білоемігрантська література;

6) агітаційні брошури проти комуністичного руху, більшовиків, які виходили під час війни 1914–1917 рр. та брошури меншовицького, кадетського, анархічного, есерівського напрямів, зорієнтовані проти пролетарської революції;

7) видання, що пропагували «буржуазний капіталістичний устрій, ідеї феодалізму» (твори Суворова, Шульгіна, Мещерського), а також популярна література, що видавалася до жовтневої революції та за своїм змістом суперечила завданням радянського економічного будівництва (наприклад, «Кооперативное движение в России» Прокоповича);

8) документи антисемітського характеру;

9) застарілі юридичні довідники, збірники та виклади не діючих законів царського та Тимчасового урядів;

10) педагогічні видання про виховання в дусі основ старого ладу (релігійність, монархізм, націоналістичний патріотизм, мілітаризм, «жадоба до знатності та багатства»); старі підручники з усіх галузей знань;

11) природознавча література (підручники, видані протягом XIX ст.);

12) наукові твори, в яких розглядалися питання науки та релігії, критично висвітлювалися засади дарвінізму та матеріалізму;

13) видані за царських часів історичні матеріали, що підносили монархізм, царську династію та міністрів, церкву, війни; твори біографічного характеру, присвячені державним, суспільним діячам дореволюційного періоду, діяльність яких спрямовувалася проти інтересів трудящих;

14) белетристика та дитяча література, що своїм загальним змістом «збуджують і розвивають низькі, тваринні й антисоціальні почуття, нав'язують шкідливий ідейний зміст»;

15) «фахово-шкідницькі» видання [127].

В інструкції повідомлялося також, що велика кількість подібної літератури знаходиться як у фондах міських бібліотек, так і в районних і сільських книгозбірнях. Даною директивою обумовлювався чітко встановлений термін щодо вилучення окреслених матеріалів — до 1 грудня 1926 р. Оскільки директиву було офіційно обнародувано на І Всеукраїнському бібліотечному з'їзді в Харкові 1926 р., можна говорити про те, що вперше з високої трибуни відкрито наголошувалося на використанні в процесі роботи списків забороненої літератури, складених Головлітом та Укрлітом.

Вказані постанови істотно вплинули на організацію провінційних спецсховів. Конфісковані твори друку частково знищувались, а частково передавалися до книгосховищ місцевих книгарень для окремого розміщення їх у так званому «архіві», що був на той період досить популярною формою спецфонду в масових бібліотеках.

Зазначимо, що до 1925 р. держава офіційно не визнавала факту існування спеціальних фондів, доки не назріла потреба встановлення жорстокого контролю за розповсюдженням обов'язкового примірника таємних видань і вдосконалення внутрішнього режиму роботи спецсховів. Так, 22 вересня з'явилася постанова РНК «Про порядок постачання державних книгосховищ секретними виданнями», за якою всі твори друку із примітками «цілком таємно», «таємно» й «не підлягають оголошенню» повинні були надсилатися (по 1 примірнику) до Публічної бібліотеки СРСР ім. Леніна, Архіву жовтневої революції й Державної публічної бібліотеки (Ленінград) [116]. Однак документ був опублікований не повністю, оскільки в машинописній копії, що надійшла до Книжкової палати РСФРР, згадувалися ще дві установи, котрі також могли отримувати таємні видання — Бібліотека Комуністичної академії при ЦВК СРСР і Всенародна бібліотека України в Києві. У доповненні до постанови, яке вийшло окремою резолюцією 4 червня 1926 року, НКО доручалося розробити порядок зберігання таємних матеріалів у названих книгосховищах [116]. Функції спецзберігання покладалися також і на наукові бібліотеки.

У свою чергу ЦВК УСРР у жовтні того ж року порушив клопотання перед РНК СРСР та ЦВК СРСР «Про постачання секретними виданнями Всенародної бібліотеки України в м. Києві на однакових умовах з Ленінградською публічною бібліотекою». Вирішення питання покладалося на ВРНГ, народні комісаріати

фінансів, шляхів сполучення, закордонних справ, РВР СРСР та ОДПУ [287].

Значна увага приділялася й комплектуванню Української книжкової палати примірниками вилученої літератури, що знайшло відображення в обіжнику Упрліту від 19 липня 1926 р. У вказаній директиві зазначалося, що згідно з постановою РНК, введеною іще 16 березня 1923 р. про вилучення шкідливої літератури, Палата повинна розподіляти між науковими книгосховищами по 30 примірників кожної вилученої назви. З метою запобігання накопиченню величезної кількості видань (попередньо передбачалося надсилати з місць таке ж число примірників забороненої книги), Укрліт пропонував направляти до Української книжкової палати лише ті матеріали, «...що про них даватиметься в кожнім окремім випадку (після перегляду списків) спеціальне розпорядження» [64, с. 29].

Цікаво, що перед тим, у травні, побачила світ постанова ВУ ЦВК і РНК УСРР «Про звільнення державних установ УСРР від обов'язкового приставлення в Українську Книжкову Палату видань, що друкуються ними у секретному порядку», якою повідомлялося про наступне:

«Впредь до организации секретного отдела при Украинской Книжной Палате и в изъятие из правил, установленных ст. 623 Кодекса Законов о Народном Просвещении УССР, — ВЦИК и СНК УССР постановили:

а) Освободить Управление Делами СНК УССР и Украинского Экономического Совещания, Секретариат ВЦИК и все ведомства УССР от обязательного представления в Украинскую Книжную Палату изданий, печатаемых ими в секретном порядке» [590, арк. 13].

Отже, у вказаному документі йшлося про створення в структурі Палати таємного відділу (прообразу відділу спецфондів), що було реалізовано у липні 1926 р. Так, з постанови РНК УСРР «Про порядок реєстрації та зберігання секретних видань» дізнаємось, що:

«1) Витвори друку, помічені «Зовсім таємно», «Таємно» та «Оголошенню не підлягає», надсилаються до Української Книжкової палати незалежно від форми видання й тиражу в кількості у трьох (3) примірників.

Примітка: не приставляються зовсім такі видання:

а) матеріали, що торкаються шифрувального та секретного діловодства, наприклад: шифри, коди і т. ін.;

б) графіки залізничного руху для військового часу;

в) матеріали, що торкаються мобілізаційного плану.

Примітка: Зберігання зазначених в арт. 1 витворів друку провадиться в «Секретному Відділі Архіву Українського Друку», порядок користування яким визначається окремою інструкцією Раднаркому.

2) Бібліографічні відомості про зазначені матеріали не поміщуються в «Літопис Українського Друку» та інших виданнях Української Книжкової Палати до одержання останньою на кожний окремий випадок письмової згоди від установи чи організації, що їх видала» [590, арк. 100–101].

Особлива увага в процесі комплектування фондів відділу, як згадувалося в обіжнику Укрліту від 19 липня, приділялася поповненню його літературою періоду громадянської війни, вилученою на території республіки. Бібліотечним установам приписувалося надсилати по два примірники таких видань, «випущених по всіх містах УСРР з 1917 по 1922 р. включно» [64, с. 29].

Загальні аспекти опрацювання ідеологічно-невитриманих творів розглядалися на І Всеукраїнському з'їзді бібліотечних робітників, що проходив 1–6 червня в Харкові, де з окремою промовою виступив голова Центральної комісії по вилученню Латинський [628]. Частиною його доповіді «Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури з книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків ринку» стало оприлюднення інструкції НКО УСРР, підготовленої в грудні 1925 р. Саме від моменту введення в дію названого розпорядження розпочалася конкретна робота по вилученню із загального користування й фондів масових бібліотек усіх типів шкідливих видань та розробці методики їх заборони й спеціального зберігання. До таких типів, зокрема, була віднесена: література за часів російського капіталізму, національно-шовіністична та контрреволюційна, релігійно-фанатична. Вказувалося, що багато подібних творів знаходяться як у районних і сільських книгозбірнях, так і в книгосховищах великих бібліотек. Інструкцією обумовлювався термін вилучення вказаних матеріалів — до 1 грудня 1926 р. Уперше відкрито наголошувалося на використанні в ході очищувальних рейдів списків заборонених видань, складених Головлітом та Укрлітом [629].

За даним документом функції спецзберігання покладалися також і на наукові бібліотеки.

Таким чином, протягом 1926 р. загалом оформилася система спецсховів.

В II половині 20-х рр. набрали інтенсивності бібліотечні чистки, напрям проведення яких здобув іншого відтінку після внутріпартійної дискусії та політичних випадів проти Г. Зінов'єва й Л. Каменєва. Якщо раніше вилучалися білогвардійські, монархічні, шовіністичні, релігійні твори, то після XV партконференції та VII розширеного Пленуму ІККІ, до категорії «ідеологічно невитриманої» потрапила література, видана в 1925–1926 рр. [129].

Зазнав істотних змін і склад так званих «спеціальних комісій» по бібліотечним чисткам. Відповідно інструкції від 20 грудня 1925 р., очолювати їх мали керівники органів літконтролю. Однак, на місцях вони часто підпорядковувались представникам ДПУ. Останнє негативно позначилося на змістовному аспекті вилучень, оскільки в запалі боротьби за ідеологічну одноманітність знищувалися видання, що становили унікальну культурно-історичну й наукову цінність.

Подібні масштаби чисток вимусили Головполітосвіту підготувати нову інструкцію по перегляду книг. Вказувалося, що вилучені видання можна залишати в повітовій бібліотеці. З масових установ твори вилучалися в обов'язковому порядку. Весь документальний масив пропонувалося розподілити на видання, рекомендовані до видачі й ті, що не підлягають до розповсюдження. Окремо додавався також список неправильно (з точки зору радянської ідеології) вилучених творів [161].

Негайно вживалися заходи, спрямовані на виправлення ситуації.

Не випадково в обіжнику Укрліту «Про вилучення забороненої та шкідливої літератури», датованому 13 квітня 1926 р. повідомлялося, що:

«Саме вилучення літератури та складання списків провадиться поверхово, через це є прикрі помилки: вилучаються видання дозволені до розповсюдження. Так, наприклад, Кременчуцький Окрліт вилучив усіх класиків, Кам'янець-Подільськ — твори К. Маркса, Ілліна (Леніна), Іскандера (Герцена) та ін. Через відсутність уваги в перегляді та складанні списків також вигадують авторів, яких ніколи не існувало (Кам'янець) і не зазначається місця та часу видання тієї чи іншої книжки» [64, с. 37–38].

Із цього приводу наголошувалося на обов'язковому укомплектуванні діючих по округах комісій кваліфікованими кадрами. Відтепер до них повинні були ввійти співробітники окрполітосвіти та політконтролю ДПУ, очолювані уповноваженим інспектором окрліту.

Крім того, до складу місцевих комісій теж стали входити чітко визначені посади, що було вирішено в червні 1927 р. на Конференції губернських представників бібліотечної роботи [129].

Того ж року була введена в дію нова постанова Управління у справах літератури та видавництв УСРР «Про таємні видання». Як зазначалося в документі, за таємні твори вважалися такі, що містили примітки: «таємно», «цілком таємно», «не під лягає оголошенню» та «тільки для членів партії». Окремо надавався перелік видань, які не підлягали пересилці до книгосховищ. Установлювався також наступний порядок отримання обов'язкових примірників таємних матеріалів:

«а) коли таємні видання друкуються в друкарні, що має таємний відділ, обов'язкові примірники таємних видань пересилає друкарня по 1 примірнику до таких книгосховищ:

1) УКП (Харків).
2) ВБУ (Київ).
3) Публічна Бібліотека ім. Леніна (Москва).
4) Ленінградська Публічна бібліотека (Ленінград).

б) Коли таємні видання з будь-яких причин друкуються в друкарні, що не має таємного відділу, весь тираж здається видавцеві (установі або організації) і останній сам пересилає обов'язковий примірник на зазначені адреси» [624, арк. 88].

Не дивлячись на систематичність проведення очищувальних заходів, улітку 1927 р. було взято курс на здійснення чергової чистки бібліотек, що майже закінчилася в лютому 1928 р. [129].

Тимчасове затишшя змінила «Шахтинська справа», яка позначилася розгортанням широкомасштабного походу за чистоту бібліотечних фондів.

Як вказувалося в циркулярі ВЦСПС, датованому 6 серпня 1929 р. «Про участь профспілок у бібпоході»:

«У зв'язку з перевіркою роботи бібліотек бажано проведення чистки бібліотек від непотрібної, застарілої та шкідливої літератури. Додаткові інструкції (списки) до інструкції Головполітосвіти за проханням ВЦСПС вийдуть: з белетристики — у серпні, а з політичних питань — у вересні» [66, с. 4].

На початку вересня в контексті боротьби з «правим ухилом» у газеті «Труд» з'явилася директива № 242 «Урахувати уроки Дніпропетровського шкідництва», що відкрила серію процесів так званих «бібліотечних шкідництв» [222].

За наслідками «підривної діяльності» завідуючого Дніпропетровської центральної бібліотеки профспілки залізничників Старовєрова та його замісника Бартенєва, з 65 тис. видань,

що зберігалися в бібліотеці, більшість було визнано шкідливими [374]. В обіжнику Уполітосу до всіх Окріно від 23 вересня 1929 р. «Про заходи до впорядкування бібліотечної справи та про догану Дніпропетровському Окріно за недбалість в царині біброботи» констатувалося, що названі особи «на протязі 10 р. активно працювали на контрреволюцію — нищили радянську літературу, лишали її по 4–5 р. в склепах не розпакованою на споживу пацюкам, а читачеві просували ідеологічно-ворожу та контрреволюційну книжку» [304, с. 336].

Із цього приводу НКО пропонував Окріно досконало перевірити книжкові фонди бібліотек політосвітньої, профспілкової та кооперативної мереж, особливу увагу звернувши на кваліфікацію бібкадрів.

30 жовтня 1929 р. Секретаріат ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про покращення бібліотечної роботи», у якій говорилося про необхідність здійснити перегляд книжкового складу бібліотек та очистити їх від ідеологічно-шкідливої, застарілої й непрофільної літератури [129].

Дану пропозицію було з ентузіазмом підхоплено, слідством чого став початок першої масової чистки всіх типів бібліотечних установ. Для успішного проведення даної кампанії Головполітосвіта запропонувала по 2 примірники кожної вилученої назви творів передавати до Центральної окружної бібліотеки для зберігання в спеціальному приміщенні в зачинених шафах і видавати виключно для потреб наукової роботи [206]. Так було змінено структуру формування спецсховів, оскільки відтепер вони створювалися повсюдно.

3.2. Контроль видань у процесі удосконалення інститутів цензури в 1930–1940 рр.

На початку 1930-х рр. контроль за друкованими виданнями виявився могутнім засобом боротьби проти «усіх проявів буржуазної ідеології», що, насамперед, було пов'язане із суттєвими змінами в національній політиці. Так, головним фактором небезпеки для єдності радянської держави оголосили «місцевий націоналізм». Останнє поклало край процесу українізації й дало поштовх наступу на українську культуру.

До пошуків «націоналістів» долучилося виявлення різного роду «контрреволюційних організацій», що супроводжувалося фізичним нищенням найкращих представників української

інтелігенції. Винайдення всіляких надуманих «ворогів», «шкідників», «дворушників» стало одним із нагальніших політичних завдань партійного керівництва.

1930 р. було проведено реорганізацію всіх республіканських Головлітів, яким надавалося право на відкриття видавництв і здійснення контролю за ними. Постановою ВЦВК і РНК УСРР «Про затвердження устави про Головне управління в справах літератури та видавництв і його місцеві органи» від 1931 р. визначалося основне завдання роботи Головліту:

«Здійснювати всі види політично-ідеологічного, воєнного і економічного контролю над призначеними до оголошення або поширення творами друку, рукописами, книжками, плакатами, картинами тощо, а так само над радіомовленням, лекціями, виставками» [601, арк. 34].

У документі наводилися й оновлені функції цензурного відомства, призначеного:

«1) загально керувати місцевими органами і уповноваженими Укрголовліту, інспектувати, інструктувати й контролювати їх;

2) попередньо і наступно контролювати з політично-ідеологічного і воєнного та економічного погляду усю літературу, що її випускається та радіомовлення, лекції, виставки тощо;

3) конфісковувати видання, що не підлягають поширенню;

4) видавати в межах свого відання правила, розпорядження та інструкції;

5) видавати дозволи на відкриття видавництв та періодичних органів друку;

6) розробити спільно з відповідними урядництвами перелік відомостей, що за своїм змістом спеціально охороняються як державна таємниця і не підлягають опублікуванню та оголошенню;

7) складати списки заборонених до видання та поширення книжок» [601, арк. 34].

Зауважувалося, що Укрголовліт забороняє видавати ті твори, що містять пропаганду, спрямовану проти радянської влади й диктатури пролетаріату; розголошують державні таємниці; сіють національну ворожнечу; носять порнографічний характер.

19 липня 1931 р. усім республіканським Головлітам був надісланий спеціальний циркуляр, яким встановлювалася судова відповідальність до уповноважених відомства за дозвіл до друку антирадянських матеріалів і таємних відомостей [170].

Відтепер ретельну перевірку органами цензури й політконтролю спецслужб проходили всі рукописи, гранки, виготовлені твори, після чого контрольні примірники надсилалися до ДПУ

УСРР, Управління літконтролю НКО та для обов'язкової бібліографічної реєстрації до Української книжкової палати, причому останнє належало зробити протягом трьох днів. До порушників установлювалися штрафні санкції.

Наряду з реорганізаційними змінами діяльності органів цензури тривали чергові чистки бібліотечних фондів від «небажаних» видань.

Ще 30 жовтня 1929 р. Секретаріат ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про покращення бібліотечної роботи», у якій говорилося про необхідність проведення перегляду книжкового складу бібліотек усіх типів із метою очищення їх від ідеологічно-шкідливої, застарілої й непрофільної літератури [116].

Завдання по забезпеченню чистоти бібліотечних фондів були сформульовані 1930 р. у спеціальному «Інструктивному листі про перегляд масових бібліотек політосвітніх і профспілкових», підписаному Н. Крупською та М. Смушковою [373]. Значна увага приділялася правильному використанню книжкового складу бібліотек, котрий після вилучення ідеологічно-шкідливої літератури рекомендувалося розподілити на «ядро» бібліотеки й запасний фонд. Окремо йшлося про критерії відбору видань за різними галузями знань та порядок зберігання й використання конфіскованих книг. НКО наполягав на вилученні 80 % документального запасу бібліотек [148].

Того ж року постало питання про очищення бібліотечної й книготорговельної мереж від «політично невитриманої» дитячої й учбової літератури.

У «Бюлетені НКО» з'явилися підготовлені Державним науково-методичним комітетом НКО списки видань, що підлягали вилученню з усіх бібліотек загального користування й здачі для переробки на паперові фабрики. Один примірник приречених творів рекомендувалося пересилати для зберігання в «бібліотечному архіві» (тобто, спецфонді. — *О. Ф.*) Харківської, Одеської і Київської наукових бібліотек та Київської дитячої бібліотеки.

1930 р. НКО оприлюднив циркуляри «Про керування списком дитячих п'єс» та «Про вимоги до дитячої п'єси», за якими були опубліковані «Вимоги до п'єси для дітей», підготовлені на основі тез ЦК ЛКСМУ «Дитяча книжка в реконструктивну добу». Як зазначалося в останньому документі, «доба соціалістичної реконструкції охарактеризувалася рішучим наступом на капіталістичні елементи міста й села, що сприяло загостренню класової боротьби» [74, с. 16]. У цьому контексті, одним із наймогутніших знарядь впливу партії на маси розглядалося друковане слово.

Ураховуючи важливість даного періоду, перед українською дитячою книжкою ставилися наступні завдання:

1) Формувати матеріально-діалектичний світогляд, активно боротися з намаганнями нав'язати «вороже світорозуміння», ідеалістичне бачення світу.

2) Сприяти становленню пролетарсько-класової свідомості, гострої ненависті до класового ворога.

3) Виховувати в дусі пролетарського інтернаціоналізму, викриваючи шовінізм та національну ворожнечу.

4) Організовувати підростаюче покоління для участі в соціалістичному будівництві, навчити його активно долати перешкоди.

5) Забезпечити політехнічне виховання дітей, прищеплюючи їм навички колективної праці [324].

Головними аспектами нового тематичного наповнення виховного процесу повинні були стати такі теми, як класова боротьба в усіх проявах, соціалістичне будівництво, реконструкція промисловості, перебудова сільського господарства, форми людської праці, соціалістичне змагання, радіофікація, електрифікація тощо. Рішучий наголос робився на висвітленні соціалістичного сьогодення. Стосовно ретроспективного ракурсу в дитячій літературі історичне минуле належало зображувати в контексті революційного протистояння з капіталістичним світом.

Дієвими особами (головними героями) дитячих книг передбачалося зробити дорослих, оскільки обмеження змістовного наповнення лише життям і працею дітей, на думку діячів Центральної Ради позашкільного виховання, могло призвести до «перекручення дійсності». Як виняток, дозволявся показ проблем піонерських організацій, шкіл. Із приводу специфіки дитячого сприйняття наголошувалося, що «діти цілком здатні до реалістично-правдивого розуміння речей і явищ (хоча й не в силі охопити все до кінця) і жодних сурогатних тлумачень не потребують. Тому ми мусимо боротися проти всякого неправдивого тлумачення світу, проти надприродної фантастики, будуючи дитячу літературу на засобах реалістичного тлумачення дійсності» [324, с. 17].

Виходячи з окреслених настанов, на таку форму дитячої літератури, як казка, накладалося суворе «табу». Педагоги радянської школи дійшли до висновку, що властивості жанру казки (перекручування дійсності, відрив від часу й простору, ігнорування причинного зв'язку) заважають процесу виховання матеріалістичного світогляду в підростаючого покоління. Жорсткій критиці були піддані стилі художньої літератури —

сентименталізм та романтизм. Заперечувався антропоморфізм у творах для молодшого віку як загроза «дуалістичного тлумачення світу». До форм дитячої художньої літератури висувалися такі вимоги:

1) літературно-художній виклад;
2) стрункa композиція;
3) бадьоро-емоційний тон;
4) проста образна та багата мова.

Драматична дитяча література мала використовувати всі засоби, обумовлені здобутками театрального мистецтва. Засуджувались натуралізм і побутовість, на противагу яким протиставлялися п'єси, «збуджуючі активність».

20 травня 1933 р. НКО прийняв постанову «Про дитячу літературу», в якій констатувалося, що наявні недоліки в галузі дитячої літератури були «проявом... «лівацьких» теорій відмирання школи, абстрактного схематизму, правоопортуністичних, механістичних теорій соц. біологізму, проявом націоналізму та інших опортуністичних перекручень в керівництві справою виховання дітей» [325, с. 20].

Дитячі твори, що не вкладалися в загальний ідеологічний контекст, заборонялися органами контролю й, відповідно, вилучалися з обігу та направлялися (у кращому випадку) до бібліотечних спецфондів, або (в гіршому) на переробку до паперових фабрик. Так, скажімо, 29 січня 1930 р. комісія у справі дитячої літератури рекомендувала виключити з установ соцвиху, бібліотек та продажу «Казки та оповідання» Кіпніса. За її вердиктом були також заборонені для використання повість М. Вороного «Носоріг», О. Олеся «Ялинка», чудовий роман Г. Бічер-Стоу «Хижина дяді Тома» та ін. [372]. А список, приміщений у «Бюлетені НКО» № 33, передбачав вилучення 187 дитячих творів, серед яких зустрічаємо «Казки для юнацтва» Г.-Х. Андерсена, «Бельгійські народні казки» в перекладі Р. Гельбіна, «Англійські казки» Джекобса, «Казки Перро», «Нові іноземні казки для дітей», укладені А. Благіним і Н. Заровим тощо. Деяким з означених видань судилося по декілька десятиліть пролежати на полицях спецфондів як таким, що не вписувалися в загальні вимоги дитячого виховання [371]. Одночасно, з метою «підсилити масову художню роботу в установах Соцвиху», з'явилися ухвалені Вищим репертуарним комітетом при НКО списки рекомендованих і заборонених дитячих п'єс.

Значної допомоги в ході очищувальних заходів доклали й так звані «спеціальні комісії», що керувалися «Правилами як

опрацьовувати, перераховувати й видавати ідеологічно шкідливу літературу», введеними в дію 1931 р. Згадана директива, підготовлена комісією в складі Н. Пискорської, Є. Косинського, О. Карпинської, К. Грибівської передбачала виокремлення наступних категорій видань:

1) вилучених за постановами органів цензури з масового використання;

2) визнаних критикою як «ідейно й політично невитримані», або спрямовані проти існуючого ладу, зокрема:

- білоемігрантські;
- антисемітські;
- агітаційні різних контрреволюційних партій та течій;
- фахово-шкідницькі;
- націоналістичні та мілітаристичні;
- релігійно-містичні тощо.

3) «бульварних, еротичних, порнографічних та халтурних» [630].

Для останньої групи творів були розроблені спеціальні позначення при індексуванні, а також особливі правила видачі, що передбачали письмовий дозвіл на користування ними.

Необхідно зауважити, що протягом 1931 р. у структурі Всенародної бібліотеки України почав функціонувати таємний відділ, куди надходила заборонена література й метою діяльності якого стала «концентрація книжкових фондів інших бібліотек, де вони використовуються не за призначенням» [127, с. 122].

Однак, не дивлячись на те, що тільки з 1926 по 1931 рр. було вилучено до 60 % книжкових ресурсів країни, державне керівництво визнало стан вжитих заходів недостатнім, оскільки у фондах масових і червоноармійських бібліотек ще залишалися «небажані» твори [277].

Подібна ситуація склалася й у книготорговельній сфері. Так, наприклад, у доповідній записці начальника Головліту «Про стан книгорозповсюдження на Україні» до секретаріату ЦК КП(б)У вказувалося:

«...Зовсім бракує систематичної перевірки книжкових фондів і своєчасного вилучення із них макулатури. Так, наприклад, при обстеженні Вінницької книгарні виявилося, що книжка Яновської «Труд и игра» видання 24 року з портретом Троцького продається й до цього часу» [475, арк. 74].

За результатами перевірки терміново передбачалося підготувати відповідні керівні матеріали.

Варто зазначити, що в НКО УСРР виникли деякі труднощі з розробкою централізованих списків видань, які підлягали вилученню і знищенню, про що повідомлялося у рапорті керівника сектора літконтролю Лиханського заступнику НКО Гірчаку. Зокрема, повідомлялося, що комісією, створеною за постановою замісника наркома освіти Кузьменка була розроблена нова інструкція, котру передбачалося надіслати на місця разом із списками шкідливих творів, завдання по опрацюванню яких покладалося на Українську книжкову палату. В зв'язку з цим підкреслювалося, що останньою згадані списки «загублено, чи заховано, слідством чого став простій даної справи» [602, арк. 7].

У травні 1931 р. у Києві відбулася Всеукраїнська нарада, присвячена діяльності бібліотечних установ УСРР із приводу «ідеологічних проривів на книгознавчому фронті», внаслідок чого різкої критики зазнали Українська книжкова палата, Всенародна бібліотека України та Український науковий інститут книгознавства [116].

Того ж року вийшла постанова колегії НКО УСРР «Про стан бібліотечної роботи в УСРР», де вказувалося на суттєві недоліки в бібліотечній сфері, відсутність єдиної політики в комплектуванні фондів, слабкість кадрового складу, розбіжність у питаннях проведення партійної політики. З метою забезпечення єдиного ідеологічного центру в НКО була створена Центральна Бібліотечна комісія, з початком функціонування якої змінилося спрямування науково-методичного керівництва бібліотечною справою.

1933 р. розпочався вирішальний етап наступу на українську культуру та посилення тотального контролю за політичним і духовним життям суспільства. Закликом до початку активних дій з боку радянської влади стало зняття з посади наркома освіти М. Скрипника. Під гаслом боротьби зі «скрипниківщиною» по країні прокотилася хвиля арештів, спрямована проти української інтелігенції.

Цензурний терор викликав появу такого виду контролю, як рецензування й породив значну кількість офіційних і анонімних рецензентів у багатьох напрямках духовної культури. Причому не обійшли увагою й театральну сферу. Досягнення цензури були вражаючими. Тільки протягом 1933 р. до постановки заборонили близько 200 театральних п'єс, що кваліфікувалися як «націоналістичні твори» та 20 перекладів найвідомішої світової класики з ярликом «націоналістичних» [423].

А 3 жовтня в газеті «Комуніст» побачила світ рецензія на постановку театру «Березіль» драми М. Куліша «Маклена Граса»,

котра називалася «фальшивою, не художньою, не нашою річчю». Видатний український режисер Лесь Курбас звинувачувався в намірах «зіштовхнути театр на позицію українських націоналістів», за що 13 грудня рішенням політбюро ЦК КП(б)У був позбавлений звання народного артиста УСРР [287].

На тому етапі цензура заборонила також ряд видавничих проектів. Так, у полі зору ЦК КП(б)У систематично перебувала підготовка Української радянської енциклопедії, навколо якої точився постійний конфлікт між намаганнями вчених подати матеріал з урахуванням національної самобутності українського народу та стараннями партійно-державних органів витримати видання в офіційному ідеологічному руслі. Переслідуючи означену мету, політбюро ЦК КП(б)У постановою від 5 червня 1933 р. визнало роботу УРЕ на чолі з М. Скрипником «ширмою для контрреволюційних елементів» [461, арк. 123]. Подальша підготовка енциклопедії доручалася новій редколегії в складі В. Затонського (голова), М. Кілерога, М. Попова, П. Любченка, Й. Якіра, Ю. Коцюбинського, О. Богомольця, А. Хвилі та інших «дослідників», котрі повинні були забезпечити ідеологічне наповнення видання на 40 % термінологією суспільних наук [287, с. 132].

Даний період характерний також тим, що органами цензури почали прийматися директиви стосовно масового вилучення шкідливих творів.

Видання репресованих і політично скомпрометованих осіб негайно вносилися до реєстрів забороненої літератури.

Відповідно до важливості моменту наказом наркома освіти В. Затонського № 208 від 1 грудня того ж року було вирішено питання про утворення державних обласних бібліотек, на основі чого розроблене положення, в якому вперше офіційно фонд заборонених видань іменувався спецфондом. Підкреслювалося, що:

«В кожній бібліотеці мусить бути спецфонд книжок, де зберігається література, що не підлягає оголошенню. На чолі спецфонду стоїть зав. спецфонду, кандидатуру якого директор погоджує з начальником спецсектора Обл. ВНО» [116, с. 70].

Цілком очевидно, що наповнення спецфондів відбивало всі зміни політичної лінії партії. Так, уже через декілька місяців після загибелі М. Скрипника, 2 січня 1934 р. заступником наркома освіти УСРР А. Хвилею до ЦК КП(б)У була подана доповідна записка, у якій ішлося про наступне:

«До цього часу бібліотеки провадять видачу для користування творів М. О. Скрипника. Як відомо, в усіх томах творів

М. Скрипника є цілий ряд шкідливих, націоналістичних, троцькістських теорій та настанов.

Зокрема, в 1 томі — по троцькістському трактується історія нашої партії, по націоналістичному історія революції на Україні.

В І і ІІ частині ІІ тому Скрипник по націоналістичному тлумачить роль і значення національного питання в пролетарській революції і в соціалістичному будівництві.

В IV т. подано «лівацькі» настанови в галузі педагогіки та роботи шкіл, пропагується теорія відмирання школи, ідеалізується комплексна система тощо.

В V т. проведена лінія на відрив українського радянського мистецтва від мистецтва братніх нам республік; подано настанови про орієнтацію розвитку українського радянського мистецтва до «старих часів» тощо.

Зважаючи на це, я вважаю за потрібне дати розпорядження про включення творів М. О. Скрипника до списку книжок, які треба вилучити з бібліотек, або в крайнім разі не видавати на руки» [481, арк. 19].

Політбюро ЦК КП(б)У цілком погодилося з виявленою ініціативою, прийнявши 24 березня наказ про заборону видань згаданого автора та вилучення їх із масових бібліотек і книгарень [474].

Суперечливі процеси відбувалися в українській літературі. Ще в 1920-ті роки почали з'являтися твори, які зображували певні недоліки в суспільному житті республіки. Проблеми, що мали місце в житті письменства, на межі 1920–1930-х рр. поступово переростали в трагічні події. До пошуків націоналістів долучилося виявлення «контрреволюційних організацій», що складалися насамперед з інтелігенції. Уже до 1930 р. за цими безпідставними обвинуваченнями було заарештовано кілька десятків українських письменників.

У грудні 1934 р., у зв'язку з вбивством Сергія Кірова, на Україні засуджено до розстрілу за фальшивим звинуваченням у приналежності до «білогвардійської організації» діячів української культури: Григорія Косинку, Івана Крушельницького та інших з так званої групи «двадцяти вісьмох» [295, с. 79].

Цікаво, що 9 грудня 1934 р. був зданий до складання, а 15 грудня, за два тижні до вбивства С. Кірова, органами контролю підписаний до друку реєстр шкідливої літератури, «Список № 2», який доповнили нововідредагованим і доповненим «Списком № 1». Усе разом, завізоване безпосередньо наркомом освіти В. Затонським, побачило світ під однойменною назвою «Зведені

списки літератури, що підлягає вилученню із продажу, бібліотек та учбових закладів».

Необхідно відзначити, що згаданий посібник — перший зведений український проскрипційний список.

Пошуки націоналістів та інших надуманих збочень у художній творчості ставали одним із найголовніших політичних завдань партійного керівництва республіки.

За гратами сталінських казематів опинилися В. Підмогильний, Є. Плужник, Б. Антоненко-Давидович. Трагічна доля спіткала М. Зерова — одного з найяскравіших талантів української літератури, людину багатьох обдарувань. Заарештований у 1935 р., він був розстріляний на засланні. У 1937 р. обірвалося життя М. Семенка. Усього ж тільки протягом 1934–1938 рр. заарештовано за безпідставними звинуваченнями понад половину членів і кандидатів-стажистів Спілки письменників України. Більшість із них — фізично знищено [217].

Масштаби духовного терору були настільки величезними, що органи цензури не встигали фіксувати всіх змін політичної кон'юнктури. Якщо раніше в списках вказували прізвище автора, назву твору, видавництво, рік видання й мову, то тепер цензори перейшли до повної «уніфікації» своєї творчості, роблячи в рубриці «Назва» примітку: «Всі твори, за всі роки, всіма мовами».

Органи ОДПУ-НКВД-КДБ час від часу поставляли в Головліт відомості про репресованих осіб — для того, щоб цензори встигли терміново включити їхні книги в накази, циркуляри й інші розпорядження, що розсилалися «на місця». Періодично такі відомості зводилися в надсекретні «Списки осіб, всі твори яких підлягають вилученню». Незважаючи на це, координація між двома спорідненими установами була поставлена явно незадовільно. Постійна «зміна варти» у чекістських і цензурних колах, арешти вчорашніх катів і душителів друку — усе це породжувало сум'яття, плутанини.

Маленькі недоліки великого механізму призводили до того, що імена деяких репресованих діячів науки, культури й мистецтва або взагалі не попадали в тотальні «Списки осіб...», або фігурували в окремих покажчиках Головліту тільки як авторів конкретних творів. Так, наприклад, ні в згаданих списках осіб, ні в зведених покажчиках заборонених видань із незрозумілих причин жодного разу не зустрічається ім'я М. Грушевського (виключення становить лише «Ілюстрована історія України 1918 р. видання) [264].

Такого характеру «недоробки» зустрічаються досить часто. Ряд творів, скажімо, «сумнівних» із погляду ідеологів, але таких,

що нерідко мали значну художню цінність, залишалися у відкритому читацькому доступі.

Виділимо два основних типи заборони: «персоніфікований» і «змістовний». У першому випадку засуджувалося саме ім'я як таке, у дію вступав доказ «стосовно до людини», не заснований на об'єктивних даних, що, до речі, визнавалося неспроможним ще за часів римського права. В очах ідеологічного апарату й цензури той або інший автор (або персонаж його твору) ставав «неособою» [28]. До числа «неосіб» застосовувалися такі заходи:

1) репресування — автор підпадав під політичні репресії (арешт, здебільшого закінчувався розстрілом або загибеллю);

2) вислання (наприклад, восени 1922 р.), або еміграція (масовий виїзд на початку революції, напівнасильницька вимушена еміграція десятків письменників);

3) неповернення (заборона в'їзду на батьківщину);

4) залишення під підозрою, як результат здійснення ідеологічної кампанії; оголошення небажаною персоною того, хто потрапив під офіційну партійну критику тощо.

Радянська цензура, таким чином, пішла набагато далі царської, організовуючи свою діяльність вшир і вглиб.

Часто зустрічалися і «персоніфіковані» мотиви заборон:

1) У книзі приміщена передмова, післямова, вступна стаття або примітки особи, що має відношення до перерахованих вище категорій. Багато літературних творів загинули саме через цю причину, оскільки супроводжувалися статтями «колишніх вождів» (найчастіше Л. Каменєва, Троцького й М. Бухаріна) або репресованих літературних критиків.

2) Наведена бібліографічна реклама книжкової продукції (переважно на останній сторінці або обкладинці), що перераховувала серед інших творів і випущені видавництвом книги «небажаних персон».

3) У творах зображена як літературний персонаж або просто згадується реальна небажана особа.

Парадоксальність ситуації полягала, насамперед, у тому, що більша частина видань, що ввійшли до проскрипційних матеріалів, зовсім не містили будь-якого політичного або ідеологічного «криміналу», на відміну, скажімо, від дореволюційних покажчиків такого роду, до яких усе ж таки включалися книги, що, на думку літконтролерів, підривали закони релігійні й цивільні. Дореволюційних цензорів цікавив, насамперед, зміст твору. На відміну від них, радянські цензори, головним чином, займалися пошуком кримінальних імен і, рідко звертали увагу на зміст. Та й розібратися

в ньому, з огляду на вкрай низький освітній і інтелектуальний рівень, їм було не завжди під силу.

У зв'язку із цим нічого «антирадянського» або «контрреволюційного» у переважній більшості заборонених творів не містилося. Навпаки, їхні автори намагалися переконати владу у своїй відданості й благонадійності, цитуючи промови вождів або зображували їх як літературних персонажів. Вони не підозрювали, звичайно, що незабаром, після виходу книги у світ, можуть стати «ворогом народу» [48].

У самому змісті книги цензори досить рідко виявляли «антирадянські» мотиви, тим більше, що вони фільтрувалися, у випадку їхнього виявлення, на стадіях попереднього й наступного контролю. Виділимо наступні, найбільш типові мотиви заборон за «змістовною» ознакою:

1) Показ кровопролитної міжусобиці епохи революції й громадянської війни, жорстокості, пияцтва, погромів, партизанщини, масового голоду, випадків дезертирства з боку більшовиків.

2) Наведення гасел і закликів «ворожих партій», причому загальний контекст, у якому подавалися відомості, не мав ніякого значення.

3) Зображення розбещеності в партійному середовищі в роки НЕПу, розчарування в революції, що призводило часом до самогубств, пияцтва, психозів, виходу з партії й т. п.

4) Показ суспільно-історичних особливостей розвитку нації, її мовної, культурно-етнічної самобутності з позицій «буржуазного націоналізму».

5) Опозиційний рух у робочих профспілках, боротьба із троцькістською опозицією тощо, причому контекст і авторська оцінка знов-таки практично не мали ніякого значення.

6) Статева розбещеність у комсомольсько-молодіжному середовищі в II половині 1920-х рр., що стала досить частим сюжетним компонентом у творах того часу. Цікаво, що ці твори ніколи не піддавалися цензурним репресіям, але їхні послідовники й наслідувачі, що часом спекулювали на модній темі, нерідко ставали об'єктом підвищеної уваги органів цензури.

7) Пошесть у літературі (і житті), занепадницькі настрої, мотиви безвихідності.

8) Наслідки насильницької колективізації, у тому числі прояв автором найменшого співчуття до розкуркулених і заслан-них селян. Зображення картин голоду та масової втечі із села в 1932–1933 рр.

9) Негативне або сатиричне зображення співробітників ЧК-ОДПУ й, що теж іноді зустрічалося в 20-ті рр., самих цензорів і Головліту як установи.

10) Згадування про існування концтаборів, системи Гулагу, про що до середини 1930-х рр. іще дозволялося писати, але, звичайно, тільки в певному контексті: праця сприяє «перевихованню», мова йшла про карних злочинців, а не політичних в'язнів.

11) Масова загибель бійців і страждання мирних людей у роки Великої Вітчизняної війни.

12) Прославляння або, навпаки, коли ситуація змінилася, осуд діячів закордонних країн.

13) «Уклінність перед Заходом» і взагалі «іноземщиною». Особливої популярності в ідеологічних і цензурних сферах такий досвід набув в 1948–1953 р. — у зв'язку з розгорнутою кампанією «боротьби з «космополітизмом». Жертвами її стали і люди, і книги, що піддавали сумніву «пріоритет» держави в усіх областях культури, науки й техніки.

14) Короткочасна заборона в роки «відлиги» творів, що пропагували культ особи Сталіна, що призвело до спричинило вилучення ряду книг, втім, досить нечисленних. Ця кампанія швидко закінчилася: з 1966–1967 рр. почався процес ресталінізації.

15) «Надання трибуни ворогові». Така патетична фраза часто зустрічається в цензурних документах: мова йде про «зайве», «надлишкове» цитування авторів, що викриваються, наприклад, письменників зарубіжжя, «внутрішніх емігрантів» і взагалі «ворогів» тощо.

16) Превалювання релігійної тематики [48].

Означеними темами цензурна практика вилучень, зрозуміло, не вичерпується. Окрім аргументів ідеологічного й політичного характеру, цензори вдавалися іноді й до «естетичних», але нічого, крім штампового формулювання, — «Книга художньої цінності не представляє» — вигадати не могли. Під таку формулу підводили навіть твори безсумнівних майстрів художнього слова. Настільки ж універсальним було обвинувачення в «песимізмі й занепадництві», а також в «ідеалізмі» автора. Особливою нетерпимістю характеризувалося відношення цензорів до «нездорової еротики» і ненормативної лексики, причому під цей шаблон підводилися абсолютно безвинні речі. Однак крайнє пуританство, яким завжди відрізнялася цензура, у радянський час було доведене до форм маразму.

Впадає в око певна особливість тематичного наповнення заборонених видань — переважна більшість проблемних сюжетів

зустрічається у творах 1920-х рр. І це зрозуміло, оскільки в роки НЕПу вийшло чимало творів, що не укладалися в нав'язаний пізніше зверху «метод соціалістичного реалізму».

Рішення цензурних інстанцій набули згодом не тільки заборонний, але й «позитивний», імперативний, наступальний характер. Вони не обмежувалися лише забороною окремих творів, а також викреслюванням з історичної пам'яті імен, подій і т. п., але й пропонували авторам, про що і як саме потрібно писати, вторгаючись навіть у форму літературного твору й прийняту автором стилістику.

У проскрипційних матеріалах у мотиваційній частині досить часто цензорами вказувалися зауваження щодо заборони видань окремих діячів. Ілюстрацією до того може бути резюме Головліту стосовно літературної діяльності Б. Антоненко-Давидовича. Так, у графі «Причини вилучення» в списку № 3 за 1934 р. констатувалося:

«Зазначений автор — ворог. Твори його белетристичного характеру, не мають ніякої цінності, не відповідають сучасності. Популяризація його творів, які крім того являються націоналістичними за змістом, завдала б великої шкоди нашому соціалістичному побуту. Вважаємо, що треба вилучити всі твори цього автора, а тому просимо затвердити їх вилучення» [465, арк. 174].

Зрозуміло, що прохання Головліту не залишилося поза увагою партійних структур.

Із вражаючою швидкістю робота по масовому вилученню творів друку набувала все більш універсального змісту та вдосконалення.

Як вказувалося у «Довідці про вилучення шкідливої контрреволюційної націоналістичної й троцькістської літератури», направленій в ЦК КП(б)У завідувачем культпропвідділом НКО М. Кілерогом і заступником наркома освіти УСРР А. Хвилею:

«Практика дальшої роботи довела доцільність організації вилучення книжок не за докладними бібліографічними списками видань, а за списками авторів, що їхні твори підлягають вилученню» [474, арк. 36].

У зв'язку з цим Головліт надав у квітні 1934 р. зведений список осіб, усі твори яких призначалися на конфіскацію й знищення. Сумна доля спіткала видання автора таких літераторів, як: В. Атаманюк, О. Вишня, С. Вітек, М. Вороний, М. Гаско, О. Досвітній, Д. Загул, М. Ірчан, А. Річицький, А. Шамрай, М. Яловий тощо [477].

Одночасно органами цензури приділялося величезне значення збереженню історичної літератури періоду утвердження радянської влади. Так, наказом НКО УСРР від 1 жовтня 1934 р., у зв'язку із запровадженням при ЦК КП(б)У Комісії історії громадянської війни під головуванням Й. Якіра, в Українській книжковій палаті був створений Кабінет громадянської війни. Даній установі доручалося забезпечити налагодження роботи кабінету й складання картотеки «книжкової, брошурної та журнальної літератури, як контрреволюційної емігрантської (українською мовою), так і літератури з історії Західної України часів 1917–1921 рр., а також журнальної літератури, видаваної українськими контрреволюціонерами чужоземними мовами (наприклад, «Інвестігейтор» і т. п.)» [622, арк. 2].

У щойно розробленому положенні стосовно важливості діяльності підрозділу вказувалося: «період громадянської війни на Україні є одним із найяскравіших сторінок Жовтневої революції, часів жорсткої боротьби робітництва й лав трудящого селянства проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, за владу Рад, за перемогу соціалістичної революції. Ця боротьба має свій значний відбиток у виключно історично-цінних друкованих документах епохи:

- книжках;
- брошурах;
- журналах;
- бюлетенях;
- газетах;
- листівках і телеграмах;
- стіннівках;
- відозвах;
- прокламаціях;
- гаслах;
- плакатах;
- Укростівських виданнях;
- метеликах;
- афішах і т.п.

Ця література видавана в більшості в друкарнях «на колесах» владами, що за виключенням Радянської влади, існували години від години, в кращому разі — до декількох місяців, видавана в підпіллі, розповсюджувалась в більшості як література агітаційна, тобто без того, щоб вона довго затримувалась на склепах, або в одному місці — ніким систематично не збиралась, а тим більше не зберігалась з тих чи інших причин. Тому на

сьогодні і є такий стан, що ця література ніде повністю не зібрана. Увага їй приділяється тільки поодинокими організаціями, збирання провадиться також повільно і не масово, обробка йде нарівні з «іншою» літературою, для наукової роботи її можна здобути і використати з великими труднощами.

Зате націоналісти, контрреволюціонери використовують і цей момент для фальсифікації, для націоналістичного висвітлення історії» [622, арк. 16].

Основним завданням діяльності кабінету називалася допомога створенню «більшовицької ленінсько-сталінської історії» громадянської війни з метою ведення активної боротьби з «проявами націоналістичної пропаганди». У досить стислі строки були визначені бібліотечні установи, на базі яких організовувалися місцеві кабінети громадянської війни — опорні філії центрального відділу. До І кварталу 1935 р. їм приписувалося надіслати дублетні примірники видань зі своїх фондів до Української книжкової палати. На допомогу в роботі місцевим підрозділам по складанню тематичних картотек співробітники кабінету розробили основні рубрики з історії громадянської війни в Україні, а саме:

«1. На шляхах до Жовтня.
2. Жовтень в Україні і боротьба з Центральною Радою.
3. Червона гвардія в Україні.
4. Розгром Каледіна.
5. Виступ польських легіонерів в Україні.
6. Боротьба з Румунською контрреволюцією за Бессарабію.
7. Україна перед німецькою окупацією.
8. Україна під п'ятою німецького імперіалізму (Гетьманщина).
9. Партія в підпіллі.
10. Нейтральна зона.
11. Крах німецької окупації, відновлення Радянської влади в Україні.
12. Антанта в Україні та в Криму.
13. Червона армія в боротьбі з інтервенцією.
14. Радянська Україна в 1919 році.
15. Отаманщина.
16. Вороги про нас. Підсумки і наука громадянської війни в Україні.
17. Денікінщина в Україні.
18. Війна з білополяками.
19. Врангелівщина в Україні та її розгром.
20. Польська диверсія в Україні.
21. Ліквідація української отаманщини.

22. Ліквідація махновщини.
23. Міжнародний пролетаріат.
24. Партія в громадянській війні.
25. Комсомол в громадянській війні.
26. Радянське будівництво» [623, арк. 38].

Варто наголосити на тому, що діяльність відділу носила «спеціальний характер» й провадилася в таємному режимі. По суті, згаданий кабінет став прообразом відділу спецфондів, створеного в Палаті 1944 р.

Між тим, у країні продовжувався очищувальний бум. Під час проведення планових рейдів по забезпеченню ідеологічної чистоти бібліотечних фондів «шкідливі» видання не тільки потрапляли до спецфондів, а й нерідко знищувалися. Так, тільки з 1930 по 1932 рр. запаси бібліотек республіки скоротилися на 10 % [277]. У наступні роки масові вилучення видань набрали такого розмаху, що викликали занепокоєння самих органів цензури.

15 січня 1934 р. до ЦК КП(б)У надійшов рапорт заступника наркома освіти А. Хвилі, у якому повідомлялося, що:

«В зв'язку з тим, що серед викритих останнього часу як буржуазних націоналістів, провокаторів і шпигунів, є чимало таких, які були авторами безпосередньо, або редакторами чи впорядниками низки творів, що їх багато є по наших бібліотеках, повстала гостра потреба переглянути ці твори і визначити такі, що підлягають вилученню з книжкового обігу, зокрема з бібліотек масового користування.

Зрозуміло, що така робота вимагає дуже обережного підходу, уважного перегляду кожного окремого твору (тим паче коли мовиться про передмову чи коментарій) аби не припустити перекручень та визначити до вилучення лише ті із цих книжок, де протягується в тих чи тих формах контрреволюційна націоналістична контрабанда.

Мною на початку серпня було видано наказу, за яким переведення цієї роботи покладалося на Головліт із тим, щоб мірою перегляду певної літератури давати на місця вказівки про її вилучення (перший такий список було надіслано на місця на початку січня).

Водночас тим же наказом (що його було розіслано для керівництва всім областям), щоб перестерегти від перекручень, категорично заборонялось всім органам наросвіти, бібліотечним колекторам та окремим робітникам провадити масове вилучення літератури з бібліотек без спеціального дозволу та санкцій НКО.

Але, не зважаючи на це, зараз є факти, що сигналізують про небезпеку повторення відомої вже своїми наслідками так званої чистці бібліотек, що провадилася в 1930–1932 рр. Ці факти набувають тим більше загрозливого характеру, що за умов надзвичайно низького політичного рівня бібробітників, засміченості складу їх класово-ворожими елементами та відсутності на місцях партійного проводу бібліотечною справою, можуть перетворитися на масове вилучення української літератури взагалі, зокрема українських класиків. Безперечно і те, що на це спробує спровокувати класовий ворог, залишки націоналістів» [480, арк. 1–3].

Доповідачем наводилися також приклади вилучення зі шкільних та дитячих бібліотек м. Харкова всіх творів Б. Грінченка, Л. Українки, В. Винниченка; із Центральної бібліотеки м. Миколаєва — видань українських письменників, у яких містилися передмови засуджених авторів.

За викладеними фактами партійними органами терміново було розіслано на місця нову директиву про негайне припинення хаотичного вилучення книг із бібліотечних фондів поза списками та директивами НКО. Із цього приводу А. Хвиля звертався до ЦК з проханням:

1) підтвердити названу директиву, надавши відповідні вказівки обласним, міським і райнаркомам;

2) виділити на допомогу Головліту групу кваліфікованих комуністів для перегляду творів «всіляких шкідників»;

3) утворити при НКО спеціальну комісію з метою загального керівництва даною роботою [480].

Натомість, як зазначалося в зверненні секретаря ЦК КП(б)У Постишева до секретарів обкомів партії, у ході подальшого очищення бібліотечних фондів список конфіскованих книг безпідставно поповнився творами Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, Плеханова, Кропоткіна тощо. У той же час на полицях деяких бібліотек були виявлені «книги Досвітнєго та інших українських фашистів». З цього приводу пропонувалося керуватися виключно інструкціями центральних органів цензури [484].

Тривали подальші вилучення творів чергових «ворогів народу». Цікаво, що ідеологічний контекст, у якому згадувалася небажана персона, не мав ніякого значення. Хоча, складаючи переліки «ідеологічно шкідливих» видань, що надсилалися на затвердження в ЦК, цензори й обґрунтовували заборону тієї або іншої книги тим, що в ній «у позитивному контексті згадується ворог народу... (ім'я, рік)», насправді оцінка цього самого «ворога» в тексті могла бути різною: від нейтральної або схвальної до

ганебної. У результаті такого підходу досить було самому авторові згадати заборонене ім'я, або навести «наклепницький факт», як одразу ж кілька примірників книги відправлялися до спецфондів або банально знищувалися. Фатальну роль у викритті «ворогів, що затаїлися» відігравали літературні критики, що нерідко самі ставали жертвами терористичної машини, і органи ДПУ, що завжди працювали спільно із цензурними.

До середини 1930-х рр. у цензурній практиці переважали «адресні зачистки», тобто твір піддавався забороні переважно за своїм змістом, що не відповідав вимогам політики й ідеології. Ситуація змінилася в 1935 р., що збігається з роками початку Великого терору. Сама технологія усунення заборонених імен із безлічі книг, особливо художніх, виданих в 1930-ті рр., стає все більш складною.

Начальник Головліту СРСР Б. Волін 8 квітня 1935 р. доповідав Молотову (тоді — голові Раднаркому):

«На протяжении ряда лет в произведениях некоторых писателей-коммунистов и комсомольских поэтов и прозаиков упоминались имена Троцкого, Зиновьева, Каменева и др. в положительном контексте, иногда в сопоставлении с именем Ленина... Хотя при переизданиях Главлит с 1931 г. эти места изымал, в библиотеках до сих пор немало старых изданий (до 1931 г.) такого рода книг, свободно выдающихся читателю. В связи с проводимыми изъятиями из библиотек троцкистско-зиновьевской литературы, не следует ли подвергнуть проверке, а затем и изъятию этого рода книг? В библиотеках имеются в значительном количестве произведения этих писателей в новых, очищенных цензурой, изданиях» [28, с. 174].

Для полегшення завдання головний цензор пропонує на закінчення таку оригінальну міру:

«Совершенно невозможно, что писатели-коммунисты ни разу не ставили перед органами цензуры вопроса об изъятии из библиотек этих книг, что они не проявляют здесь инициативы, хотя им, писателям, легко было бы указать на произведения, где допущены подобные ошибки за истекшие годы» [28, с. 178].

Інакше кажучи, кожен письменник зобов'язаний був займатися «самодоносом».

Питання, задане начальником Головліту, вирішене було «позитивно». У результаті проведеної акції, що розтяглася на багато десятиліть, із причин «персонального характеру» вилученню були піддані десятки тисяч книг, у тому числі й художніх. Дійшло до того, що видання підлягали арешту тільки за те,

що видрукувані були в «друкарні ім. товариша Бухаріна». За кількістю заборон переважав Троцький, що повністю відповідало його статусу «ворога № 1». Рідкісний твір епохи громадянської війни, художній в тому числі, що вийшов до заслання Троцького в 1927 р., обходився без згадування імені «голови Реввійськради» (із цієї причини заборонено було близько 100 книг). За ним ішли Бухарін і Каменєв: перший — через зацікавленість літературними питаннями, з приводу чого не раз виступав із характерними статтями; другий, що потрапив в опалу наприкінці 20-х рр., через написання виспупів до видавництва «Academia», головою правління якого він був до арешту [28]. З того приводу загинула значна кількість класичних творів.

21 червня 1935 р. Головліт за дорученням ЦК ВКП(б) оприлюднив наказ, у якому говорилося, що при вилученні троцькістсько-зінов'євської літератури з бібліотек провадилася їх безконтрольна чистка й розкрадання фондів. У зв'язку з викладеними фактами суворо наказувалося:

1) Негайно припинити будь-які бібліотечні чистки;

2) Провести вилучення з бібліотек і складів літератури контрреволюційного характеру згідно з доданим списком [32].

Політбюро ЦК КП(б)У 19 липня також прийняло рішення, зобов'язуюче обкоми КП(б)У покласти край огульним чисткам бібліотечних фондів [464].

Необхідно відзначити найбільш характерні риси, властиві політиці бібліотечних чисток. Вилучення небажаної «ворожої» літератури завжди було найважливішою функцією держави, що знаходило своє відображення і в Російській імперії. З 1917 р. цю функцію так чи інакше виконувала і партія більшовиків. Це призвело до виникнення декількох державних за формою (і партійна справ) організацій, насамперед — Головліту, Бібліотечної комісії Наркомосу й т.п. І самі чистки, і їхні організатори віддзеркалювали зовні ніби не пов'язані одне з одним явища — системотворення, партійну пропаганду, збереження державних таємниць, політичні репресії, зовнішню політику, перерозподіл повноважень між адміністративними структурами. Але ці явища поєднувала зміна соціальної свідомості, організаційне й політичне, наукове й ідеологічне розмежування «позитиву» і «негативу», що було пов'язане із властивостями образного (міфологічного) і раціонального мислення. Можна стверджувати, що на тлі різних міфологем з 1932 р. йшла певна раціоналізація суспільної свідомості. Цей процес відбувався хвилеподібно, досяг свого апогею й перетворився на самозаперечення. Подібне можна

бачити в II половині XIX ст. (період закінчився революцією 1917 р.); в 1921–1932 р. (ознаменувався «крутим переломом» і відмовою від радикальних мір державного регулювання суспільних відносин); схожі процеси, що почалися в 1932 р., закінчилися хрущовською «відлигою»; брежнєвська раціоналізація призвела до горбачовської перебудови [48].

В 1930-ті рр. раціоналізація суспільної свідомості сприяла вилученню з бібліотек далеких для більшовицького керівництва країни видань. За допомогою чисток правляча верхівка та народні маси усвідомлювали себе громадянами нової держави. Використовуючи спотворені комуністичною цензурою форми самопізнання.

Повертаючись до нашої проблеми, зазначимо, що протягом 1935 р., незважаючи на призупинення свавільних бібліотечних чисток на місцях, згори продовжували надходити все нові, більш розширені матеріали. Так, скажімо, того ж місяця ЦК КП(б)У затвердив список № 3 видань 84 авторів, що підлягали вилученню із продажу, бібліотек та навчальних закладів.

У контексті реалізації завдань по вихованню майбутніх будівників комунізму окрема роль приділялася просуванню ідейно-витриманої класової книги. Відтак ЦК КП(б)У, враховуючи політичну кон'юнктуру, ухвалив перелік літераторів, чиї твори рекомендувалося видати в 1935–1936 рр., а саме: А. Головка, І. Микитенка, О. Корнійчука, Л. Первомайського та ін. [287].

Того ж року начальник Бібліотечної управи НКО Кобленц розіслав до всіх обласних відділень народної освіти, директорів державних наукових і обласних бібліотек директивний лист стосовно підготовки книжкових виставок. Виходячи з того, що під час їх проведення до списків рекомендованих видань потрапили «політично шкідливі» та «застарілі» твори, НКО наполягав на підвищенні більшовицької пильності та ідейної якості роботи. Спеціальним пунктом підкреслювалося, що за ідеологічне спрямування рекомендаційних списків і проваджуваних виставок відповідальність несе безпосередньо директор бібліотеки [631].

У 1936 р. почалося вилучення іноземної літератури з бібліотек СРСР. У наказі № 53/з говорилося про необхідність вилучення як самих журналів і книг, що надходять у СРСР, так і вирізок зі статей, у яких згадувалися небажані імена, або йшла критика радянського ладу. 21 січня постановою РНК СРСР «Про контроль за ввозом у СРСР іноземної літератури» створювалася централізована система контролю, відповідальність що покладалася на начальника Головліту. Одночасно із цим було вирішено, що

вилучення іноземних видань (а також вирізок із них окремих статей і сторінок) не мають відношення до наукових і технічних робіт, а поширюються тільки на політичну й соціально-економічну літературу.

Проте, ці настанови ініціювалися самим Головлітом. Так, наприклад, академік В. І. Вернадський у листі до Голови РНК В. Молотова відзначав, що з літа 1935 р. систематично вирізаються статті з лондонського журналу «Nature», факт чого був підтверджений і секретарем Академії наук СРСР М. Горбановим. Виходячи з того, на початку березня 1936 р. РНК СРСР наказав відділу іноземної цензури Головліту не вирізати статті з іноземних журналів, із чим Головліт не погодився, хоча й став виконувати ці розпорядження.

Набирали обертів і так звані «обстеження» бібліотечних і архівних установ. Зокрема, за результатами перевірки діяльності Української книжкової палати в зв'язку зі звільненням із посади її директора Галіна, 5 липня 1934 р. побачив світ наказ наркома освіти В. Затонського № 378, у якому вказувалося на ряд недоліків в організації її роботи. Серед цілком слушних закидів на адресу установи зустрічаємо також і суто цензорські, як от:

«В работе Книжной палаты имели место националистические и другие вредительские установки и извращения: предметный, рецензионный каталог, «Карточный репертуар» и система рубрик идеологически не выдержаны и в значительной части построены на националистических установках.

По линии аннотации научной литературы для издания «Индексация научной литературы СССР» до последнего времени посылались аннотации сочинений контрреволюционеров Речицкого, Свизинского и др. с характеристикой, как сочинений марксистско-ленинских.

Абсолютно игнорировались все правила хранения и пользования литературой секретного фонда, каким долгое время руководил националист Никифорук...» [620, арк. 158].

А в наказі заступника НКО УСРР Хаїта від 30 січня 1935 р. «Про наслідки обстеження Харківської державної бібліотеки ім. Короленка» зазначалося, що консультантом відділу каталогів, науковим співробітником Малець, читачам пропонувалися «твори емігранта-націдемівця Антоновича та ін.» [116, с. 71].

У зв'язку з висунутими зауваженнями згаданим установам належало забезпечити ідеологічну чистоту довідково-бібліографічного апарату й установити належний порядок зберігання політично-шкідливої літератури.

Загалом духовний клімат тих років добре відбиває лист звільненого з роботи в газеті «Комуніст» К. Полонника[1] до секретаря ЦК КП(б)У й відповідального редактора М. Попова. Так, названий співробітник був знятий із займаної посади 8 грудня 1934 р. через написану ним 1932 р. книгу «Сонце в крові», редаговану у видавництві «Західна Україна». Згодом осіб, які брали участь у її підготовці, звинуватили в націоналістично-контрреволюційній діяльності, через що дана книга світу не побачила. Проте через 2 роки факт авторства пригадали. Не допоміг навіть значний творчий доробок К. Полонника (художні нариси, твір «Переможений Париж», 3 п'єси, сценарії до 2-х кінофільмів). У наказі про звільнення вказувалося, що в минулому він «був зв'язаний з рядом націоналістів і припустився ряду найгрубіших політичних помилок» [6646, арк. 41]. Між тим, як зізнавався автор листа:

«Я сам изживал и изжил свои ошибки по книжке «Сонце в крові», о чем свидетельствует дальнейшая моя работа. И очевидно я буду еще много работать, ибо мне всего лишь 30 лет, а наша социалистическая действительность дает такую колоссальную творческую зарядку.

Между тем — у меня семья. Между тем, несмотря на мою высокую квалификацию, никакая редакция не решается принимать меня на работу: формулировка увольнения ведь такова, что и на смелого редактора страх нагонит, не только на труса» [646, арк. 42].

Отже, дописувач наполягав на відміні висунутої аргументації щодо його звільнення. Очевидно, означене питання було узгоджене, оскільки надалі даний факт із біографії К. Полонника більш ніде не фігурував.

Необхідно зауважити, що протягом 1930-х рр. з'явилися нові цензурні матеріали звітного характеру, які віддзеркалювали технологію роботи цензорів по контролю за літературою.

За наказом уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці і начальника Головліту Інгулова, 1935 р. республіканським цензурним відомством почали складатися «Зведення про важливіші вилучення, затримання та конфіскації, зроблені органами Головліту і ВВЦ»[2]. Дані звіти містили відомості за рубриками: «Попередня цензура» й «Наступний контроль».

[1] Начальник Головліту УРСР з 1946 по 1959 рр. — (О.Ф.)

[2] ВВЦ — відділ військової цензури. — (О. Ф.)

Як приклад цензорської діяльності можна навести варіанти подібного втручання, приміщені у списку № 2 станом на 1 вересня 1935 р.:

«I. Предварительная цензура

В газете «Вперед» / Поддорский район Ленинградской области / вычеркнуто: «незаменимым работником числится в колхозе один недобитый классовый враг — животновод Цветков А., который при сдаче масла государству с обобществленного стада, взял, наснимал, с заразной лошади вшей и положил их в сдаваемое масло — пусть рабочий класс кушает.

II. Последующий контроль

Задержан № 8 журнала «Красная Новь» / редактор Е. Ермилов в котором напечатана V-ая часть «Голубой книги» Мих. Зощенко. В книге тенденциозно подобраны хвалебные заметки о террористах Каляеве, Желябове, Мирском, Лизогубе и других. Совершенно неудовлетворительно дана заметка о Ленине. В книге дан ряд двусмысленных выступлений, в основном клонящихся в сторону христианской проповеди непротивления злу, недопущения критики инакомыслящих. Автор пытался протащить в «Красной Нови» рассказ «История одного выигрыша», снятый цензурой в журнале «Крокодил»» [483, арк. 35].

1937 р. такі рапорти стали носити назву «Зведення про найголовніші виправлення і конфіскації, зроблені органами Головліту України в книжково-журнальній та газетній продукції», де більша увага приділялася цензуруванню текстів. Пізніше, у післявоєнний період, на підставі практики підготовки звітів стали виходити самостійні «Текстові зведення викреслень попередньої цензури», що надсилалися на розгляд до ЦК КП(б)У. Проте в 1930-х рр. ці документи ще не відбивали спеціалізацію роботи цензорів і носили загальний характер, на підтвердження чого можна навести фрагмент зведення № 1 за І половину січня 1937 р:

«Конфісковано німецьку читанку для 10 класів Адмоні і Александр видання «Радянської Школи» (передруковано з матриць російського видання Учпедгиз).

В читанці наводяться такі тези:

«1) ... При кайзері все було краще.

2) В усьому винні євреї...

3) Слуги — люди іншої раси.

4) Комунізм буває тоді, коли все розіб'ється вщент.

У Росії жінок ґвалтують, вони вбили мільйон людей. Комуністи хотять у нас все забрать.

Політредактора т. Штеренберга, винного в дозволі цієї книжки, притягнуто до партвідповідальності. Справу провинного редактора книжки передано до парторганізації „Радянської школи"» [485, арк. 12].

Паралельно відділом військової цензури УСРР при уповноваженому РНК по охороні військових таємниць в пресі провадилася автономна робота по забезпеченню збереження таємної інформації, за наслідками чого до ЦК КП(б)У надсилалися «Зведення про найважливіші порушення «Переліку відомостей, які становлять державну таємницю». Так, скажімо, у рапорті заступника начальника ВВЦ УСРР Тенцера до секретаря ЦК КП(б)У М. Попова, датованому 11 березня 1937 р., повідомлялося, що відділами військової цензури областей й республіканським підрозділом за 1936 р. не допущено до друку 974 порушення «Переліку відомостей». Причому, 107 із них — стосовно охорони економічних інтересів СРСР [485].

Наступним контролем друкованої продукції було виявлено 533 порушення. На думку автора, хоча кількість розголошень зменшилася (у порівнянні з попереднім роком), проте сам факт їх наявності сигналізував про необхідність додаткового зміцнення цензорського апарату райлітів і міськлітів. Наводилася статистика й вид подібних розголошень[1] за тематикою:

1) Організація РСЧА — 132 (48);
2) Дислокація РСЧА — 325 (178);
3) Бойова техніка й військова підготовка — 25 (12);
4) Шляхи сполучень і транспорт — 47 (18);
5) Воєнна та хімічна промисловість — 141 (128);
6) Організації оборонного значення — 64 (20);
7) Різні — 133 (54) [485].

Далі в документі розглядалися конкретні випадки порушень державної таємниці, як-от факт приміщення в журналі «Червоний хрест» № 1 (органі ЦК УЧК) даних про кількість допризовників, які проходили обстеження на належність за групами крові. З цієї причини журнал цензурою був затриманий, оскільки вимагав передруку.

В II половині 1930-х рр. продовжувалися подальші перевірки друкованої продукції. У ході планових очищень бібліотек від «ідеологічно-невитриманої літератури» виявлялися все нові факти безсистемного вилучення творів друку, що стало предметом особливої уваги органів влади. Спеціальна постанова

[1] У дужках наведено результати наступного контролю. — (О. Ф.)

ЦК ВКП(б) від 9 грудня 1937 рр. констатувала, що має місце шкідницький підхід стосовно безсистемного очищення фондів. Суворо наказувалося припинити всі заходи по перегляду книжкового складу бібліотек і книгарень. Заборонялися вилучення за старими списками, а також будь-які знищення вже конфіскованих творів. До ряду відповідальних працівників органів цензури встановлювалися міри адміністративного, судового й партійного покарання [111].

Наприкінці 1930-х рр. Агітпроп засудив «практику свавільного, що межує зі шкідництвом, масового вилучення літератури самим Головлітом». Відтепер жодна книга не могла бути заборонена без санкції ЦК, місцеві видання — без відповідної резолюції обкомів і крайкомів партії. Подібно тому, як Єжов і його колеги оголошені були винуватцями небувалих фізичних репресій, так і небачене знищення книг у роки великого терору списувалося тепер на «ворогів народу, що орудували в органах Головліту» та проводили «шкідницьку роботу з вилучення літератури». У надрах Агітпропу ЦК наприкінці 1939 р. готувався навіть проект циркуляра «Про перегини в книготорговельних організаціях і бібліотеках». У ньому зверталася увага на «шкідливе перестрахування», що за своєю суттю було «незаконним вилученням, що дезорганізує обслуговування трудящих найважливішою політичною, науково-художньою й довідковою літературою» [28, с. 154].

Цинізм ситуації полягав у тім, що, з одного боку, передбачалося не допускати «самодіяльності», «перегинів на цій важливій ділянці роботи», а з іншого боку — залучати до неї «бібліотечну громадськість», «партійний актив», «комсомольців» і т. п. Завзяття таких добровольців призводило до самих катастрофічних результатів.

Між тим, у середині 1930-х рр. у пануючій ідеологічній політиці сталися певні зміни. Комуністичний режим, що перманентно застосовував насильство стосовно різноманітних соціальних груп суспільства, опинився в складній ситуації. Загроза II світової війни, потрясіння періоду індустріалізації, трагедія колективізації та голоду 1932–1933 рр., серйозне невдоволення громадськості проваджуваною політикою вимусили сталінський уряд вдатися до вкрай репресивних дій. Отже, протягом 1936–1938 рр. найвище політичне керівництво СРСР на чолі з генсеком почало цілеспрямовано знищувати всіх політичних опонентів режиму. Одночасно засобами крайнього терору реалізовувалася чистка всіх ланок управління країною. Улітку 1937 р. тільки по Україні планувалося заарештувати 28100 осіб

і 6800 чоловік — розстріляти. Відтепер дія «трійок» поширювалася на всі категорії населення. Окрім «куркулів та кримінальників», під репресії потрапили «контрреволюціонери», «повстанці», «церковники», «шпигуни», «троцькісти», «диверсанти», «шкідники», «буржуазні націоналісти» тощо.

Перед органами цензури, відповідно, постали нові масштабні завдання. Так, скажімо, Головлітом УСРР на тому етапі була підготовлена величезна кількість проскрипційних списків різного роду «небажаної» літератури. Усі вони проходили обов'язкове обговорення й затвердження на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У. Можливим є перелічити окремі з них, уведені в дію 1938 р.: «Бібліографія книжок ворогів народу» (Список № 3), «Бібліографія буржуазно-націоналістичної літератури» (Список № 5), «Бібліографія збірників зі статтями та портретами ворогів народу» (Список № 6), «Бібліографія політично-економічної літератури» (Список № 7), «Літературні збірники, читанки, які підлягають вилученню» (Список № 10) і багато інших.

У ході «великого терору» самі органи цензури зазнали суттєвого очищення. У рапорті Головліту СРСР від 28 червня 1938 р. «Про здійснену роботу по перебудові цензури за умов ворожої діяльності» на ім'я Голови РНК СРСР В. Молотова повідомлялося, що тільки в 1937–1938 рр. із загальної кількості цензорів (144 особи) центрального апарату, від обов'язків відсторонені 44 особи. У відділі іноземної літератури з 68 працівників були заарештовані 23 [423].

Тому не дивно, що випущені невдовзі списки поповнилися творами й тих репресованих діячів, з легкої руки яких відбувалися погромні цензорські рейди 1920–1930-х рр. Наприклад, перелік видань, затверджений 4 вересня 1938 р., вмістив 3 книги колишнього шефа ДПУ-НКВС УСРР В. Балицького. А в окремому циркулярі, щойно підготовленому Головлітом, уже йшлося про конфіскацію всіх без виключення видань згаданого автора як «шкідливих, застарілих». До розряду таких відносилися тепер і твори бувшого заступника наркома освіти УСРР, публіциста А. Хвилі [420].

Охоронний ентузіазм Головліту спричинив появу наприкінці 1937 р. матеріалів на вилучення літератури у вигляді «Списків книг, які потрібно виправити», де містилися конкретні вказівки із приводу «що робити». У своєрідній прелюдії до них повідомлялося, що:

«Всі ці книжки засмічені передмовами, листами та промовами ворогів народу. Залишати в такому стані і видавати масовому читачу не можна» [466, арк. 2].

Із цього приводу органи цензури пропонували «зробити силами бібліотек та торговельної мережі» наступні виправлення, а саме (орфографія документа — за оригіналом. — О. Ф.):

«17. Іван Франко. «Вибрані твори», в одному томі, за ред. Е. Кулика, Передм. П. Колесника, Упорядник. А. Хуторян. Держлітвидав, 1936 р. 604.

Вирізати: — тітульний лист, передмову П. Колесника (ст. 5–16) та зміст (остання сторінка).

18. «Щаслива юність, Збірка дитячої творчості. Дитвидав ЦК ЛКСМУ, 1938 р.

Зклеїти сторінки 72-у та 73-тю» [466, арк. 5].

Обсяги масових вилучень літератури загрожували перетворити всі бібліотеки на один величезний спецфонд, тому що майже в кожній книзі мав місце «прихований ворог». Безліч книг 1930-х рр. містили згадки про небажаних персон у вигляді посилань на їхні виступи та передмови, цитати з них, якими рясніли різні видання. Зрозумівши, мабуть, що вакханалія вилучень у 1936–1938-х рр. може взагалі залишити бібліотеки без книг — навіть спеціальних і навчальних — партійні ідеологічні наглядачі вирішили вдатися до альтернативної міри. Головліту наказано було відтепер включати до перелікових списків лише «авторські» книги «ворогів народу»; у всіх же інших — робити «викреслення й виправлення», залишаючи їх у загальних фондах бібліотек і навіть у книготорговельних підприємствах. Ціла армія бібліотекарів під спостереженням цензорів зайнялася викреслюванням і затушовуванням імен «ворогів народу», вилученням, зклеюванням і заклеюванням портретів, вилученням — з «видиркой», за тодішньою термінологією — окремих статей, розділів і т. п.

Сама техніка такої роботи розшифровувалася в наказі уповноваженого РНК і начальника Головліту СРСР «Про виправлення в тексті», датованого 1941 р. У ньому знову говорилося, що при видаленні передмов або цілих статей цензори мали обов'язково робити відповідні викреслення на титульних аркушах, у змістах і, якщо необхідно, на обкладинках книг, видаляючи всі посилання на викреслену статтю й прізвище автора. Перед виконавцями було поставлене завдання, що формулювалося наступним чином:

«Всі вищевказані виправлення в книгах робити на місці в бібліотеках, силами бібліотечних працівників під наглядом цензорів. При видаленні передмов або цілих статей обов'язково робити відповідні викреслення на титульних аркушах, змістах і якщо необхідно на обкладинках книг, видаляючи всі посилання

на вирізані статті й прізвища авторів. Виправлення робити ретельно й акуратно для того, щоб, з одного боку, не можна було прочитати викреслених слів або фраз, а з іншого, щоб не псувати зовнішнього вигляду книги та її змісту» [48, с. 163].

Величезна кількість творів друку, що регулярно зараховувалися до числа заборонених, вимагала термінового розширення й уніфікації мережі спецфондів. 25 жовтня 1938 р. з'явився наказ уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць у друці і начальника Головліту Садчикова, яким передбачалося створення особливих фондів періодичних і неперіодичних видань у центральних бібліотеках Москви, Ленінграда, союзних і автономних республік, областей, міст крайового і союзного підпорядкування, республіканських книжкових палатах. До постанови додавався також перелік бібліотечних закладів, затверджених для організації в них спецфондів та інструкція про порядок обліку й зберігання означених матеріалів. Даною інструкцією змінювалися також правила користування забороненими творами й встановлювалися обмеження відносно доступу до них, навіть із метою проведення наукових робіт [170].

Таким чином, за результатом дослідження можна зробити висновок, що протягом 1930–1940 рр. в Україні, як і в СРСР загалом, утвердилася система політичної цензури, в об'єктиві уваги якої знаходилася й друкована продукція. Основним критерієм оцінювання видань стала відповідність їх коливанням політичної амплітуди.

Отже, радянська політична цензура, що виникла одразу ж після жовтневого перевороту, негайно почала реалізовувати на практиці контроль за сферою друкованого слова через заборону випуску опозиційних газет. Період 1917–1922 рр. позначився відомчим характером реалізації ідеологічного контролю (військової цензури — Реввійськрадою республіки, пізніше ВЧК; адміністративної цензури — НКО, Держвидавом, Головполітосвітою) тощо. Початкові спроби цензурної діяльності по контролю за творами друку закладали підґрунтя для створення радянських спецфондів. Зважаючи на відсутність централізації в цій діяльності, 1922 р. з метою звести всі існуючи напрями в межах однієї установи був створений Головліт, що природно продовжив розпочатий більшовицькою владою контроль за духовним надбанням суспільства.

У 1922–1930 рр. тривала організація й становлення державної цензурної системи в контексті формування тоталітарної держави. На тому етапі були розроблені основні напрями діяльності

цензорських установ по нагляду за бібліотечною й книготорговельною сферою, ввозом літератури з-за кордону, збереженням державної таємниці в пресі тощо; організовані спецфонди заборонених видань, проведені масові перевірки й очищення книжкових ресурсів країни.

Період 1930–1940 рр. характерний здійсненням нагляду за друкованою продукцією в процесі утвердження інститутів радянської цензури. Політика ідеологічного терору спричинила такий вид діяльності органів контролю, як складання проскрипційних матеріалів, до яких заносилися твори багаточисельних «ворогів» тоталітарної держави. Регулярні кампанії по очищенню книжкових фондів країни призвели до істотного скорочення запасів друкованої продукції, породивши невтішні наслідки духовно-національного геноциду українців у вигляді знищення культурно-історичної спадщини.

Використані архівні джерела в цілому дозволяють розкрити головні напрями діяльності цензорських установ республіки по контролю за творами друку. Найбільш інформативними є розпорядчі (постанови, накази, інструкції, листування), звітні (доповіді, звіти) та інформаційні (зведення, доповідні записки) матеріали органів державної влади та управління. Зіставлення груп партійних і цензурних джерел дає можливість об'єктивно висвітлити процес цензурування літератури в Україні на різних рівнях влади.

Розділ 4

ЦЕНЗУРА ТВОРІВ ДРУКУ В 1941 — ЖОВТНІ 1953 рр.

4.1. Друкована продукція під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Кінець 1930-х рр., не дивлячись на мирний характер життя, позначився підготовкою СРСР до війни. Масова культура швидко наповнилася воєнізованою атрибутикою й символами, а пропагандистська машина діяла у відповідному дусі. Одним з підтверджень реальної підготовки країни було введення, починаючи вже з 1941 р., спеціальних військових відділів у цілому ряді галузей, зокрема в радіомовленні. 2 червні 1941 р. з метою посилення військової цензури в СРСР та переводом її на воєнний лад, вводилася посада головного військового цензора та затверджувалося положення про нього.

Виходячи з того був підготовлений проект Положення про головного військового цензора при РНК СРСР та проект постанови ЦК ВКП(б), в якому новим, порівнюючи з попередньою постановою 1940 р., було те, що замісники головного військового цензора при РНК та старші цензори союзних і автономних республік знаходилися на дійсній військовій службі й підпорядковувалися головному військовому цензору при РНК СРСР.

За Положенням 1940 р. про головного військового цензора при РНК СРСР цензура реалізовувала дві функції: охорону державних (військових, економічних та політичних) таємниць та політико-ідеологічний контроль творів друку, кіно, радіо, картографії, текстів п'єс в друкованому й рукописному вигляді, поданих до постановки, музеїв, виставок і т. ін., а також контроль зовнішнього й внутрішнього поштового та телеграфного листування. Окремо визначалися параметри політичної цензури. Вона мала завадити публікації та розповсюдженню відомостей, що містили погляди та ідеї, спрямовані проти соціалістичного ладу в СРСР, ВКП(б), Конституції та основ марксизму — ленінізму. Як основні напрями діяльності називалися: організація й керівництво попередньою та наступною цензурою; підготовка переліків, що становлять

державну таємницю; переведення цензури мирного часу на воєнне положення; вилучення політично шкідливої літератури; контроль за діяльністю поліграфічних підприємств і доставою сигнальних та обов'язкових примірників; розробка та видання нормативів; підготовка кадрів; притягнення до відповідальності осіб, що порушили цензурні вимоги. Цікаво, що два із цих напрямів діяльності раніше не були властиві Головліту — відверто репресивні дії по вилученню літератури та покарання винних. Незмінним залишалося положення літератури, що видавалася Комінтерном, ЦК ВКП(б), ЦК компартій союзних республік, крайових та регіональних комітетів, котра була позбавлена попередньої цензури, проте підлягала попередньому перегляду для забезпечення збереження державної таємниці [93].

З початком воєнних дій 1941 р. ЦК КП(б)У поставив перед органами цензури завдання по мобілізації всіх зусиль на виконання наказу № 192 уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць у пресі та начальника Головліту, спрямованого на суворий контроль за збереженням відомостей державного значення. Терміново наказувалося забезпечити разом з іншими відомствами відбір для евакуації найважливіших документів, що стосувалися радянського періоду й висвітлювали історію комуністичної партії.

У випадках запізнення даної роботи, співробітникам органів НКВС та Головліту було приписано застосовувати крайні міри, не виключаючи можливості знищення небажаних архівних і бібліотечних фондів. Відтак у серпні 1941 р. у місті Миколаєві мали місце факти спалення архівних джерел різного ступеня таємності, а у вересні, перед відступом радянських військ із Києва, аналогічна доля спіткала 100 тисяч видань спецфонду Центральної бібліотеки Академії наук УРСР [377].

Переміщення людей і матеріальних цінностей з України на Урал і Середню Азію, що провадилося хаотично, з величезними втратами, набрало широкого розмаху. Одночасно продовжувалися арешти й розстріли тих, хто ухилявся від евакуації.

За таких умов одною з функцій відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У стало з'ясування місцезнаходження кадрів наукової й творчої інтелігенції. Певне уявлення про це надає «Довідка до списку письменників України», якою сповіщалося про місце-перебування членів Спілки радянських письменників:

«1) В СРПУ було всього 303 чол. письменників, в цьому ж списку 249 чол.: не зазначено 46 письменників м. Львова, про яких немає відомостей та 8 письменників — ворогів.

2) Репресовані: Сорока, Дубовик, Введенський (Харків).

3) Вороги: Любченко А., Головко О. (Дерид), Вільде Ірина, Варавва, Гак Анатолій.

4) Залишились на території, тимчасово зайнятій ворогом: Стешенко О. (Київ), Будда (Київ), Чмельов (Харків) — (хворий).

5) Залишились в оточенні: Шпак, Корецький.

6) Немає відомостей з перших днів війни: про тов. Муратова, Хазана.

7) Помер від ран тов. Трублаїні, тов. Кушнерик (кобзар).

8) Невідомо, виїхали чи ні: Іванченко (кобзар), Литвиненко (нар. поетеса), Миронець М., Мовчан (кобзар), Пораєвич (польськ. письменник), Цитовіч, Шумило, Топчій» [572, арк. 35].

Наведені дані ретельно збиралися, зважаючи на те, що всі напрями діяльності органів цензури по контролю творів друку незмінно базувалися на чистоті партійної ідеології.

У центральному апараті Головліту пройшла певна реорганізація, спрямована на встановлення воєнного порядку. Однак на місцях ситуація складалася не так позитивно, як планувалося в директивних документах. Не дивлячись на підпорядкованість місцевих органів цензури, вони на справі опинилися в залежності від місцевих партійних керівників, у руках яких знаходилися й функції по здійсненню політконтролю. Але, перед усе, партпрацівники були господарниками, котрим необхідно було здати держзамовлення, а вже потім контролювати чистоту місцевої преси.

Посилення дисципліни та вимог до якості роботи прийняло на початку війни систематичний характер: нарікання та відповідні догани оголошувалися за будь-який відступ від «Переліку», наповнення якого суттєво змінилося в зв'язку з вимогами воєнної політики, крім того, значно розширилися межі вимог до політико-ідеологічного змісту текстів, виключалися всі можливі різночитання та двояке трактування. Дорікання партійних органів на адресу роботи цензури були серйозними, оскільки цензори припускалися розголошень військових та державних таємниць, були недостатньо пильні до ідейного наповнення об'єктів контролю. Це відзначалося у наказі № 270 уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць в друці та начальника Головліту від 26 травня 1942 р., в якому одночасно висувалися звинувачення щодо начальників крайобліттів, котрі послабили увагу за ходом підбору, закріплення та виховання кадрів. До того ж, на місцях досить поширеним стало сумісництво через нестачу засобів і кадрів.

Такі співробітники, як ішлося в наказі, були недостатньо обізнані з положеннями переліку, інструкціями та інформаційними листами, а також належно не займалися підвищенням свого ідейно-політичного ті культурного рівня. У цьому зв'язку згадувалися республіканські Головліти, де мала місце ситуація переведення цензорів на іншу роботу, що категорично заборонялося рішенням ЦК ВКП(б) лютневим 1940 р. Відповідно визначалися заходи щодо ліквідації цих недоліків [93].

Війна внесла свої корективи до всіх сфер життя. З її початком відбулися великі зміни в наповненні переліку відомостей, що становили державну та військову таємницю. Парадоксально, але дисципліна воєнного часу певною мірою поліпшила процедуру контролю: критерії заборони стали більш чіткими, будь-який сумнів вирішувався на користь заперечення. Політико-ідеологічні вимоги стали менш розпливчастими: патріотизм об'єднав авторів самих різних напрямів у єдиному прагненні до перемоги, «самоцензура», з одного боку, стала слідством щирого розуміння громадянського обов'язку, з іншого боку, була пов'язана з боязню порушити дисципліну. Так, якщо в 1940 р. Головлітом СРСР було виявлено понад 1,5 тис. помилок у пресі, то під час війни кількість їх не перевищувала в середньому 80–90 на рік [93].

Воєнний період залишився в історії цензури ще й одним із гучних скандалів, що стався із самим керівником союзного Головліту М. Садчиковим. Це засвідчує той факт, що не всі результати роботи за умов того часу трактувалися на вищому рівні однаково. Підготовлена із суто управлінською метою брошура «Цензура в роки Великої Вітчизняної війни» була сприйнята в ЦК партії як ворожа провокація. Підстави для підготовки означеної книги були досить вагомими, оскільки місцеві органи цензури не мали ніяких матеріалів, пояснюючих методи цензурної роботи, окрім стисло сформульованих інструкцій, наказів та переліку по охороні військових та державних таємниць в пресі. Необхідно було також підвищити пильність працівників цензури на основі аналізу конкретно допущених ними помилок у роботі й навчити їх правильно застосовувати основні документи цензури. Окрім того, під час війни в більшості республік та областей були призначені нові керівні цензорські кадри, яких потребувало в досить стислий термін увести до курсу справи й тим самим полегшити їм керівництво цензорами при газетах, видавництвах і радіомовних станціях. На проведених у 1942 р. республіканських нарадах начальників місцевих партійних органів висловлювалися думки з приводу необхідності підготовки

такої брошури. Книга була видана із грифом «таємно», що обумовлював відповідні правила її зберігання й використання. Однак ЦК мав іншу точку зору, з якої випливало, що текст (містив витяги з виступів фашистських керівників та відомості про місцезнаходження воєнних заводів) та порядок проходження матеріалу (наданий із запізненням) погрішали явними відступами від норм воєнного часу. Тільки клопотання на вищому державному рівні врятували М. Садчикова від репресій, оскільки йому винесли лише сувору партійну догану [93].

4 травня 1942 р. на допомогу працівникам Головліту була введена в дію нова «Інструкція цензору» № 12/312-т, а 3 липня — випущений «Алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Уповноваженого РНК СРСР по охороні військових таємниць в друці й начальника Головліту на вилучення та списання у макулатуру з бібліотек громадського користування за 1938–1941 роки включно», до якого потрапила ідеологічно-шкідлива та застаріла література, опублікована як союзними, так і республіканськими видавництвами. За втрату даного документа встановлювалася судова відповідальність [5].

У свою чергу нацистське командування 7 квітня 1942 р. опублікувало постанову Міністерства окупованих східних областей України щодо збереження культурних і наукових цінностей із метою переправлення їх у Німеччину. Організація даної роботи покладалася на оперативний штаб Розенберга. Одним з об'єктів особливої зацікавленості фашистів стали бібліотечні фонди. Поперед усе, з метою вивезення відбиралися рукописи, стародруки, наукові праці з питань сільського господарства, техніки, медицини; класична література; белетристика; довідники; статистичні матеріали тощо. Необхідно зауважити, що заплановані до переміщення фонди друкованих видань відповідним чином обліковувалися. Підтвердженням останньої думки є штабна документація, у якій ішлося про створення на основі вивезених книг Східної бібліотеки Розенберга, задля чого виділялися конкретні блоки номерів під бібліотечні масиви України, серед яких називалися «різні київські фонди» (№ 90001–100000), Флавіанівська бібліотека з Києво-Печерської лаври (№ 70001–80000), іншомовні видання Радянського Союзу (№ 58001–60000), атеїстичні твори (№ 135001–140000) та ін. [355].

Найбільш прискіпливо німці відносилися до вивезення спецфондів, зважаючи на те, що саме в них були сконцентровані колекційні зібрання скасованих більшовицькою владою дореволюційних інституцій та організацій; заборонені з політичних мотивів,

видані за радянських часів матеріали різних «контрреволюційних партій та течій», «репресована література», а також обов'язкові архівні примірники всієї друкованої продукції. Саме тому спецфонди Київської міської публічної бібліотеки, Дніпропетровської наукової бібліотеки, Харківської державної наукової бібліотеки ім. Короленка й частина спецфонду Бібліотеки Академії наук УРСР були вивезені представниками Оперативного штабу Розенберга й зондеркомандою Кюнсберга [283].

Керівництвом рейха провадилася цілеспрямована політика по знищенню книжкових ресурсів країни. Превалювала тут «марксистська, більшовицька, троцькістська та єврейська література». Фашистські цензори підготували власні списки щодо вилучення видань, як, скажімо, «Автори, що вилучаються та окремі твори до 1917 р.», куди увійшли твори єврейських авторів і роботи антинімецької спрямованості періоду І світової війни [43].

З метою ведення контрпропаганди та оперативного інформування населення шляхом передання матеріалів у радіоефір, величезне значення з боку радянського уряду приділялося якості газетних публікацій.

Ілюстрацією до того може бути доповідна записка начальника Головліту СРСР М. Садчикова в ЦК ВКП(б) від 17 травня 1943 р., в якій йшлося про передання в ефір Радіостанцією Українського радіокомітету (в місті Саратові) передової статті газети «Правда» під назвою «До нових боїв та перемог» українською мовою з «викривленнями контрреволюційного характеру», а саме:

«Первомайский приказ товарища Сталина — документ исключительного значения, огромной мобилизующей силы. Непреклонная воля советского народа к победе над врагом, его жгучая ненависть к подлым советским поработителям вложены в сталинский приказ».

Кроме того, в этой же переданной на украинском языке передовице имеется ряд искажений: во II абзаце пропущено слово «исторического», слова «к подлым немецко-фашистским поработителям», вместо слова «выражены» вставлено слово «вложены» и т. д.

Из сообщения т. Еферова видно, что переданная украинской радиостанцией статья была принята из Москвы стенографисткой, а правильность перевода с русского языка на украинский проверяли: редактор «Последних известий» Олейник, помощник председателя Украинского радиокомитета по радиовещанию Вексельман, главный редактор «Последних известий», он же исполняющий обязанности председателя Украинского радио-

комитета Венгеров, подписал к передаче в эфир цензор Саратовского Обллита Плаксун.

Статья с контрреволюционными искажениями была передана в эфир 1 раз, а после исправления ее была повторена украинской радиостанцией 3 раза.

Начальник Саратовского Обллита за эту ошибку объявил цензору Плаксуну выговор.

Считая допущенную ошибку, выразившуюся в пропуске материала с контрреволюционным содержанием очень серьезным преступлением, я отменил приказ начальника Обллита о вынесении выговора Плаксуну и предложил снять его немедленно с работы и разобрать в партийном порядке вопрос о его партийности.

Об этом факте мною сообщено также в НКВД» [486, арк. 14–15].

Цензор Саратовського облліту Плаксун, винний у підписанні до ефіру даного матеріалу, був знятий з роботи та виключений з партії. Означений випадок безпосередньо свідчить про чіткість критеріїв цензури друку під час воєнного періоду.

Восени того ж року, з початком визволення від фашистських загарбників окупованої території України, республіканський Головліт негайно приступив до налагодження роботи по перегляду друкованої продукції й виявленню серед неї творів неблагонадійних осіб. Так, 22 вересня завідувачу відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У К. Литвину була адресована службова записка виконуючого обов'язки начальника Головліту УРСР Є. Барланицького, у якій він просив інструкцій стосовно опрацювання деяких ідеологічно-шкідливих видань авторів, котрі співробітничали з німцями. Зокрема, повідомлялося, що «в хрестоматії з української літератури для VII класу вміщено фото і оповідання «Зяма» зрадника Арк. Любченка» [574, арк. 24]. Відповідно ставилося питання стосовно можливостей використання таких підручників.

З резолюції на документі видно, що партійне керівництво схвально зустріло пропозицію Головліту, надавши дозвіл на вилучення творів означених осіб.

Повний список «письменників-ворогів» був складений пізніше (1946 р.) й вмістив 63 прізвища західноукраїнських та 56 прізвищ східноукраїнських літераторів [499].

У цілому, така увага до «небажаних» видань одразу після вигнання окупантів із міста Харкова свідчить про важливість поновлення органами цензури функцій по відстеженню подібних творів у книготорговельній та бібліотечній сфері.

Відтоді ж, після дворічної перерви, з'явилися й традиційні текстові «Зведення викреслень попередньої цензури», які фіксували зміст викреслення, підставу, назву видання, інформацію про видавництво, дату, прізвища редактора й цензора [575].

Проте, якщо цензурна робота у великих містах республіки потроху налагоджувалася, в обласних центрах залишалася майже не розпочатою. Багато в чому це пояснювалося відсутністю цензорських кадрів на місцях та проблемою, пов'язаною з приходом на керівні посади людей, далеких від специфіки діяльності.

Останній факт добре відбиває звернення Є. Барланицького до секретаря Полтавського обкому КП(б)У, у якому констатувалося, що бібліотеки області потребують термінового очищення від ворожої та шкідливої літератури, а місцеві газети, що відновили діяльність, виходять без належного контролю [574].

Вищезгадане становище підтверджував також у своєму листі до ЦК КП(б)У від 30 листопада 1943 р. військовий цензор 40 армії К. Полонник, котрий інформував партійні органи про «хиби в друкованій продукції». Як відмічав дописувач, під час проходження армією ряду міст (Лебедин, Пирятин, Лохвиця, Яготин, Переяслав), він спостерігав повну відсутність керівництва цивільними газетами.

Зокрема, повідомлялося, що:

«РАТАУ досі не зв'язалося з редакціями газет звільнених районів, не розсилає їм друкованих матеріалів, не сповіщає друкованим способом про години радіопередач для української преси. Головліт також пасе задніх і не вживає заходів до організації цензорського контролю над районними газетами, через це місцеві газети (при відсутності зв'язку з військовою цензурою) допускають публікування матеріалів, які становлять державну таємницю. Складається враження, що РАТАУ й Головліт очолюють інертні люди, домосіди, які бояться носа сунути в прифронтову полосу. Хоч би на папері керували вони місцевою пресою, але й цього теж не роблять. Що ж вони тоді взагалі роблять — керівники РАТАУ й Головліту?

Треба мати на увазі, що в районних центрах під час окупації регулярно виходили німецькі газети українською мовою. Вони провадили велику роботу по опльовуванню всього радянського. Отже і в інтересах нашої партії якомога швидше налагодити випуск і розповсюдження серед населення звільнених районів і сил радянської преси...» [487, арк. 41–42].

Як бачимо, цензорська робота розгорталася зі значними труднощами, оскільки на початку березня 1944 р. обмежувалася,

головним чином, контролем обласних і частково районних і транспортних газет, радіомовлення, дрібнодрукованої продукції.

У рапорті Головліту, наданому відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У підкреслювалося, що до вилучення політично шкідливої літератури органи літ(у) приступили тільки по Харкову й частково по Сталіно й Ворошиловграду. Ведення перевірок ускладнювалося як відсутністю необхідних кадрів, так і збірників наказів на вилучення (останні отримали лише 5 березня в кількості по 1 примірнику на область) [578].

На тому етапі також були висунуті серйозні претензії до роботи Головліту СРСР начальником Управління агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) Г. Александровим по результатах перевірки роботи органів цензури.

У доповідній записці секретарю ЦК А. Щербакову від 29 липня 1944 р., наряду з правильно прийнятими висновками в процесі здійснення попереднього контролю, йшлося про те, що в оцінці деяких творів були допущені серйозні недоліки. Так, наприклад, невірно з точки зору Управління агітації і пропаганди був оцінений Головлітом як політично шкідливий вірш, приміщений у збірнику «Вірші молодих українських поетів», де містилася фраза: «А немец как гаркнет: молчи, старина!» Цензор відзначив цю фразу як політичну помилку, зауваживши, що вираз: «молчи, старина» ввічливий і його не можна приписувати німцю [93, с. 286]. Означений образ потрактовувся виключно у розумінні німця як загарбника, не здатного на вияв позитивних людських емоцій. На думку Управління агітації і пропаганди, мав місце лише дрібний редакційний недолік. Наряду з тим, вказувалося на випадки, коли Головлітом навпаки дозволялися до друку матеріали, що містили політично-шкідливі положення. Як аргумент наводилася стаття Клименка «Зміни в організації і технології виробництва машинобудівної галузі в умовах воєнного часу», в якій висловлювалася висока оцінка успіхів виробництва США та Англії й досить стримана — досягнень у СРСР [93].

Відповідно, дописувачем підсумовувалося, що перевіркою було встановлено відсутність в апараті Головліту суворої відповідальності цензорів за рецензування книг і статей. До того ж, письмові висновки на книги й журнали, як правило, не надавалися взагалі. Пропонувалося відтворити попередній порядок підготовки ґрунтовних висновків на кожну заборонену книгу чи статтю, з наступним підтвердженням їх начальником відділу попереднього контролю та затвердженням начальником Головліту,

а також щоденного подання Головлітом до Управління агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) відомостей про твори, заборонені до друку, з точним означенням мотивів заборони [93].

Суттєві недоліки також були виявлені в роботі органів цензури на місцях. 9 червня 1944 р. з'явилася постанова ЦК КП(б)У «Про стан цензурної роботи», у якій характер її діяльності по областях і районах визначався за незадовільний, оскільки штат обласних управлінь в справах літератури та видавництв залишився неукомплектованим, а цензори — непідібраними, результатом чого стали випадки розголошення військової й державної таємниці в пресі [573].

Приклади типових порушень наводилися в довідці до постанови. Так, скажімо, маріупольська газета «Приазовський робочий» в номері від 18 квітня опублікувала відомості про дислокацію гвардійської авіаційної дивізії та аеродром у м. Маріуполі, а в газеті «Дебальцевський робочий» примістили інформацію про місцезнаходження військового з'єднання генерал-майора Станкевського [573].

Саме тому терміново передбачалося вжити заходів, спрямованих на поліпшення ситуації в місячний строк.

Про дієвість виконання вказаної директиви можемо судити із протоколу № 37 засідання бюро Шосткінського міськкому КП(б)У від 17 серпня, у якому зауважувалося, що, не дивлячись на певне покращення в організації роботи міської преси, наведенням порядку в бібліотечних фондах, у діяльності уповноваженого облліту наявні серйозні недоліки: не взята під контроль дрібнодрукована продукція, не перевірені всі бібліотеки в місті (в тому числі, технічні, на заводах і фабриці). До того ж, через «недостатність контролю бувшого уповноваженого облліту Гужви, газета «Зоря» припустилася грубішої помилки, опублікував звіт церковників» [579, арк. 38].

Загальні підсумки реалізації постанови були підведені на нараді начальників обллітів, що відбулася 6–8 жовтня, де з доповіддю «Звіт про роботу Головліту Української РСР за 9 місяців 1944 року» виступив Є. Барланицький. Як першочергове досягнення називалася штатна укомплектованість апарату керівними і цензорськими кадрами. Розглядаючи напрями діяльності відомства, доповідач відзначив, що:

«Головліт Української РСР контролює 9 республіканських газет (з них 2 щоденних) обсягом 4,8 друкованих арк. кожна, 3 газети з виходом 3 рази на тиждень розміром S формату «Правди» і 4 газети з виходом 1 раз на тиждень.

Книжково-журнальна продукція видавництв «Укрвидав», «Сільгоспвидав» АН УРСР, «Радшкола», «Рад. Письменник» та ін. за 9 місяців 44 року в розмірі 458 друкованих арк., чотири щомісячних журнали загальним обсягом 20 друкованих арк. на місяць.

Укррадіомовлення 12 годин на добу. На укррадіомовленні працює окремо цензор попереднього контролю. Матеріали РАТАУ не контролюються окремо. Перевірка літератури та матеріалів для відправлення за кордон через Українську філію ВОКС 50–60 друкованих арк. на місяць. Облліти контролюють 32 обласних газети, 22 транспортних газети, а також до 500 міських, районних та багатотиражних газет. Облрадіомовлення в середньому 1 година на добу по кожній області. Велика кількість дрібнодрукованої продукції підприємств та установ області, а також від військових частин та установ. За даними Обллітів взято на облік 899 бібліотек і книжкових магазини 34.

Перевірено 445 бібліотек і 32 книжкових магазини. Вилучено 4892 примірники книг. Крім того, знищено більш 30 тис. примірників літератури, виданої німецько-фашистськими окупантами.

Хід перевірки бібліотек гальмується в зв'язку з відсутністю кадрів політредакторів та в зв'язку з нестачею документації по вилученню політично шкідливої літератури.

Величезним недоліком у справі вилучення політично шкідливої літератури — є відсутність наказів Головліту УРСР на вилучення за минулі роки.

Відновити ці накази нема ніякої можливості, оскільки вони відсутні, та й поліграфбаза не дозволяє цього зробити. Єдине, що ми змогли, це за картками, котрі збереглися в спецчастині АН УРСР, скласти списки авторів, усі твори яких увійшли до наказів Головліту УРСР на вилучення.

З отриманих нами наказів Головліту УРСР й Львівського облліту з Москви ми склали списки авторів і список по художній літературі та розіслали по 1 примірнику Обллітам» [577, арк. 18–19].

Особливий інтерес становлять дані про якість цензурування. За наслідками попереднього контролю було зроблено 978 викреслень у газетно-журнальній продукції. З них:

1) по організації та дислокації армій — 218;
2) по оборонній промисловості — 342;
3) по транспорту — 69;
4) по інших темах — 349 [577].

Наступним контролем органи цензури охопили 9 республіканських, 30 обласних, 180 районних і міських газет, а також

усі журнали й книги, видані в Україні. Результатом текстових перевірок творів друку стало висловлення обллітам 29 зауважень у зв'язку з порушеннями основного керівного документа органів цензури — «Переліку відомостей, заборонених до опублікування». Найбільшу кількість зауважень (8) отримав Запорізький облліт [577].

Підсумувавши обсяги зробленого, Головліт УРСР намітив також чергові завдання щодо вдосконалення своєї діяльності, як от:

1) забезпечити цензорський контроль над райгазетами, де ще не виділені райуповноважені;

2) не припускати розголошення державних таємниць у пресі;

3) очистити до 1 січня 1945 р. бібліотеки від ідеологічно-шкідливих видань;

4) опублікувати наказ на вилучення творів осіб, котрі співробітничали з німцями [577].

У ході наради також були заслухані доповіді на теми: «Бойова техніка Червоної армії», «Радянська література у дні ВОВ» та «Завдання органів цензури».

Одночасно Головліту приходилося вирішувати актуальні питання регламентації та обмежень, що виникали в процесі розвитку подій Великої Вітчизняної війни. До найбільш характерних для заключної фази війни видів роботи Головліту можна віднести розробку порядку видання релігійної літератури (циркуляр № 2 Головліту від 8 лютого 1944 р.); матеріалів (спогадів, нарисів, статей) про партизанський рух (циркуляр № 12 Головліту від 22 вересня 1944 р.) після попереднього узгодження із секретарями крайкомів, обкомів ВКП(б) та ЦК нацпартій з питань пропаганди; контроль за публічними лекціями (циркуляр № 11 Головліту від 21 вересня 1944 р.) тощо [93].

Протягом 1944 р. суттєва увага приділялася й налагодженню діяльності архівних установ, зокрема Державного архіву друку Книжкової палати України.

Цікаво, що ще в 1943 р. Головліт СРСР виступив з ініціативою збирання та зберігання творів друку, що побачили світ під час війни. Так, у листі начальника Головліту М. Садчикова до ЦК ВКП(б) від 13 травня 1942 р. йшлося про те, що для майбутніх робіт, з метою реконструкції історії Великої Вітчизняної війни виключне значення матимуть усі матеріали, видані воєнними відомствами на фронтах і в тилу: газети (фронтові, армійські, з'єднань та частей), брошури, листівки, плакати, гасла, а також спеціальні газети, призначені для населення окупованих районів та для розповсюдження серед військ противника. Вка-

зувалося, що ці документи, що є найціннішими свідками нашої епохи, будуть вивчатися не тільки сучасниками, а й наступними поколіннями. Ураховуючи наведені аргументи, пропонувалося розпочати їх збір із максимальною повнотою найкрупнішими книгосховищами держави. Всесоюзній бібліотеці ім. В. Леніна навіть було дозволено купувати всі твори друку, у тому числі й секретні (для зберігання останніх існував таємний відділ з окремим спецсховищем). Фактично, це був єдиний випадок, коли Головліт піклувався про необхідність збереження історичного надбання [93].

Можливо, з того приводу, з відновленням функцій Книжкової палати України, в її структурі вперше офіційно був створений відділ спецфондів, що запроваджувався на базі виокремлення джерел:

– окупаційного періоду;

– літератури періоду громадянської війни;

– українських творів, виданих у капіталістичних країнах [356].

Даний підрозділ опікувався безпосередньо Головлітом УРСР. У стислі строки співробітникам відділу приписувалося скласти інвентарні книги й розпочати розробку картотеки спецфонду, на основі якої в наступні роки готувалися бібліографічні покажчики по вилученню застарілих і заборонених видань, а також списки творів реабілітованих авторів тощо [625].

У зв'язку із започаткуванням у 1945 р. в апараті ЦК КП(б)У Управління агітації і пропаганди, посилилася увага партійних органів до бібліотечної справи [425]. І це цілком зрозуміло, бо основна частина бібліотечних фондів була знищена, пограбована й вивезена окупантами. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберіглася довідка Управління агітації і пропаганди при ЦК КП(б)У «Ущерб, нанесений німецько-фашистськими загарбниками бібліотекам», датована 4 квітня 1945 р., в якій з'ясовувалися наслідки втрат в національній друкованій продукції [581].

Вказувалося, що тільки в Києві підірвана Обласна бібліотека ім. ВКП(б) зі спеціально побудованим для неї в 1911 р. приміщенням (знищено понад 300000 видань); разом із Київським державним університетом загинули фонди Наукової бібліотеки університету (близько 2 млн. книг); знищені та пограбовані зібрання Державної історичної бібліотеки (500000 одиниць зберігання). З Бібліотеки Академії наук УРСР нацисти вивезли більш 700 тис. примірників найціннішої літератури, спеціально відібраної штабом Розенберга [581].

У цілому по республіці фашисти знищили 500 000 видань Харківської державної наукової бібліотеки ім. Короленка; разом із будівлями загинули 550 000 творів Дніпропетровської наукової та 204 тис. книг Вінницької наукової бібліотек. З 15 обласних бібліотек не залишилося жодної установи, яка б не постраждала. Німецько-фашистські загарбники буквально стерли з лиця землі фонди районних, сільських і дитячих книгозбірень. Згідно з наведеними даними, мережа масових бібліотек була ліквідована практично повністю. За попередніми підрахунками, загальні збитки в межах України склали понад 50 млн примірників друкованої продукції [581].

Не випадково у постанові РНК УРСР «Про стан бібліотечної роботи на Україні» величезне значення приділялося терміновому відтворенню бібліотечної мережі.

Зауважувалося, що лише по системі Комітету в справах культосвітніх установ при РНК УРСР уже відновили свою діяльність 23 обласних, 16 дитячих та 817 районних і міських бібліотек [582].

Однак РНК визнала стан бібліотечної роботи в Україні незадовільним, зважаючи на:

1) відсутність повного обліку всіх існуючих бібліотек;

2) невпорядкованість зібрань більшості бібліотечних установ, незакінченість інвентаризації, відсутність каталогів на наявну літературу;

3) недостатність перегляду органами цензури фондів друкованих видань, наслідком чого стала їх «засміченість ворожими творами» [582].

Комітету в справах культурно-освітніх установ наказувалося вжити наступних заходів:

1) заборонити безповоротну передачу книг у бібліотеки будь-яким організаціям і особам;

2) вивчити книжкові фонди бібліотек; літературу, яка не використовується, передати іншим бібліотечним установам, у яких вона більш потрібна;

3) виготовити й видати до кінця 1945 р. обов'язковий «мінімум бібліотечної техніки» [582].

Головліту УРСР рекомендувалося провести до 1 квітня 1946 р. перевірку фондів масових бібліотек і забезпечити вилучення шкідливої літератури [82].

Нових форм набув також контроль книготорговельної сфери. Так, у доповідній записці начальника Головліту УРСР Є. Барланицького секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину повідомлялося:

«В городах Харькове, Одессе и Львове на рынках производится частная торговля книгами, нотами как в ларьках, так и в лотках. Среди этой литературы встречается политически-вредная, вражеская, религиозная и подлежащая сдаче в утиль.

Органы Главлита не имеют возможности проверять или изымать эту литературу.

Единственное средство прекратить распространение этой литературы, это запретить частную торговлю книгами. В существующем законодательстве нет основания для прекращения частной торговли книжной продукцией.

Поэтому Главлит УССР поднял ходатайство, чтобы Совнарком УССР вынес решение по этому вопросу.

Совнарком УССР не согласился с Главлитом, ссылаясь на то, что вопрос о запрещении частной торговли еще не время ставить.

Ставя Вас в известность о вышеуказанном, просим Вашего вмешательства, т. к. вред, приносимый распространением политически-вредной литературой, очень большой» [580, арк. 2].

За викладеними фактами ставилося питання про заборону приватної торгівлі книгами, на що Раднарком УРСР відповів відмовою.

Згадані вище перспективи по боротьбі з розповсюдженням небажаних творів у повній мірі вдалося реалізувати в післявоєнний період, коли опрацювання Головлітом трофейної літератури набуло всеосяжного характеру й супроводжувалося широкомасштабним очищенням букіністичних магазинів, бібліотек, навчальних закладів і музеїв від усіх видів шкідливих видань.

Навесні ж 1945 р., з активізацією роботи при Політбюро ЦК КП(б)У комісій по пресі та видавництвам, а також по літературі та мистецтву, до поля зору партійних органів потрапило змістовне наповнення творів друку. Напівцензорський характер діяльності комісій відбивають протоколи їх засідань. Так, на засіданні комісії по пресі та видавництвам від 11 березня обговорювалося питання «Про недоліки у газетах» і К. Литвиним, зокрема, зазначалося, що у зв'язку із шевченківськими днями серія газет надрукувала статті про Т. Г. Шевченка «відірвано від дійсності». У світлі цих подій секретар ЦК КП(б)У робив наступне застереження:

«Коли ми показуємо визначного діяча минулого, проводимо ювілеї, пов'язані з його іменем, завжди необхідно підкреслювати зв'язок минулого з дійсністю, вказувати на роль партії і тов. Сталіна» [465, арк. 112].

Наведений уривок демонструє аналіз вмісту газетної продукції відповідно до загальнодержавної лінії й включає конкретні вимоги щодо її підготовки.

Цензорський аспект роботи комісії наприкінці війни добре розкриває також витяг із протоколу квітневого засідання, що можна вважати характерною замальовкою до загального портрета радянської цензури, оскільки він чітко відображає ідеологічний ракурс у справі контролю друкованих видань:

«Тов. Литвин обращает внимание участников заседания на ряд недостатков, имевших место за последние дни.

Так, например, в газете «Радянська Україна» помещено клише с изображением советских граждан, возвращающихся из немецкой каторги, как известно, возвращаются калеки, истощенные и больные люди, на клише, помещенном в газете «Радянська Україна», показано частное явление, которое неправильно отражает действительность. Люди, возвращающиеся из каторги, тащат с собой повозки, едут с сундуками, загруженные чемоданы и т. д.» [469, арк. 129].

Повертаючись до нашої проблеми, можна стверджувати, що протягом 1941–1945 рр. Головліт УРСР з урахуванням специфіки воєнного періоду продовжував за вказівками ЦК КП(б)У здійснювати функції по контролю друкованої продукції. На тому етапі основним завданням цензорських інститутів вбачалося суворе дотримання збереження державної таємниці в пресі. У 1941–1943 рр. значна увага приділялася перегляду матеріалів для передання їх у радіоефір.

Із завершенням окупації України поступово були відроджені такі напрями роботи органів цензури, як: контроль видавничої справи, книгорозповсюдження, очищення бібліотечної й книготорговельної мережі від ідеологічно-ворожих творів.

Використані партійні й цензурні джерела дозволяють надати загальну картину діяльності контролюючих уста-нов по відстеженню друкованої продукції за період Великої Вітчизняної війни.

Розгляд та порівняння цензурних джерел із матеріалами партії дає можливість з'ясувати ступінь достовірності інформації, що міститься в кожній із указаних джерельних груп.

Партійні документи — важливі свідки, що підтверджують залежність органів цензури від політичної лінії партії.

4.2. Основні напрями цензурування творів друку в післявоєнний період 1945 — жовтень 1953 рр.

По закінченні Великої Вітчизняної війни органи цензури вступили в новий період свого розвитку. На цьому етапі цензура оформлюється як потужна індустрія, набуває спеціалізації й розгалуженості.

Липень 1946 р. ознаменувався утворенням за постановою ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР Головного управління в справах літератури та видавництв при Раді Міністрів УРСР (власне Головліту), до компетенції якого відтепер входив контроль відкритої преси й радіомовлення; іноземних видань, що надходили в СРСР, і всіх творів друку, що вивозилися за кордон; матеріалів зарубіжних кореспондентів, котрі працювали в країні.

Надалі Президія Верховної Ради СРСР у червні 1947 р. ініціювала прийняття Указу про збереження державної таємниці, що суттєво активізувало роботу органів контролю. Відтоді ж Головліт СРСР звернувся до Ради Міністрів СРСР із проханням зобов'язати керівників міністерств, відомств і організацій скласти перелік відомостей, які, на їх думку, не можна приміщувати у відкритій пресі.

На підставі визначеного кола питань у березні 1948 р. Рада Міністрів СРСР ввела в дію «Перелік найважливіших відомостей, які становлять державну таємницю». За даним циркуляром міністерства й центральні установи розробили власні внутрішньовідомчі переліки. У січні 1949 р. Головліт СРСР випустив «Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі», котрим встановлювалися досить жорсткі обмеження змісту творів друку й повна заборона відкритих видань із тематики підкорення Арктики й Далекого Сходу, діяльності науково-дослідних закладів у напрямках атомної енергетики, ракетобудування тощо. З 1947 по 1949 рр. також заборонили публікувати огляди й зведені матеріали про кількість, технічний стан енергетичного обладнання, інформацію про будівництво, проектну потужність та ін. Протягом квітня 1949 р. у складі Головліту СРСР почав функціонувати спеціальний відділ цензорського контролю науково-технічної літератури [29].

У цей період вводиться в дію ряд документів, що обумовлюють подальшу діяльність цензорських інститутів, як от: «Зведені вказівки по цензурі», «Циркуляри всім органам цензури»,

«Інструкція цензору», «Правила вироблення та випуску у світ творів друку», накази, що систематично направлялися на місця з Москви уповноваженим Ради Міністрів СРСР по охороні військових і державних таємниць у пресі [425].

Органи цензури продовжували складати чергові «Текстові зведення викреслень попередньої цензури», що стали більш докладними на основі спеціалізації роботи цензорів. Щоквартально Головлітом УРСР до відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У надсилалися детальні доповідні записки про втручання органів цензури в книжково-журнальну продукцію. Останні документи містили не тільки перелік творів, у яких були зроблені певні виправлення, а й мотиваційну частину, побудовану на розгорнутих рецензіях виправленої продукції.

Одним із превалюючих напрямів роботи органів цензури залишався контроль за художньою літературою. З того приводу заслуговують на увагу матеріали дискусії, що відбулася між начальником Головліту УРСР К. Полонником та керівником союзного Головліту К. Омельченком на черговій нараді керівних працівників органів цензури 26 червня 1946 р. Вважаємо за потрібне навести стенограму засідання повністю, а саме:

«Тов. Полонник: По вопросам печати мы руководствуемся «Перечнем». Но мы считаем, что настало время, чтобы дать указания по вопросам художественной литературы. Если мы вернёмся к истории, тогда давались указания, какую литературу можно давать. Должен быть кодекс требований по литературе. Если старая цензура запрещала писать что-нибудь порочащее женщину, нарушающее святость семьи, дискредитирующее образ офицера, то мы таких указаний не имеем.

Тов. Омельченко: Вы предлагаете дать общий эталон для художественной литературы, известные рамки?

Тов. Полонник: Чтобы цензор знал, с каким критерием подходить к вопросам оценки художественной литературы.

Тов. Омельченко: Цензор не редактор, он лицо, осуществляющее определённые, порученные ему функции. Мне Ваше предложение не понятно. Художественная литература — это не сапоги тачать. Это не обувная фабрика, где можно давать указание, какой фасон выпускать. Это схоластический вопрос.

Тов. Полонник: Мне хотелось бы получить от Вас какое-то указание.

Тов. Омельченко: Я считаю, что это чепуха. Можете считать это за указание. Какой же можно выдумать устав для художественной литературы?

Тов. Полонник: Я имею в виду устав 1885 года. Устав цензору художественных произведений» [93, с. 142–143].

З наведеної дискусії можна зробити висновок, характерний для аналізу цензурної системи як такої: держава була зацікавлена у відсутності правових та законодавчих основ контролю за друкованим словом.

У квітні 1947 р. Головліт з метою вдосконалення роботи цензорів по контролю художньої літератури усе ж таки підготував проект «Вказівок цензору художньої літератури», що був направлений до ЦК КП(б)У на затвердження. Варто розглянути даний циркуляр більш детально, оскільки він добре ілюструє специфіку цензурної діяльності означеного періоду [425].

Як і більшість матеріалів того часу, проект починався з обґрунтування принципу партійності в оцінці творів літератури та мистецтва. Не дивно, що найважливішою вимогою виступала відповідність творів ідеологічним засадам. Основну частину становив перелік критеріїв, за якими рецензовані видання мали бути заборонені. Отже, підлягали вилученню наступні твори, що:

1) містили протиріччя завданням комуністичного виховання радянського суспільства;

2) політико-ідеологічно шкідливі, безідейні, аполітичні;

3) викривлювали історичну правду, положення марксистської науки;

4) розкривали буржуазно-націоналістичні погляди щодо переваг певної нації, її «особливої» історичної ролі та «особливого» національного характеру;

5) пропагували погляди, спрямовані проти сталінської ідеї дружби й братерства народів; прояви націоналізму, расового антагонізму, національної обмеженості;

6) «невірно» зображували історичне минуле України, схвалювали «буржуазно-націоналістичні погляди Грушевського та його «школи», його «теорію» єдиного потоку, «теорію» відрубності, виключності українського народу та його культури, «теорію» буржуазності української нації;

Контролюючи вказані твори, цензор повинен був визначити, чи допоможуть вони справі виховання радянського патріотизму, або чи знаходиться автор на націоналістичних позиціях.

7) ідеалізували давнину «замість відображення сучасного життя»;

8) висвітлювали такі негативні й «нетипові» для радянського суспільства явища, як бюрократизм державного апарату, «блат», хабарництво тощо;

9) зображували радянських людей «відсталими, пошлими, обивателями»;

10) концентрували увагу читачів на фактах зрадництва Батьківщині, без протиставлення фактів героїчного служіння радянському народу й країні; твори, що змальовували психологічні переживання зрадника та певною мірою виправдовували його дії;

11) невірно показували образ і моральний облік радянського офіцера й солдата (мародерство, безініціативність, тощо);

12) прославляли не властиві радянським людям почуття індивідуалізму та егоїзму; виносили на перше місце особисті корисні інтереси, а не суспільні;

13) були безучасні за своєю тематикою до передових ідей радянського суспільства; уводили читача від завдань сучасності у світ особистих інтересів;

14) викривляли взаємовідносини радянських людей в праці, побуті, сім'ї, пропагували пошле ставлення до жінки, порнографічні;

15) схвалювали буржуазну літературу та мистецтво;

16) віддзеркалювали засуджені партією реакційні літературні течії й теорії минулого;

17) пропагували низьку художню якість, «халтурні», антинаукові [425].

Наведений документ безпосередньо відбиває нерозривний зв'язок цензурного відомства з партійними органами. У процесі здійснення контролю, встановивши, що увесь твір чи його частина є шкідливою, цензор зобов'язаний був обговорити цей факт із начальником відповідного органу літування. У разі, якщо начальник давав «добро», писалася рецензія, на підставі чого робилися висновки та узгоджувалися із секретарем обкому партії по агітації і пропаганді або його заступником. Надалі з директором видавництва та головним редактором остаточно вирішувалося питання про рукопис твору. Останні особи узгоджували, які саме цензорські виправлення передбачалося зробити й продовжували «роботу» з автором. Офіційно органи контролю в цій діяльності не фігурували.

Відтоді пропозиції Головліту не знайшли розуміння в партійних верхах і проект не був (і не міг бути) затвердженим. У резолюції Управління агітації і пропаганди вказувалося, що він «може потягти за собою великі політичні помилки в політичному контролі літератури, що видається» через занадто «широке тлумачення» викладених положень [425, с. 181]. І все ж, даний циркуляр є досить показовим, оскільки відбиває основний цензурний підхід

щодо вільного трактування друкованої продукції протягом усієї радянської доби.

Характеризуючи роботу органів цензури, слід зауважити, що після війни в Головліту з'явився принципово новий напрям діяльності — опрацювання так званої «трофейної» літератури.

10 квітня 1947 р. начальник Головліту УРСР К. Полонник надіслав секретареві ЦК КП(б)У К. Литвину листа, у якому повідомлялося, що до міністерств, закладів, підприємств із Німеччини та інших зарубіжних країн у великій кількості надходить трофейна література, серед якої зустрічаються «антирадянські матеріали, що підлягають вилученню та знищенню на місці органами цензури». У зв'язку із цим він просив дати розпорядження партійним органам на місцях зобов'язати відповідальних осіб:

«а) негайно повідомляти в ГОЛОВЛІТ або облліти про одержання трофейної іноземної літератури;

б) до перегляду трофейної іноземної літератури органами цензури ні в якому разі її не використовувати і тримати ізольовано від загальних книжкових фондів, забезпечивши її збереження й недоторканність» [489, арк. 293].

Наступним кроком органів цензури стало «перекриття» каналів надходження згаданих видань. Так, у доповідній записці К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У по пропаганді І. Назаренку від 23 червня йшлося про встановлення влітку 1947 р. обллітами республіки випадків ввозу іноземних трофейних видань разом з устаткуванням, отриманим із закордону. Тільки в Одеському порту було затримано 28 тис. книг і журналів німецькою й румунською мовами, що надійшли з Будапешту. На культбазі Облспоживсоюзу цензори виявили 3,5 тис. книг чеською мовою, завезених із Румунії, а на Одеській фабриці індпошиву вилучили 1600 книг і журналів німецькою мовою з портретами фашистських діячів. Співробітниками органів контролю також була знищена велика партія фашистської літератури німецькою, російською й українською мовами, що надійшла разом із логотипами до Дніпропетровська з Німеччини [492].

Вказувалося, що чимало іноземної трофейної літератури провозиться приватними особами. За даними дописувача, тільки Одеським контрольно-пропускним пунктом МДБ Чорноморського флоту протягом І-го півріччя були відібрані в приватних осіб і здані облліту 153 примірники журналів і 172 примірники газет, виданих у Нью-Йорку та Лондоні. Наголошувалося на тому, що величезні фонди нерозібраної й незаінвентаризованої літератури іноземними мовами накопичилися у Львові (у філіалі

Академії наук близько 1,5 млн томів), Ужгороді, Тернополі та інших пунктах. Виходячи з наведених фактів, К. Полонник пропонував ужити таких заходів:

1) Зобов'язати міністерства й відомства республіки, а також директорів підприємств інформувати Головліт про факти отримання ними творів іноземними мовами.

2) Рекомендувати обкомам і міськкомам КП(б)У створити бригади з осіб, які володіють іноземними мовами, з метою очищення фондів [491].

За інформацією Головліту СРСР, у Москві 279 організацій отримали 2,5 млн. трофейних видань. Серед цієї літератури зустрічалися навіть рідкісні, раритетні видання, як, наприклад, Біблія, видрукувана І. Гуттенбергом. Однак значна частина цих творів підлягала знищенню з політичних міркувань. У липні 1948 р. керівники Головліту СРСР інформували ЦК ВКП(б) про наміри знищити близько 300 тис. примірників трофейної літератури [29].

Загалом, тільки протягом 1946 — І половини 1949 рр. у СРСР було заборонено для відкритого користування понад 441 тис. іноземних творів друку та проведено більш 32 тис. вилучень інших закордонних видань [27].

Одним із найважливіших напрямів роботи органів цензури був контроль за букіністичними магазинами. Оскільки цей напрям є одним із найменш досліджених в українській історіографії, зупинимося на ньому більш детально. Уже 1946 р. органи цензури приступили до поглибленого перегляду складу букіністичних відділів книготорговельних магазинів Києва. Як зазначалося в рапорті від 19 лютого начальника Головного управління у справах літератури та видавництв УРСР К. Полонника, цензору Усенко вдалося розшукати «псевдонаукові політично шкідливі книги», не внесені до списків забороненої літератури. Вказаним співробітником на віднайдені твори були складені відповідні рецензії, на підставі яких Головліт УРСР прийняв рішення вилучити означені видання із книготорговельної мережі й бібліотек загального користування. Так, до переліку ввійшли:

«1. «Проблемы сексуальной педагогики». Труды конференции по вопросам сексуальной педагогики. Редактор А. Б. Мальков. «Работник просвещения», Москва, 1930 г., 200 стр.

2. А. Крайский. «Что надо знать начинающему писателю» (построение рассказа и стихов), в 2-х частях, со вступлением. Издательство «Красная газета», Ленинград, 1928, тираж 10000, стр. 181.

3. А. Голубев. «Врангелевские десанты на Кубани» (авг-сент. 1920 г.). Гос. Издательство, отдел воен. литературы, Москва, Ленинград, 1929 г., стр. 160» [603, арк. 2].

У наступному циркулярі Головліту, датованому 1 березня, уточнювалося, що вся література, закуплена книгарнями, перед надходженням у продаж підлягала попередньому опрацюванню та затвердженню начальниками обллітів. Прізвище цензора, на якого покладався контроль букіністичних магазинів, вимагалося довести до відома Головліту [604].

На початку 1947 р. органи цензури провели загальну перевірку букіністичного ринку УРСР, результати чого підсумовувалися 23 червня 1947 р. у доповідній записці К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У по пропаганді І. Назаренку, а саме:

«Органами цензуры на Украине учтены и контролируются 315 книжных магазинов, из них 50 букинистических.

В 5 областях Республики (Каменец-Подольск, Житомир, Запорожье, Тернополь и Ужгород) букинистических магазинов нет, и скупку букинистической литературы осуществляют библиотечные коллекторы.

Проведенная по заданию ЦК КП(б)У сплошная проверка букинистического рынка показала, что:

а) местные органы цензуры систематически очищают букинистические магазины от политически вредной литературы и что

б) в проникновении в книготоргующую сеть запрещенных изданий повинны книгокомплектующие организации, в частности Госфонд РСФСР (Московское и Ленинградское отделения).

ФАКТЫ

Закарпатский областной бибколлектор получил в мае 1947 г. с Львовской перевалочной базы Укркнигокультторга партию букинистической литературы, присланной из Ленинграда. Среди этой литературы обллитом обнаружены следующие издания:

1) «Жизнеописание Дома Романовых».
2) «О роде князей Юсуповых».
3) «Генеалогия дворян Корсаковых».
4) «Родословные князей и бояр».
5) «Жития святых — как исторический источник».
6) «Ницше, как философ» — автор Файгингер, 1906 г.
7) «Старая и новая вера» — автор Давид-Фридрих Штраус, 1906 г.

В Киеве крупная партия литературы была получена в мае с. г. от Госфонда РСФСР, среди присланных из Москвы книг

обнаружены произведения Гордея Коцюбы, подлежащие изъятию по приказам союзного центра цензуры.

Много монархических и религиозных книг оказалось среди литературы, прибывшей из Москвы и Ленинграда в адрес Сталинского областного бибколлектора. Причем, среди этой литературы также оказались издания, подлежащие изъятию по приказам союзного центра цензуры.

Подобная практика книготоргующих и книгокомплектующих организаций приводит к тому, что усилия цензуры, направленные на окончательную очистку книжного фонда Республики от политически-вредной литературы все еще не дают должного эффекта, т. к. книжный рынок Украины систематически засоряется.

Букинистические магазины УССР проверяются местными органами цензуры еженедельно. Согласно существующим на сей счет указаниям, приобретенная букинистическим магазином литература в течение 3 дней должна быть предъявлена цензору и лишь после его заключения может поступить в продажу.

Как показала проверка, это требование нарушается книготоргующими организациями.

Количество книг, изымаемых цензорами букинистических магазинов, велико. В Сталино в 4-м квартале 46 г. было изъято 722 книги, в 1-м квартале 47 г. — 274. В Киеве за I полугодие изъято 269 книг.

Еще хуже обстоит с частной книжной торговлей. На базарах Киева, Львова, Харькова, Одессы, Черновиц и других городов УССР не редкость встретить запрещенные, политически вредные издания» [491].

Ураховуючи викладене вище, доповідач, виходячи з державних інтересів, пропонував ужити таких мір:

1) Заборонити комплектуючим організаціям поповнювати бібколектори й бібліотеки букіністичними виданнями без попередньої перевірки їх органами цензури.

2) Покласти на органи МВС УРСР функції по забороні приватної книготоргівлі на базарах [491].

19 липня 1947 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило спеціальну постанову «Про контроль за торгівлею букіністичною літературою», на підставі чого була здійснена суцільна перевірка всіх букіністичних магазинів республіки. Передбачалося в стислі терміни, до 1 серпня, повністю вилучити з букіністичних магазинів усі політично-шкідливі видання [493].

Однак, як зазначалося в службовій записці К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину, датованій 30 липня, проміжна постанова Оргбюро ЦК КП(б)У від 9 липня № 154/6-3 вже висунула перед органами цензури завдання закінчити очищення бібліотек до 1 листопада 1947 р. Внаслідок цього розпорядження Головлітом УРСР була проведена підготовча робота з метою здійснення до 1 вересня перевірки букіністичних магазинів [493].

У ході очищувальних заходів значна увага приділялася виявленню випадків реалізації буржуазно-націоналістичних творів. Так, скажімо, за розпорядженням директора Державного історичного архіву УРСР Стрельського та вченого секретаря Варшавчика, завідувач бібліотекою Кривоший передав київському букіністичному магазину № 3 один дублетний комплект журналу «Київська старовина», у якому знаходилися статті С. Петлюри. Як зазначалося в довідці Управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, дане питання було обговорене 20 жовтня на закритому засіданні партійних зборів Архівного управління, слідством чого стало винесення доган за втрату більшовицької пильності співробітникам Варшавчику та Кривоший, а директор архіву Стрельський — знятий із роботи [496].

Окремо підкреслювалося, що начальник Архівного управління МВС Губенко категорично заборонив передачу літератури букіністичним магазинам.

Про результати суцільної перевірки букіністичного ринку України К. Полонник доповів секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину, зазначивши, що Головліт установив такий порядок контролю букіністичної літератури:

1) цензори обласних літів кожні 3–5 днів мусили перевіряти всі твори, що надійшли до букіністичної мережі;

2) два рази на місяць цензорські кадри обллітів зобов'язувалися здійснювати без попередження вибіркову перевірку книжкових фондів букіністичних магазинів [495].

Паралельно начальник Головліту робив акцент на тому, що наказом уповноваженого Ради Міністрів СРСР по охороні військових таємниць в пресі № 68/2453-т від 6 серпня 1947 р. заборонялася приватна книготоргівля на базарах міст республіки, згідно з чим доповідач просив зобов'язати органи внутрішніх справ УРСР попереджати випадки стихійного продажу літератури [494].

Цікаво, що в примітці до документа йшлося про те, що за повідомленням міністра МВС та його замісника Дятлова, МВС не може надати міліції розпорядження за цим питанням, оскільки

приватна торгівля книгами законом не заборонена і вилучення шкідливих книг на ринках силами міліції провести неможливо через некомпетентність її працівників [494].

Даний період характерний також тим, що одразу ж після війни Головліт СРСР за наказом Агітпропу ЦК ВКП(б) здійснив перевірку та очищення бібліотечних фондів країни. Відповідні заходи були реалізовані й на республіканському рівні.

У травні 1947 р. К. Полонник направив секретареві ЦК КП(б)У К. Литвину і заступникові Голови Ради Міністрів УРСР М. Бажану листа, у якому рапортував про наслідки суцільної перевірки книжкових фондів бібліотечної системи України. За свідченням автора, ця акція не принесла бажаного ефекту, зважаючи на систематичні поповнення бібліотек виданнями із числа нерозібраних фондів, а також неперевіреними творами з Держфонду РРФСР. У зв'язку з означеними фактами начальник Головліту просив дозволу видати підготовлений відомством «Зведений список літератури, що підлягає вилученню з бібліотек громадського користування», до якого ввійшли 4 тис. назв книг, заборонених за наказами цензури 1933–1947 рр., а також вирішити питання щодо його фінансування. Підкреслювалося, що такий «зведений список» виходить у республіці вперше. Одночасно К. Полонник наполягав на необхідності видання «Списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню», що містив 373 прізвища [497]. Запланований посібник, на думку дописувача, дозволив би, зважаючи на його універсальність, додати мобільності процесу цензурування.

Незабаром ЦК КП(б)У дав дозвіл на друкування згаданих матеріалів. Причому видання покажчиків заборонених видань і небажаних авторів незабаром стало нормою [498].

9 липня 1947 р. побачила світ постанова ЦК КП(б)У «Про стан бібліотек та заходи по покращенню їх роботи», спрямована на перевірку бібліотечних фондів республіки [490]. Результати походу були підбиті 5 березня 1948 р. у доповідній записці № 242-т начальника Головліту УРСР К. Полонника на ім'я секретаря ЦК КП(б)У К. Литвина. Зазначалося, що з 1 серпня 1947 р. по 1 січня 1948 р. Головлітом перевірено 11449 бібліотек, з яких вилучено 59039 ідеологічно-шкідливих видань. Ужиті заходи показали «серйозну засміченість» не тільки фондів обласних і вузівських бібліотек, а також і музейних, ворожою літературою. Автором, відповідно, підсумовувалося, що:

«В результате притупления политической бдительности руководителей библиотек и их пренебрежительного (безответст-

венного) отношения к вверенному им библиотечному хозяйству, в книгохранилищах таких крупных культурных учреждений, как Ужгородский исторический музей, Киевский музей им. Т. Шевченко, Уманский историко-краеведческий музей, обнаружена националистическая литература: М. Голубець «Начерк історії українського мистецтва», 1922 р., Львів; М. Залізняк «Російська Україна та її відродження», 1910 р., Львів; І. Огієнко — «Ювілей архієпископа Іларіона»; Д. Донцов «Похід Карла XII на Україну», произведения Богдана Лепкого и др. » [500, арк. 123–124].

Контроль фондів музейних бібліотек можна виділити як окремий, самостійний напрям діяльності органів цензури. Особлива увага в цьому зв'язку приділялася музейним установам західних регіонів України, зважаючи на їх «перевантаженість ворожими виданнями» [500]. Тому, як дізнаємось з інформаційної записки від 14 квітня К. Полонника начальнику Управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У П. Гапочці, протягом 1948 р. був здійснений перегляд фондів музеїв західних областей республіки з метою їх очищення від небажаної друкованої продукції. Перевірка провадилася спеціально створеними комісіями за участю цензорів і охопила 21 музей. У ході даної кампанії в Ужгородському історичному музеї було вилучено 2974 примірники націоналістичної й антирадянської літератури, у Станіславському історико-краєзнавчому музеї — 636 видань. Із Самборського та Стрийського музеїв Дрогобицької області в Обласне архівне управління передано 5 тис. ідеологічно-ворожих творів [501].

Серед вилучених матеріалів називалися наступні видання:

«В Львовском историческом музее:

Цегельський — «Русь — Україна, а Московщина — Росія», 1916 р.;

Барвинський — «Оповідання з рідної історії», 1911, Жовква;

Дорошенко — «Курс історії України», 1921 р., Відень;

В Львовском музее Украинского искусства:

Щербаківський — «Формація Української нації, нарис по історії України», Прага, 1941 р.;

В Станиславском Историко-краеведческом музее:

Андрусяк — «Звідки взялася шляхта», Варшава;

Лепкий Б. — «Знад моря»;

Срокий — «Життя в Польщі», Варшава» [501, арк. 9].

Відмічалося, що не проведена перевірка друкованої продукції в Тернопільському обласному музеї, де зібрано 4253 примірники заінвентаризованої літератури й близько 8 тис. необробленої, серед якої переважають документи французькою, польською, німецькою та іншими мовами [501].

Наголошувалося на тому, що бібліотеки музеїв — закритого типу і їх фондами користуються лише наукові співробітники, постійний же контроль за ними здійснюється Комітетом культосвітустанов УРСР.

К. Полонником було зроблене застереження, що контролюючі функції органів цензури поширюються лише на бібліотеки, обслуговуючі масового читача.

Проте, на справі, останнє твердження не відповідало дійсності, оскільки сфера впливу Головліту була значно масштабнішою.

Перевіряючи упродовж 1949 р. фонди музейних установ, органи цензури здійснили також одночасний перегляд музейних експозицій у Києві, Харкові, Сталіно, Одесі, Львові, Запоріжжі, Дрогобичі, Полтаві, Дніпропетровську й Кіровограді на предмет охорони державної таємниці [425]. Охоронний ентузіазм Головліту, спрямований партійними настановами, не знав меж, тому державні таємниці шукали практично всюди.

З повідомлення К. Полонника до ЦК КП(б)У від 27 березня 1950 р. дізнаємось про випадки розголошення відомостей таємного характеру. Так, у вересні Дрогобицький облліт запропонував директору обласного краєзнавчого музею Ліверко зняти з експозиції 10 карт з інформацією про розміщення корисних копалин, шосейних і ґрунтових доріг, промисловості та ін. У нерозібраних фондах музейної бібліотеки було знайдено 2 книги авторства І. Брос Тіто, які підлягали вилученню, а в підсобному приміщенні (бувший костьол) віднайдено 3000 примірників іноземних видань релігійного змісту. Сповіщалося, що за викладеними фактами директор установи притягнутий до судової відповідальності [503].

Із цього приводу заступник завідуючого відділом пропаганди та агітації ЦК КП(б)У Білозуб інформував секретаря ЦК КП(б)У І. Назаренка про результати рейду й ужиті заходи:

«Відділ пропаганди та агітації ЦК КП(б)У запропонував завідуючим відділами пропаганди та агітації обкомів КП(б)У відповідно до списку Головліту терміново вилучити з експозиції музеїв експонати, що розголошують державну таємницю й надалі суворо слідкувати за тим, щоб музеї не були джерелом розголошення державної таємниці» [583, арк. 120].

У післявоєнні роки тривала подальша практика виправлення текстів друкованих творів. «У зв'язку із запитами з місць» в 1949 р. надійшло роз'яснення (секретний циркуляр Головліту СРСР № 8), у якому надавалися наступні коментарі щодо їх опрацювання:

«Виправлення видань, які містять передмови, післямови, бібліографію, статті й портрети осіб, всі твори яких підлягають вилученню, не вимагає спеціальної вказівки Головліту й робиться самими працівниками бібліотек. При видаленні зазначених матеріалів обов'язково робити відповідні викреслення на титульних аркушах, у змістах і, якщо необхідно, на обкладинках книг, затушовуючи всі посилання на викреслену статтю та прізвище її автора. Вилучені з книги аркуші здаються в спецфонд, а в бібліотеках, що не мають спецфонду — знищуються зі складанням відповідного акта» [48, с. 169].

Такі книги після проведених над ними маніпуляцій, здавалося б, повинні були зберігатися у відкритих фондах бібліотек. Однак вони, щоб уникнути виникнення здивованих запитань читачів, трималися подалі від їхніх очей. Про це, зокрема, свідчать каталоги й картотеки колишніх спецсховів, у складі яких, у більшості епізодів, вони й зберігалися — нарівні із забороненими повністю. У деяких бібліотеках (наприклад, Бібліотеці Академії наук) такі вирізки зберігалися в окремих папках, в інших — відразу ж підлягали знищенню.

Протягом наступного 1950 р. тривали чергові очищувальні рейди. У січні — лютому була проведена вибіркова перевірка документальних масивів республіки, наслідком чого став перегляд фондів 4252 бібліотек, ряду музеїв та всіх букіністичних крамниць [503].

Навесні К. Полонник рапортував у ЦК про хід «розчищення» книжкових фондів у Львові та Чернівцях. Зокрема, відзначалося, що по Львову з бібліотеки природничого музею АН УРСР вилучено й знищено 20405 примірників політично шкідливих видань, а також закінчено перевірку й очищення музею українського мистецтва, історичного, етнографічного музеїв, картинної галереї. У ході «обстеження» приміщень історичного музею у Львові цензори відшукали склад, у якому зберігалися «портрети бандитських ватажків — Коновальця, Мельника, Тютюнника, Петлюри, Пілсудського, виготовлені фотоспособом фашистські листівки, а серед картин — із слідами свіжої фарби — ротатор» [502, арк. 48]. Про знахідку, відповідно, були проінформовані органи держбезпеки.

Музей і подалі залишався об'єктом особливої зацікавленості контролюючих установ, оскільки на одному з його складів у липні цензори відшукали тиражні видання «Ставропігійського братства». Перевірка за участю представників Львівського обкому КП(б)У та облвиконкому й Комітету Культосвітніх установ УРСР показала, що спадщина братства складало 85000 примірників релігійних творів друку. Запрошені «спеціалісти» винесли свій вердикт: знищити літературу на Львівській картонажній фабриці як таку, що не становить ніякої наукової цінності [502]. Відтак величезний пласт культурної спадщини українського народу був безапеляційно знищений владно-виконавчими структурами.

Загальне уявлення щодо розмірів перевірок й обсягів вилучення матеріалів надає повідомлення № 573-т «Про стан книжкових фондів міста Львова», датоване 28 серпня 1951 р., в якому К. Полонник інформував І. Назаренка, що за період з 1 січня 1950 р. по 1 серпня 1951 р. з бібліотек Львова вилучено 1 820 000 примірників шкідливої літератури. Вказувалося, що в 356 бібліотеках міста сконцентровано 5.100000 видань, з яких 2 000 000 примірників становлять документи іноземними мовами та 1 000 000 примірників — дореволюційні й закордонні твори українською і російською мовами [504].

На думку начальника Головліту, таке превалювання зарубіжної дожовтневої літератури розцінювалося за неприпустиме й вимагало додаткового очищення.

За викладеними аргументами К. Полонник просив дозволу щодо здійснення більш детального обстеження музейних фондів країни. Ініціативи Головліту були схвально зустрінуті в ЦК КП(б)У.

Усього за 1951 р. органи цензури провели 946 цензорських перевірок музеїв і виставок [504]. Внаслідок цих акцій з експозицій було вилучено 249 експонатів, які розголошували державну таємницю, у тому числі 99 експонатів, що містили відомості таємного характеру [29].

З доповідної записки від 12 квітня 1952 р. замісника начальника Головліту УРСР Є. Барланицького № 295-т завідувачу сектором культури ЦК КП(б)У Г. Донцу дізнаємось про підсумки суцільної перевірки фондів друкованої продукції в музеях республіки, проведеної «вглиб і вшир». Повідомлялося, що в більшості обласних краєзнавчих й історико-археологічних музеїв, а також у ряді районних, зібрані значні масиви іноземної літератури. Наприклад, в Ужгородському обласному краєзнавчому музеї фонд

зарубіжних видань склав понад 11 000 примірників [501]. Значна скупченість творів також спостерігалася в Тернопільському, Бердичівському, Луцькому та інших музеях. Окремо наголошувалося на тому, що в ряді випадків наявні в установах видання не були обліковані й заінвентаризовані, а іноді не відповідали профілю музеїв, а саме:

«В музеї українського мистецтва у Львові /директор професор Свенцицький/ з 12 000 примірників інолітератури, більша частина не має відношення не тільки до профілю музею, а й до української культури взагалі. У серпні 1951 р. цензурою вилучені з бібліотеки цього музею такі «цінні» книги, як «Шематизм всього кліра греко-католицького», в яких популяризується Ватикан, папа римський, митрополит Шептицький та інші представники войовничого католицизму.

У фонді інолітератури цього ж музею в квітні 1952 р. виявлено 10362 примірники видань. Під час перевірки цього фонду вилучено 216 політично шкідливих книг.

В бібліотеці етнографічного музею Академії наук УРСР у Львові, нараховуючій всього 2000 книг, органами Головліту в серпні 1951 р. вилучені 18 таких цінних й відповідаючих профілю музею видань, як твори ідеолога українського буржуазного націоналізму Кубійовича, видані в 1931 р. в Берлині, «Поездка в азиатскую Туву», містяча наклеп на СРСР, більшовистську партію та Радянський уряд.

У Львівському історичному музеї з книжкових фондів були вилучені книги «Великая реформа Чина св. Василия», видання 1933 року; «Бои Львовские» / Звільнення Львова 1–24 листопада 1918 р./» [507, арк. 56].

З приводу наведених фактів зазначалося, що облліти вимушені були заборонити використання іноземних видань до їх упорядкування, а місцями — опечатати.

Відомствам, до складу яких входили музеї та постійні виставки, належало:

1) Передивитися й затвердити нові експедиції музеїв і постійних виставок.

2) Особливо ретельно перевірити як діючі, так і не діючі фонди експонатів у західних областях республіки, у першу чергу, — по місту Львову.

3) Розчистити бібліотеки музеїв силами політично грамотних спеціалістів від непотрібної літератури й поповнити їх «вітчизняними й радянськими професійними творами» [507, арк. 57–58].

У цілому, на початку 1950-х рр., незадовго до смерті Сталіна, перевірки всіх типів бібліотек зазнали особливого піднесення. Під гаслом боротьби за ідеологічну чистоту друкованої продукції Головліт УРСР здійснив у 1950–1951 рр. перегляд 4252 масових книгозбірень та 345 бібліотек системи промислової кооперації. Наступного року обстежень зазнали 703 бібвідділи парткабінетів райкомів КП(б)У, бібліотека Київської державної консерваторії й Бібліотека Академії наук УРСР. Тільки за січень — лютий 1953 р. цензори перевірили 2223 книгозбірні Комітету культосвітустанов і 4906 — Міністерства освіти [510].

Таким чином, з 1950 р. по березень 1953 р. з бібліотек республіки всього було вилучено 303762 примірники політично-шкідливої літератури [29].

Значна увага приділялася перегляду бібліотечних фондів університетів. Упродовж 1951 р. цензорські установи провели контрольно-вибіркову перевірку складу університетських бібліотек. У повідомленні К. Полонника № 825-т від 31 грудня секретарю ЦК КП(б)У І. Назаренку вказувалося, що, не дивлячись на те, що бібліотеки Львівського, Черновицького й Ужгородського університетів у 1950–1951 рр. цілеспрямовано комплектувалися радянськими виданнями, має місце значна засміченість їх шкідливою літературою. Так, наприклад, бібліотечний фонд Львівського університету (загальною кількістю 825 тис. примірників) налічував 600 тис. назв зарубіжних творів. На полицях бібліотеки було знайдено такі «крамольні» книги, як: «Руководство для влюбленных», «Мученик любви», «Тайны Стефы», «Дальнейшие пути развития бойскаутов», «Государство» В. Вільсона тощо [506].

Виходячи з державних інтересів, доповідач наголошував на необхідності очищення всіх університетських бібліотек України від ідеологічно-шкідливих видань, зобов'язавши Київський, Львівський, Харківський, Дніпропетровський, Одеський, Черновицький та Закарпатський облліти посилити нагляд за виконанням поставленого завдання.

Успішній реалізації окресленого напряму ідеологічної роботи сприяли структурні реорганізації в апараті ЦК республіки. Так, 1952 р. відділ пропаганди та агітації ЦК КП(б)У був розділений на 4 відділи: пропаганди та агітації, науки та вищих учбових закладів, художньої літератури та мистецтва, шкіл [425]. Нові зміни дозволили партійним органам здійснювати подальший контроль більш оперативно й профільовано. Останню думку досить добре відбиває довідка до згаданого вище листа

інструктора відділу науки та вищих учбових закладів Вдовиченка, у якій повідомлялося, що секретар ЦК КП(б)У І. Назаренко, ознайомившись із рапортом К. Полонника, дав вказівки терміново інформувати секретарів обкомів із метою прийняття дієвих мір по перегляду бібліотечних фондів університетів і вилучення з них небажаних творів [505].

На цій підставі того ж року зазнав обстежень спецфонд Наукової бібліотеки Київського державного університету ім. Т. Шевченка, створений ще 25 березня 1947 р. на основі особливого дозволу Головліту СРСР № 25/731. З акта його обстеження, датованого 24 лютого 1953 р., направленого до ЦК КП(б)У, дізнаємось, що він нараховував 10568 одиниць друку (близько 7000 назв), у тому числі 2645 примірників іноземних видань (які 5 років не використовувалися), включених до наказів на вилучення та 8500 примірників друкованої продукції, переданої з наукових фондів бібліотеки [509].

За результатами перевірки цензорами підкреслювався факт наявності в спецфонді ідеологічно шкідливої літератури (1300 назв), не вказаної в документах Головліту, яка підлягала обов'язковому рецензуванню із перспективою відображення в директивах та проскрипційних матеріалах Головліту УРСР [509].

Працівниками літконтролю також розглядалися основні аспекти опрацювання заборонених видань. Зупинимося на них більш детально, оскільки останні віддзеркалюють найбільш характерні напрями роботи спецсховів республіки. Зокрема, повідомлялося, що:

«Перегляд літератури за наказами та списками на вилучення провадиться працівниками спецфонду за участю завідувачів відділами й кабінетами.

Очищення основного фонду за бібліографічними списками Книжкової палати України, директивами Міністерства вищої освіти й Головліту проходить своєчасно, проте по кабінетах затримується на 15–30 днів у зв'язку з тим, що спецфонд отримує 1 примірник регламентуючих матеріалів.

Передача видань із загальних фондів до спеціального фонду, а також знищення (більш 2-х примірників), оформлюються спеціальними актами й реєструються в інвентарних книгах.

Твори окупаційного періоду зберігаються в одному примірнику в сейфі.

Відбір літератури, не включеної до списків органів цензури, відбувається у відділах комплектування, каталогізації, на читацьких пунктах видачі книг і при контрольних перевірках.

Допуск читачів і користування літературою спеціального фонду здійснюється у відповідності до інструкції Головліту СРСР на підставі письмових розпоряджень керівництва університету, а також начальника спецвідділу.

Виписки читачів із вилученої літератури контролюються завідувачем спецфонду та відповідними спеціалістами.

Облік відвідувачів і виданих творів ведеться в спеціально оформленому журналі за формою № 2 інструкції Головліту» [509, арк. 11–12].

Серед основних зауважень у діяльності бібліотеки цензори виділили:

– засміченість фондів ненауковою літературою;

– наявність незакаталогізованих 3500 примірників творів румунською й фінською мовами;

– брак кількості рецензій на шкідливі видання.

Особливо наголошувалося на неприпустимості хаотичного зберігання незаінвентаризованих зарубіжних видань. Передбачалося в найближчий час виправити означені недоліки шляхом реалізації наступних заходів, як от:

– проведення звірки матеріалів спецфонду за проскрипційними посібниками Головлітів СРСР-УРСР;

– створення довідково-бібліографічного апарату на зарубіжні твори (передусім, системи відповідних каталогів та картотек);

– рецензування ідеологічно невитриманої літератури [509].

По країні ж прокотилася нова хвиля контрольно-вибіркових перевірок бібліотечних фондів, про що 23 березня 1953 р. К. Полонник доповів секретарю ЦК КПУ Л. Мельнику. Вказувалося, що стараннями органів цензури за останні 2 роки з бібліотек республіки вилучено 303 760 примірників політично шкідливих видань. Як показали чергові рейди, проведені у січні-лютому 1953 р., бібліотечні фонди все ще залишалися «засміченими», оскільки лише в процесі контролю 4906 бібліотек системи Міністерства освіти, Комітету культосвітустанов й Бібліотеки Академії наук було виявлено 5277 заборонених творів. Констатувалося, що керівники й працівники бібліотек не приділяють належної уваги ідеологічній чистоті своїх фондів, зважаючи на недостатнє використання списків на вилучення небажаної літератури, рекомендованих Головлітом [510].

На допомогу в ході очищення фондів з'явилися також щойно розроблені цензорським апаратом директивні матеріали. Так, наприклад, у березні 1953 р. начальник Головліту УРСР ввів у дію наказ № 5, відповідно з яким вилученню з бібліотек

громадського користування і книготорговельної мережі підлягало більш 70 творів. Серед цієї літератури зустрічаємо наступні: «Чобіт Європи. Літературний репортаж», «Методичні розробки з українознавства», розвідку Г. Александренка «Радянський державний устрій», підручник О. Курило «Курс українського правопису» тощо [24].

Головліт підготував також новий «Зведений бібліографічний покажчик видань, що належить вилучити з бібліотечної та книготорговельної сітки, заборонених до розповсюдження з 1938 р. по 1952 р. включно» [508].

У цей період тривали вилучення й так званої «застарілої» літератури. Списки таких видань безпосередньо затверджувались відділами пропаганди та агітації ЦК КПРС і ЦК КПУ. Необхідно зазначити, що до них зараховувалися, головним чином:

– брошури пропагандистського спрямування;
– література агітаційного характеру;
– непрофільні документи;
– дублетні примірники.

На справі переважну більшість вказаних творів становила література, виключена за ідеологічними параметрами.

Бібліографічний покажчик застарілих видань, що підлягали вилученню з відкритих фондів бібліотек та книготорговельної мережі, уміщував близько 200 назв [24].

Отже, за результатами дослідження можна зробити висновок, що під час війни органи радянської цензури перебудували свою діяльність у напрямку посилення контролю за збереженням державної таємниці в пресі. Головліт здійснював також ретельний контроль усіх матеріалів, що готувалися до радіоефіру на предмет відповідності ідеологічним вимогам часу.

У процесі звільнення окупованих територій відновлювалися традиційні види цензурної діяльності по нагляду за бібліотечною й книготорговельною сферою.

По завершенні воєнних дій цензорські установи вступили у нову фазу свого розвитку. Поступово цензура перетворювалася на потужну індустрію, ставала більш диференційованою. У Головліту з'явився принципово новий напрям діяльності, пов'язаний з опрацюванням трофейної літератури. Окрім того, органи цензури посилили контроль за збереженням державної таємниці, вишукуючи факти її розголошення навіть у матеріалах виставок та експозиціях музеїв. Чергові очищення бібліотечної та книготорговельної мережі від усіх типів небажаних видань, букіністики (також новий напрям роботи) перетворилися на

повну вакханалію. Подальшого вдосконалення та перевірок зазнала мережа спецфондів, розробка режиму функціонування якого відтепер ставилася на якісно новий рівень.

У цілому, використані документи дозволяють відтворити загальні тенденції окресленого періоду. Проте джерельна база для висвітлення цензури воєнного часу відзначається обмеженістю. Можливо, певною мірою це пояснюється відсутністю архівних джерел періоду 1941–1942 рр. у фонді Головліту (4605). Цензурні документи цієї доби, що зберігаються у Центральному Державному архіві Вищих органів влади України, представлені поодинокими джерелами хронологічного відрізку 1943–1945 рр.

Післявоєнна доба репрезентована різноплановими матеріалами, застосування яких у процесі роботи надало можливість досить повно висвітлити особливості реалізації ідеологічного контролю за творами друку в 1945 — жовтні 1953 рр.

Розділ 5

ЕВОЛЮЦІЯ ЦЕНЗУРИ ДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ У 1953–1990 рр.

5.1. Відстеження творів друку в добу тимчасової «лібералізації» 1953–1966 рр.

1950-ті рр. позначилися істотними змінами в житті радянського суспільства. Після смерті Сталіна в країні відбувалися процеси, пов'язані з розвінчанням «культу особи», критика якого породила викриття масових репресій. На хвилі підйому та звільнення від установлених догм і стереотипів розпочалася реабілітація українських письменників, літературознавців, учених, окремих партійних, державних і військових діячів, котрі стали жертвами терору в 1930-х рр. Вказані зміни державної політики безпосередньо вплинули й на роботу цензорських інститутів, що займалися переглядом колишніх директив і повертали до відкритих фондів видання реабілітованих авторів.

Найперші демократичні зміни відчуваються вже в матеріалах органів цензури, датованих 1954 р. Так, наприклад, з «Висновків на 8 назв книг, випущених видавництвами УРСР, що містять політичні дефекти» [512], підготовленого начальником Головного управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР К. Полонником із метою вилучення їх із книготорговельної мережі республіки, рішенням завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Пашка та завідувача сектором видавництв ЦК КПРС Фомічова, книги під № 1, 2, 4, 8 визнано такими, які потрібно було вилучити з книготорговельної мережі, але в бібліотеках громадського користування залишити, а «решту 4 книжки не вилучати ні з бібліотек, ні з книготорговельної мережі» [511, арк. 263].

Нові тенденції охарактеризувалися також початком перегляду списків забороненої літератури та списків авторів, усі твори яких підлягали вилученню, але котрі вже були виправдані в судовому порядку. Робота провадилася на основі відповідних вказівок Головліту СРСР.

Іноді послідовність дій органів цензури нагадувала певний театр абсурду. Так, скажімо, 24 лютого 1955 р. до Головліту УРСР подав заяву М. Талалаєвський, у якій повідомлялося про зняття з останнього всіх обвинувачень і відновлення в правах члена Спілки радянських письменників України й містилося прохання відмінити наказ стосовно вилучення його творів [515]. Однак, як зауважив у своїй службовій записці до відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ від 1 червня 1955 р. К. Полонник:

«Произведения М. Талалаевского были изъяты из библиотечной и книготорговой сети УССР и уничтожены в соответствии с моим приказом № 40 от 18 ноября 1952 г. Указанные произведения имеются только в некоторых спецфондах (в количестве 2 экземпляра каждого названия). Так, что возвращать в открытые фонды фактически нечего: произведений нет. Все же поскольку автор реабилитирован по линии судебных органов, его фамилию следует исключить из документов цензуры на изъятие» [516, арк. 401].

На основі попередніх висновків 27 липня 1955 р. побачив світ ось такий документ, яким пропонувалося:

«Исключить из Приказа Главлита УССР № 40 от 18 ноября 1952 г. и «Зведеного покажчика застарілих видань» 1954 г. следующие произведения:

1) Талалаєвський, М. Твої сини. Поезії. Київ, «Радянський письменник», 1949, 134 с. 5000 екз.

2) Кац, З. и Талалаевский, М. Легенда. Стихи (Харьков), Областное книжно-газетное издательство, 1946. 72 с. 10000 экз.

3) Кац, З. и Талалаевский, М. Приказ вождя. Стихи. (Уфа), ССПУ, 1942. 30 с. 5 000 экз.

4) Кац, З. и Талалаевский, М. Разведка боем (и др. очерки). Киев-Харьков, «Радянський письменник», 1941. 28 с. 2000 экз.

5) Кац, З. и Талалаевский, М. Солдат и знамя. Стихи. Киев, «Радянський письменник», 1947. 96 с. 5000 экз.» [514, арк. 398].

Тиражність лише малої частини наведених видань дає досить добре уявлення про масштаби винищення подібної «політично шкідливої літератури» за попередні роки.

Однак, незважаючи на окремі складності в роботі, процес повернення до відкритих бібліотечних фондів книг реабілітованих авторів хоч і повільно, але розпочався.

Бібліотечним працівникам надавалася деяка ініціатива в ході даної роботи, закріплена циркуляром Головліту СРСР № 1808-т від 27 серпня 1955 р. Згідно з документом, у тих випадках, коли співробітники бібліотек знаходили в книгах «серйозні політичні

дефекти», їм наказувалося скласти повний перелік виявлених огріх та зі своїми пропозиціями направити на розгляд органам цензури, де остаточно вирішувалося питання подальшого використання вказаних творів [519].

І все ж таки, перегляд раніше вилученої літератури та авторських списків відбувався в Україні з деяким запізненням, оскільки суттєво розгорнувся лише в липні 1956 р. Так, у доповідній записці К. Полонника від 13 квітня 1956 р. на ім'я секретаря ЦК КПУ О. Кириченка, в якій наводилися відомості про 125 авторів, виключених наказами Головліту СРСР на 13 квітня 1956 р., зазначалося, що «... український список осіб, усі твори яких підлягають вилученню з бібліотечної й книготорговельної мережі налічує 273 автори. Виключені зі Списку на 13 квітня 1956 р. 2 автори (Досвітній, Микитенко)» [520, арк. 104].

Не випадково Головліт СРСР у своєму листі № 614-т, датованому 19 квітня 1956 р. визнав роботу в Україні по виключенню реабілітованих осіб із згаданого списку за незадовільну [522].

Усім Головкрайобллітам терміново пропонувалося провести ряд заходів:

1) Систематично контролювати книжкові фонди за бібліографічними покажчиками № 2/23, 5/26, 6/27, 1/28, 3/30, 5/32, 6/33, 7/34, списками № 1–3 книг, що підлягали вилученню з книготорговельної мережі.

Водночас належало обережно підходити до вилучення книг, указаних у бібліографічних посібниках до 1953 р. За наявності таких видань, рекомендувалося розбиратися в їх змістовному наповненні й вилучати лише в разі виявлення значних політичних дефектів. Книги, у яких дефекти втратили свою актуальність, дозволялося залишати в загальних фондах, повідомивши про їх назви Головліт СРСР для включення до списків поновлених видань.

2) Організувати роботу по перегляду всієї раніше вилученої місцевої літератури.

Видання, у яких «відпали дефекти», пропонувалося зняти з місцевих наказів Головкрайобллітів і повернути до загальних фондів бібліотек. Так само рекомендувалося повертати й книги, що становили певний інтерес для наукової діяльності, але містили невеликі політичні помилки. На їх влиття до фондів відкритого користування окремо отримувався дозвіл ЦК, крайкому, обкому партії.

3) З метою прискорення перегляду місцевих авторських наказів, Головкрайобллітам слід було за допомогою партійних

осередків встановити тісний зв'язок з органами прокуратури й КДБ, систематично отримуючи від них необхідну інформацію.

4) Місцевим органам цензури рекомендувалося більш вдумливо розглядати анотовані списки видань, подані бібліотеками на вилучення, причому останнє дозволялося провадити лише при наявності вагомих підстав.

5) У зв'язку із введенням у дію 1955 р. нової інструкції по спецфондах, наказувалося перевірити, чи виконуються правила про порядок читацького користування окремими забороненими матеріалами, а також, чи ведеться робота по поверненню до загальних фондів книг за документами Головліту [522].

Органи цензури старанно взялися за виконання накреслених завдань. Проте паралельно з демократичними змінами, подалі тривали чергові вилучення.

Ілюстрацією до того може бути доповідна записка № 818-т К. Полонника від 16 липня 1955 р. секретарю ЦК КПУ І. Назаренку, у якій ішлося про наявні політичні мотиви щодо вилучення небажаної літератури:

«Во исполнение Вашего указания органы цензуры приступили к сплошной очистке книготорговой и библиотечной сети Украины от изданий, в которых содержатся высказывания против государственного строя Югославии и ее руководителей.

16 июня с. г. нами проведено совещание с участием книготорговых организаций УССР (Укркниготорга, Союзпечати, Укоопсоюза) и ведомств, имеющих библиотечную сеть (Министерства культуры, Министерства просвещения, Укрпромсовета и др.), на котором подробно рассмотрены вопросы быстрейшего изъятия указанной литературы.

Поскольку за истекшие 7 лет на Украине издано большое количество литературы, содержащей выпады против руководителей Югославии, нами приняты меры к быстрейшему выявлению всех подобных изданий для последующего их оформления на изъятие.

Докладываю, что Главлит СССР в целях быстрейшего выполнения Вашего задания разрешил нам произвести изъятие украинских изданий, в которых содержатся высказывания против государственного строя Югославии и ее руководителей, без предварительного просмотра их Главлитом СССР, как это предусмотрено действующими документами по цензуре, сразу же по утверждению Вами списков намеченных к изъятию произведений.

Представляя при сем заключения на 39 произведений, в которых содержатся высказывания, направленные против государст-

венного строя Югославии и ее руководителей, прошу разрешить нам издать приказ об изъятии их из библиотечной и книготорговой сети УССР» [513, арк. 414].

Ось варіант подібного висновку на один такий твір:

«1. Азізян, А. К. Про працю Й. В. Сталіна «Марксизм і національне питання». Розширена стенограма публічної лекції. Київ, Товариство для поширення політичних та наукових знань УРСР, 1951. 64 с. 15000 екз.

На стр. 64 напечатано: «Шпигунська, фашистська кліка Тіто-Ранковича, діючи по указці своїх господарів, англо-американських імперіалістів, в короткий строк завершила перехід від буржуазного націоналізму до відвертого фашизму і до прямого зрадництва національних інтересів Югославії» [513, арк. 414].

Другою категорією щодо вилучення була література, «засмічена матеріалами Берія». Наведемо найтиповіший приклад «анотації» на книгу з подібним «політичним дефектом», що увійшла до списку заборонених видань:

«1. Беседы об уставе ВЛКСМ. Симферополь, Крымиздат, 1948. 142 с. 3000 экз.

На стр. 109–110 — восхваляется Берия» [518, арк. 60].

Відповідно, на підставі вищенаведених вказівок, на 10 серпня того ж року Головлітом УРСР за означеними списками було перевірено 6169 бібліотек та 1793 книгарень України, з яких вилучено 103000 примірників книг, у тому числі 30 975 примірників по Києву [517].

Продовжувався перегляд судових справ репресованих осіб. Нагальним завданням у роботі Головліту УРСР стало термінове налагодження координації з відповідними судовими й виконавчими органами. Так, К. Полонник у рапорті секретарю ЦК КПУ І. Назаренку просив зобов'язати голову КДБ УРСР та прокурора республіки переглянути разом із Головлітом «Список авторів, усі твори яких підлягають вилученню із книжкових фондів бібліотечної та книготорговельної мережі» й надати ЦК КПУ свої пропозиції щодо виключення із цього списку всіх осіб, реабілітованих судовими органами станом на 1 травня 1956 р.

Разом із тим, начальник Головліту ставив питання про інформування органів цензури з боку даних відомств про реабілітованих авторів із метою своєчасного внесення змін до матеріалів на вилучення [521].

На покращення функціонування цензорських інститутів були також спрямовані постанови ЦК КПРС «Про роботу Головліту СРСР» та ЦК КПУ «Про роботу Головліту УРСР», прийняті

навесні 1957 р. У згаданих документах ішлося про значні хиби в діяльності органів цензури й обґрунтовувалися заходи щодо термінової ліквідації виявлених недоліків [425].

Однак уже 31 березня 1958 р. до ЦК КПУ надійшла доповідна записка завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК М. Хворостяного «Про факти просування до масового читача політично шкідливих книг реабілітованих авторів», у якій говорилося про те, що Головлітом СРСР і Головним Управлінням по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР дозволено для загального користування багато різних книг реабілітованих авторів. Так, на підставі розпоряджень органів цензури, тільки в Державній публічній бібліотеці Академії наук УРСР зі спеціального до загального фонду було повернуто: в 1956 р. — 6589, в 1957 р. — 6036, за три місяці 1958 р. — 5873, а всього з 1956 р. по березень 1958 р. — 18398 книг.

Відділ пропаганди і агітації Центрального Комітету КП України вибірково проаналізував зміст указаної літератури. За словами автора, аналіз показав, що велика кількість поновлених книг містила «серйозні політичні помилки» і тому не могла бути рекомендованою для масового читача. У середньому, з кожних 15 вибірково перевірених цензорами видань, в 7–8 зустрічалися цитати висловлювань Троцького, Зінов'єва, Бухаріна, Рикова, відомих «українських буржуазних націоналістів», а також «грубі політичні помилки, неправильні положення і твердження, які суперечили марксистсько-ленінській науці» [523, арк. 66], як от:

«В книзі И. Тепера (Гордеева) «Махно» (видання «Молодой рабочий», Київ, 1924 року) на стор. 43 говориться: «Здесь кровь коммунистов и революционеров обрызгала Нестора Ивановича Махно, вчерашнего революционера, идейного анархиста, чуть ли не коммуниста и обнаружила в нем здоровые и крепкие семена, посеянные кулачеством, «ура-анархистами и набатовцами».

На стор. 25 цієї книги надруковано фотографію Махна, на сторінках 29 і 100 — фотографії махновців, на сторінках 67–83 — знімки махновських газет, на стор. 91 — листівка махновців, на стор. 41 — посилання на Троцького, як на воєнний авторитет і т. д.

Слід додати, що автор книги «Махно» був у свій час наближеним до Махна і редагував газету махновців» [523, арк. 70].

Підкреслювалося, що для загального користування було дозволено й так звану «застарілу» літературу, на сторінках якої досить часто зустрічалися твори В. Винниченка, М. Грушевського, С. Єфремова та інших «активних діячів буржуазно-націоналіс-

тичного табору».Оскільки, на думку М. Хворостяного, ці видання «втратили будь-яку теоретичну цінність», наявність їх у відкритих фондах бібліотек визнавалася за недолік.

Загалом констатувалася «політична безтурботність» в діяльності Головліту УРСР, зважаючи на недостатність вивчення ідейного наповнення книг реабілітованих авторів і доцільності їх повернення до фондів загального користування. Наприкінці документа містилося резюме для органів цензури: «реабілітація автора не дає жодних підстав для реабілітації всієї без винятку його літературної спадщини» [523, арк. 72].

У свою чергу, у пояснювальній записці К. Полонника на ім'я М. Хворостяного від 12 квітня 1958 р. із приводу фактів «засміченості» фондів Бібліотеки Академії наук виданнями, що містили «політичні дефекти», доповідалося про заходи, ужиті Головлітом УРСР спрямовані на покращення роботи. Так, станом на 10 квітня, зі «Списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню» було виключено 140 авторів, реабілітованих судовими органами. Цензори також переглянули 6000 назв раніше вилучених творів, з яких до відкритих фондів повернули 637 книг.

Далі дописувачем поетапно розглядався процес повернення друкованих видань. Вказувалося, що:

«1) В Україні налічується 6500 бібліотечних установ, у 28 з яких сконцентрована вилучена література (причому, 10 із них — знаходиться в Києві).

2) У кожному з цих 28 сховищ (спецфондів) зберігається всього по 2 примірники вилучених творів. Весь тираж завжди знищується за виключенням 2 примірників, що передаються для зберігання в спецфонд.

3) Повернуті зі спецфонду видання до масових бібліотек не потрапляють, зважаючи на те, що повернутий твір має лише 2 примірники і вони залишаються тільки у своїй бібліотеці. До того ж, розподіляються ці примірники так: 1 передається в архівний фонд і до читачів не потрапляє, 2 примірники передається в обов'язковий (підручний фонд), звідки може бути виданий тільки в читальний зал (додому не видається).

4) Перегляд заборонених видань та їх повернення до відкритих фондів відбувається за участю працівників спецфондів бібліотек, у більшості випадків за клопотанням наукових установ, оформлюється відповідними документами Головліту СРСР та Головліту УРСР.

5) Головлітом України оформлюється повернення зі спецфондів у відкриті фонди тільки тих книг, що були випущені

українськими видавництвами, всі ж інші твори оформлюються союзними органами цензури» [530, арк. 43].

Враховуючи складність і специфіку даної роботи, К. Полонник звертав увагу адресата на можливість помилок для цензорів і бібліотечних кадрів у цій новій справі по перегляду раніше вилученої літератури.

Начальник Головліту звітував про результати перевірок у Києві двох найбільших спецфондів — Бібліотеки Академії наук і Бібліотеки університету. У ході «обстеження» спеціальних фондів були виявлені випадки повернення у відкриті фонди Бібліотеки Академії наук видань, що підлягали подальшому зберіганню в спецфондах.

Так, скажімо, до фондів загального користування була передана книга Я. Когана «Від гніту і безправ'я до щасливої юності» (К., 1939), яка згідно із «Зведеним бібліографічним покажчиком застарілих видань 1951 року» мала знаходитися у спецфонді.

Навпаки, у деяких випадках бібліотека зверталася за рекомендаціями до Головліту відносно вирішення подальшої долі ряду видань, хоча вони за списками забороненої літератури також залишалися на спецзберіганні, як от книга І. Огієнка «Українська мова» (К., 1918), де зустрічалися посилання на твори С. Єфремова, А. Ніковського, С. Петлюри. Згадане видання увійшло до спеціальних фондів за «Списком книг, які залишені в Зведеному покажчику застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці, 1954 року» (К., 1957) [530].

Характеризуючи всі труднощі перегляду видань, К. Полонником пояснювалися факти наявності у відкритих фондах книг з «політичними дефектами», повернутих зі спецфонду за документами Головліту УРСР. Зазначалося, що ці твори друку були поновлені в користуванні за проханням як самої бібліотеки, так і академічних інститутів. У листі № 751, датованому 26 липня 1956 р. бібліотека просила Головліт УРСР дозволити передати до загального фонду окремі видання, що становили значну цінність для проведення наукових робіт, наприклад:

«Привіт Іванові Франкові в сороколіттє його письменської праці 1874–1914. Львів.

Збірник цінний тим, що в ньому показані зв'язки української і російської літератур (в книзі приміщені нарис В. Короленка, оповідання М. Горького, стаття Шахматова). Окрім того, є також інші наукові статті про переклад творів Франка

венгерською і польською мовами. Збірник — дуже цінний посібник для літературознавців, вивчаючих діяльність Івана Франка» [531, арк. 45].

Незважаючи на те, що до книги ввійшли оповідання В. Винниченка та спогади С. Єфремова, вона, у силу своєї пізнавальної цінності була дозволена Головлітом УРСР до передачі у відкриті фонди бібліотеки.

Усього, за проханням Бібліотеки Академії наук та інститутів, Головліт УРСР погодився повернути більше 150 книг.

Цікаво, що дописувач присвятив увагу також розгляду варіантів опротестування вказаною бібліотекою рішень союзного та республіканського Головлітів про поновлення у використанні окремих видань. Так, протягом 1956–1958 рр. органами цензури були отримані 5 листів, у яких опротестовувалися дозволи Головліту СРСР на передачу до відкритих фондів 36 книг та Головліту УРСР на повернення 56 творів [531].

Розглянувши означені аргументи, Головліт СРСР погодився з точкою зору бібліотеки по 10 виданнях і відмінив своє рішення про повернення їх до загальних фондів. Аналогічно Головліт УРСР визнав доречним залишити 7 книг на спеціальному зберіганні.

Проте, Головліт СРСР по 26 виданнях, а Головліт УРСР по 49 творах із протестами бібліотеки не погодилися й підтвердили факт передачі їх до фондів відкритого користування, як от:

«С. Диманштейн. Кто такие меньшевики. Харьков. 1923.

На стор. 23 рекомендуються книги М. Попова і Вардіна.

На стор. 34 Горев, Суханов і Рафес названі у числі тих більшовиків, котрі покинули наприкінці революції свою партію.

Вказані дефекти на нашу думку не настільки суттєві, щоб тримати книгу в спецфонді» [531, арк. 46–47].

Завершував начальник Головліту пояснювальну записку аргументацією стосовно знаходження в загальних фондах бібліотеки стенографічних звітів з'їздів партії з виступами осіб, усі твори яких підлягали вилученню, оскільки п. 48 інструкції Головліту СРСР «Про порядок цензорського контролю» заборонялося робити будь-які втручання в друковані твори класиків марксизму-ленінізму, керівників партії та уряду, у стенографічні звіти з'їздів і конференцій КПРС і союзних республік, пленумів ЦК КПРС, ВЛКСМ, конгресів Комінтерну, у збірники офіційних документів тощо.

Отже, усі дискусійні випадки перегляду видань отримали досить ретельне пояснення.

І все ж таки, 9 липня 1959 р. до ЦК КПУ надійшла доповідна записка заступника завідувача відділом пропаганди і агітації ЦК Л. Алексєєва «Про взаємовідносини між Головлітом СРСР та Головлітом УРСР» з приводу того, що П. Романовим у листах від 27 січня, 18 і 28 лютого висловлювалося незадоволення стилем і методами роботи начальника Головліту УРСР К. Полонника. Серед основних недоліків його діяльності називалися невірні втручання ідеологічного характеру в підконтрольні твори, формальне відношення до очищення книжкових фондів бібліотек від політично шкідливих видань та ін. [535].

На підставі висунутих зауважень, рішенням Секретаріату ЦК КПУ від 8 липня 1959 р. № СТ-55 (63) К. Полонник був звільнений із даної посади й начальником Головліту УРСР призначений М. Поздняков [534].

Оскільки хвиля демократії призвела до скасування залізної диктатури, у радянському суспільстві почали визрівати досить радикальні настрої стосовно ліквідації цензурної системи. Тому Рада Міністрів СРСР у лютому 1958 р. терміново затвердила нове «Положення про Головліт СРСР», яким обґрунтовувалися права та обов'язки головного управління, а також місцевих органів цензури. Згідно з цим документом Головліт СРСР покликаний був здійснювати контроль за творами друку, що випускалися для відкритого розповсюдження всіма видавництвами країни, редакціями газетно-журнальної продукції, за всіма матеріалами, запланованими до відкритого перегляду та мовлення; контроль іноземної літератури, що надходила в СРСР; перегляд усіх рукописних і текстових матеріалів, передбачених до вивозу за кордон тощо [29].

У зв'язку із застарілістю основного керівного документа Головліту — «Переліку відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі», постановою ЦК КПРС було вирішено питання щодо його перевидання. Тому в липні 1957 р. введено в дію новий, очищений від циркулярних вказівок «Перелік відомостей, що заборонені до опублікування в районних, міських, багатотиражних газетах і передачах по радіо» [29].

Протягом даного періоду органи цензури продовжували реалізовувати також напрям своєї роботи по контролю за виданням творів друку. У лютому 1956 р., відповідно з постановою ЦК КПРС, Головліт СРСР звернувся до редакцій газет «Правда», «Известия», «Советская Россия» та журналів «Коммунист», «Агитатор», «Партийная жизнь» з пропозицією звільнити матеріали, що публікувалися в цій періодичній пресі, від попередньої

цензури. Проте керівництва редакцій не погодилися з ним. Тому, встановлений порядок цензурування було збережено [533].

Треба відзначити, що надбання цензорських інститутів були досить суттєвими. Так, тільки з 1957 по 1959 рр. лише три відділи Головліту СРСР, які займалися попереднім контролем видань, дозволили випуск 678 232 друкованих аркушів різного роду матеріалів, що проходили через видавництва та видавничі організації. У процесі перегляду творів було зроблено 15470 цензорських втручань, з них: перелікових — 14 542, політико-ідеологічних — 928 [29].

Дані структурні підрозділи здійснювали нагляд за художньою, політичною, соціально-економічною, навчально-педагогічною літературою, політичною продукцією образотворчого мистецтва, сценаріями кінофільмів (четвертий відділ); науковою, науково-технічною й виробничою літературою, рукописами й бандеролями із друкованими виданнями, що вивозилися за терен СРСР, матеріалами радянських виставок за кордоном (п'ятий відділ); публікаціями ТАРС, центральними газетами, радіо, телебаченням, радіоінформбюро, кінохроніками (шостий відділ) [29].

З політико-ідеологічних міркувань органи цензури не затвердили також до друку 187 творів, статей і нарисів, з них понад 60 естрадних творів та 14 драматургічних п'єс. Суттєві зміни й переробки в 1957–1959 рр. були внесені до 72 книг. Згадані відділи переглянули 13 тис. друкованих аркушів, 779 тис. бандеролей і посилок тощо [29].

Наприкінці 1950-х рр. значна увага приділялася вдосконаленню режиму роботи спецфондів. Так, 18 листопада 1959 р. введено в дію нову «Інструкцію про порядок зберігання та використання в спецфондах бібліотек Радянського Союзу літератури, обмеженої органами цензури для загального користування» [43].

Загальний склад спецфондів за наказом № 17 Головліту СРСР поповнився книгами членів «антипартійної групи»: М. Булганіна, Д. Шепілова, В. Молотова, Г. Маленкова та Л. Кагановича, які зазнали поразки в політичних баталіях [29].

Цікаво, що на цьому етапі відділ спецфондів, що функціонував у Книжковій палаті України з 1944 р., із змінами політичної ситуації в країні припинив 1957 р. своє існування та був неофіційно приєднаний до складу Державного архіву друку [356]. Однак робота бібліографів відділу знайшла відображення в підготовленому 1954 р. «Зведеному покажчику застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці» [145].

В об'єктиві уваги цензорських установ також постійно перебувала іноземна література, що в 1957 р. надходила з 75 країн світу [29].

Наприкінці 1958 р. здійснення контролю зарубіжних видань мовами народів СРСР було передано в Головліти України, Латвії, Литви, Естонії та Вірменії.

Зважаючи на важливість роботи Головліту УРСР у даному напрямку, зупинимось на ньому більш детально.

8 квітня 1958 р. на ім'я секретаря ЦК КПУ С. Червоненка надійшов лист № 674-т начальника Головного управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР П. Романова, у якому повідомлялося, що під час контролю іноземної літератури, надісланої поштовим зв'язком, органами цензури затримана велика партія антирадянських видань українською мовою, адресованих емігрантськими організаціями приватним особам, а також бібліотечним і науковим установам України.

З цього приводу 48 видань, відправлених осередком Наукового товариства ім. Шевченка у Франції Державній публічній бібліотеці УРСР, передавалися республіканському Головліту для можливого використання. Підкреслювалося, що вказана антирадянська література не виписувалася жодною з організацій УРСР. Однак, за повідомленням Всесоюзного об'єднання «Міжнародна книга», Українське товариство культурного зв'язку із закордоном виписало на 1958 р. значну кількість «антирадянської емігрантської літератури», у тому числі, більш 20 назв періодики, що видавалася «різними націоналістичними організаціями» у ФРН, Франції, Канаді, США й Англії: газети «Сучасна Україна», «Вперед», «Вільна Україна» та ін. Зазначалося, що раніше Головлітом СРСР емігрантська продукція направлялася з метою ведення контрпропаганди тільки в ЦК компартій союзних республік [524].

Офіційні пропозиції щодо передання Головліту УРСР функцій по контролю зарубіжних видань українською мовою висловлювалися в повідомленні начальника Головліту СРСР № 1485-цт секретарю ЦК КПУ М. Підгорному, датованому 31 липня. Зокрема, вказувалося, що відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР № 4046-1624-цт від 25 жовтня 1948 р., Головліт СРСР здійснює контроль у Москві всіх іноземних творів, що надходять поштою до СРСР, у тому числі, й українською мовою. Так, об'єктом уваги цензурного відомства стали 26 найменувань періодики й деякі книги, надіслані державним установам і громадянам УРСР. Зазначалося, що це, переважно, «сугубо антисоветские эмигрантские издания, буржуазные газеты и журналы, произведения художественной литературы и небольшое число прогрессивных изданий» [526, арк. 214].

З даного джерела дізнаємось також про те, що значна частина творів друку, які містили антирадянські й антисоціалістичні відомості, під час контролю заборонялися і знищувалися органами цензури. Окремий відсоток затриманих видань направлявся для інформації в ЦК КПУ.

На думку Головліту СРСР, доцільно було б доручити перегляд україномовної зарубіжної літератури, що надходила в поштових бандеролях, Головліту УРСР.

Підкреслювалося, що контроль цієї групи видань у республіці надасть можливість ЦК КПУ більш повно використовувати їх з метою контрпропаганди, а КДБ при Раді Міністрів УРСР — в оперативних цілях [526].

У випадку погодження з висунутою пропозицією, рекомендувалося зобов'язати відділ пропаганди та агітації ЦК КПУ надати допомогу республіканському відомству в справі організації контролю за емігрантськими виданнями.

Із приводу ініціативи П. Романова, 8 серпня консультантом відділу пропаганди і агітації Сінкевичем була надана довідка, у якій говорилося, що Головліт УРСР в особі К. Полонника, КДБ і згаданий підрозділ ЦК КПУ не заперечують проти передання їм указаних функцій, оскільки здійснення контролю «безпосередньо в республіці дасть можливість ширше використовувати іноземну українську літературу в контрпропагандистській роботі» [525, арк. 210].

Окремо розглядалося питання про виділення Головліту УРСР додаткових штатних одиниць.

Таким чином, у листопаді 1958 р. республіканські органи цензури приступили до реалізації нового напряму роботи, прикладом чого може бути фрагмент списку закордонних видань українською мовою, затриманих у ході перегляду іноземних матеріалів, представлений начальником Головліту УРСР К. Полонником секретарю ЦК КПУ С. Червоненку:

«1. Діма. Пересаджені квіти. П'єса на три дії. Видавництво «Перемога», Аргентина, 1957 р.

2. Дончук Зосим. Гнат Кіндратович. Видавництво «Перемога», Філадельфія — Буенос-Айрес, 1957 р.

3. Коваленко Людмила. Віта нова /Нове життя/. Видання Української православної церкви в США, Нью-Йорк, 1957 р.

4. Сенько Г. «Штани латані у клітку — виконуєм п'ятиліткy». Видавництво «Перемога», Буенос –Айрес.

5. Соколовський О. Богун. Історичний роман з часів Хмельниччини. Видавництво «Дніпрова хвиля», Мюнхен, 1957 рік.

6. Чапленко В. Чий злочин? Драма в чотирьох діях. Видавництво «Перемога», Буенос-Айрес — Бруклін, 1952 р.» [527, арк. 307].

Про те, як саме розгорталася вказана робота та з якими труднощами зустрічалися органи цензури, свідчить лист К. Полонника № 635-т на ім'я С. Червоненка, датований 7 грудня. Повідомлялося, що протягом листопада на цензорський контроль надійшло 5382 примірники газет, понад 260 примірників книг, журналів і машинописних видань, які поступили в 3547 простих й 10 бандеролях на замовлення [529].

Дописувачем також нагадувалося, що за § 5 «Інструкції по контролю за іноземною літературою»:

«Іноземні видання, що містять антирадянські, антисоціалістичні матеріали, або пропагують буржуазний спосіб життя і реакційну ідеологію, а також релігійні та релігійно-пропагандистські видання, і вся література, що видається антирадянськими емігрантськими організаціями, обмежується для загального користування і не може видаватись приватним особам» [529].

На підставі наведеного положення 4765 примірників газет (з 5382 надісланих у листопаді) були конфісковані і знищені. Як зазначав начальник Головліту:

«За кордоном (насамперед у Канаді) виходять прогресивні видання українською мовою) приміром, «Українське слово» у Вінніпегу.

Практика цензурного контролю показує, що і ці прогресивні газети інколи містять небажані для нас матеріали.

Нам здається доцільним запровадити такий порядок для прогресивних газет, що засилаються на Україну: давати їх тільки установам, у т. ч. й редакціям, яким вони адресовані. Щодо приватних осіб, то їм ніяких закордонних газет не пересилати» [529, арк. 326].

Указаними заходами К. Полонник пропонував запобігти «зростанню інтересу до життя української еміграції».

У відповідь на вищезгаданий лист у довідці заступника завідувача відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Алексєєва та завідувача сектором добору кадрів для Міністерства закордонних справ УРСР Пересаденка зазначалося, що названі інстанції не можуть погодитися із пропозицією начальника Головліту. Відмова аргументувалася тим фактом, що «необхідно вилучати з загального користування і не пересилати приватним особам лише ті іноземні видання, які містять матеріали, що дезорієнтують радянського читача» [528, арк. 325].

До речі, пропозиції К. Полонника послужили однією із причин його звільнення з посади начальника Головліту УРСР у липні 1959 р. Так, Головлітом СРСР були висунуті обвинувачення в грубому порушенні К. Полонником союзних директив про порядок контролю іноземної літератури та в цілеспрямованому нищенні значної кількості прогресивних газет українською мовою, що надійшли з Канади [535].

Таким чином, шляхом проведеного перерозподілу функцій, Головліт СРСР зміг досить швидко впорядкувати справу з відстеження емігрантських творів друку мовами союзних республік. 18 квітня 1959 р. на допомогу в роботі цензорських установ також була введена в дію «Інструкція про порядок виписки, зберігання й використання літератури капіталістичних країн» [532].

Принципово новою стала також ініціатива Головліту позначати всі іноземні видання обмежувальним штампом — шестиугольником або, як ще його іменували «шайбою». Наявність такої примітки на творі означала, що ним можна користуватися тільки маючи спеціальний дозвіл і виключно в спецсхові. З того приводу академік П. Капіца, вкрай обурений діями органів цензури, у своєму листі на ім'я першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова писав:

«Мероприятия Главлита, на которые я жалуюсь, затрудняют нашу работу и к тому же оскорбительны для советского человека, поскольку непонятна та цель, которую они преследуют... Если это забота о чистоте наших мыслей и помыслов путём запрета знания греха, то в этом мало смысла... По видимому, работники Главлита мало читали Щедрина, а то им бы была понятна нелепость рвения бюрократов к запретам» [435, с. 19].

У цілому, незважаючи на поступове згортання демократичних завоювань, у країні відбулися серйозні історичні зміни. За фактом реабілітації багатьох діячів на основі рішень Прокуратури і Військової колегії Верховного Суду, з авторських списків, що становили 3310 осіб, усі твори яких у попередні роки вилучалися з відкритих фондів, до 1 січня 1960 р. виключено 2635 імен. На підставі цього фонди загального користування поповнили 18 тис. назв друкованої продукції [29].

Вивчаючи видання, що залишилися в спецфондах, працівники Головліту дійшли до висновку, що дві третини даної літератури застаріли. Тому було підготовлено «Список книг, що знаходяться у спецфондах бібліотек і підлягають списанню в макулатуру». На думку керівників Головліту СРСР, кількість творів у спецфондах необхідно було зменшити з 12 тис. назв до 4 тис. Замість діючих

наприкінці 1950-х рр. 23 списків на вилучення, союзний Головліт увів у дію один «Зведений список книг, що підлягають вилученню з загальних фондів бібліотек і книготорговельної мережі» [29].

У зв'язку з тим, що викривальні процеси культу особи породили досить сміливі настрої не тільки серед радикально налаштованих народних мас, а й у колах працівників органів цензури, державним апаратом у II половині 1950-х рр. було вжито жорстких заходів по відходу від обраної політики й посилення режиму таємності.

Закінчення «хрущовської відлиги», на яку припав початок правозахисного руху, призвело до ліквідації демократичних завоювань і позначилося численними репресіями проти нового покоління молодих митців, котрі отримали назву «шістдесятників». Невдовзі творча діяльність останніх потрапила під жорстокий адміністративний контроль, оскільки розгорнулася серйозна кампанія проти тих, хто приділяв «надмірну» увагу негативним явищам сталінського періоду. Активізувався також наступ на церкву, як «агентуру буржуазної ідеології».

Суттєва роль у цьому процесі відводилася органам цензури, котрі були покликані контролювати найрізноманітніші сфери духовного життя суспільства. Так, одним із превалюючих напрямів їх роботи став нагляд за всією друкованою продукцією, що виходила в республіці. Окрім того, під опікою цензорів знаходилися бібліотечна справа й книгорозповсюдження, ввіз літератури з-за кордону, контроль за збереженням державної таємниці в пресі та ін.

На порозі 1960-х рр. ЦК КПРС прийняв серію документів, спрямованих на посилення режиму таємності: лист «Про підвищення революційної пильності» (2 червня 1960 р.), постанову «Про посилення режиму таємності» (10 квітня 1963 р), що були присвячені різним аспектам роботи по збереженню військової і державної таємниці [467, 468].

Улітку 1960 р. випущене нове видання «Переліку відомостей, заборонених до опублікування в районних, міських, багатотиражних газетах і передачах по радіо» й затверджено «Інструкцію про порядок цензорського контролю».

Тривав подальший, породжений демократичними процесами, перегляд масивів друкованих видань.

У складі Головліту СРСР функціонувала спеціальна комісія з питань їх контролю. Книги попередньо аналізувалися співробітником групи. Висновок обговорювався, і потім доповідався на засіданні комісії. За результатами даної роботи ряд авторів

були виключені зі «Списку осіб, всі твори яких підлягають вилученню». Ілюстрацією діяльності останньої може бути довідка до листа начальника Головліту УРСР М. Позднякова, у якій завідувач сектором відділу науки і культури ЦК КПУ Іванов давав відповідь на пропозицію органів цензури повернути до відкритих фондів книги авторства племінника Л. Українки, Ю Косача. Оскільки згаданий автор проживав у Нью-Йорку й видавав журнал «За синім морем», що «незважаючи на політичні хиби» загалом характеризувався прогресивним напрямком, пропонувалося виключити його зі списку заборонених імен по Львівському облліту [537].

Урахувавши викладені аргументи, цензурне відомство в погодженні зі ЦК КПУ видало розпорядження зняти Ю. Косача з переліку заборонених осіб, разом із тим обумовивши подальше зберігання його книг, в яких мали місце «політичні дефекти», в спецфондах бібліотек.

Наряду з реабілітаційними процесами здійснювалися також подальші цензорські заходи по забороні щойно видрукуваних видань. 9 травня 1960 р. Головлітом УРСР був уведений у дію наказ про вилучення з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі чергового списку творів, до якого ввійшли праці М. Голубця, О. Грушевського, В. Дорошенка, П. Филиповича та ін. [605].

Одним із напрямів роботи органів цензури залишався нагляд за бібліотечними фондами.

Згідно з постановами ЦК КПРС від 22 вересня 1959 р. «Про стан та заходи щодо поліпшення бібліотечної справи в країні» і ЦК КПУ від 28 січня 1960 р. «Про стан та заходи щодо поліпшення бібліотечної справи в УРСР», 30 січня 1960 р. бюро Київського обкому КПУ прийняло аналогічне рішення по місту Києву та області. Виконуючи директиви керівних органів, завідувач відділу пропаганди і агітації Київського обкому КПУ С. Шевченко рапортував завідувачу відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ М. Хворостяному, що протягом січня-квітня в бібліотеках м. Києва й області проведене очищення книжкових фондів від застарілої літератури й вилучено понад 300 тис. примірників [585].

19 березня 1960 р. начальник Головліту УРСР М. Позднянков надіслав секретарю ЦК КПУ А. Скабі доповідну записку «Про засміченість бібліотек забороненими виданнями», у якій повідомлялося, що цензорські установи неодноразово перевіряли бібліотеки, підпорядковані Міністерству освіти УРСР, Міністерству культури УРСР та Укрпрофраді, у т. ч. бібліотеки

м. Києва, у ході чого значна кількість бібліотечних установ виявилась «засміченою».

Перевірка в січні-лютому того ж року показала, що столичні бібліотеки ще «достатньо не очищені». В 17 з 30 шкільних бібліотек м. Києва були знайдені ідеологічно шкідливі твори. Найбільшу засміченість інспектори виявили в бібліотеці школи-інтернату № 3 ім. Мануїльського — 51 примірник заборонених видань, у т. ч. 39 примірників книг і брошур учасників антипартійної групи (вилучалися за наказом Головліту СРСР № 17 від 10 січня 1959 року). Далі наводився список конфіскованої літератури:

«1. Булганін М. О. Доповідь про директиви XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 56–60 роки.

2. Його ж. Итоги Женевского совещания глав правительств четырех держав.

3. Його ж. О поездке в Индию, Бирму и Афганистан.

4. Маленков Г. М. Звітна доповідь XIX з'їздові партії про роботу ЦК ВКП(б).

5. Його ж. Промова на XX з'їзді КПРС.

6. Молотов В. М. Вопросы внешней политики.

7. Шепилов Д. Т. Десятый том сочинений И. В. Сталина» [536, арк. 57].

Одночасно співробітниками органів контролю в 17 з 29 перевірених профспілкових бібліотек м. Києва було знайдено 196 примірників заборонених видань.

41 назву ідеологічно-шкідливих творів цензорам удалося відшукати в 17 бібліотеках м. Києва, підпорядкованих Міністерству культури УРСР.

Доповідачем підкреслювалося, що подібний стан спостерігався й по областях, на підтвердження чого наводилися дані січневих рейдів. Так, засміченість книжкових фондів забороненими виданнями була зафіксована в ряді бібліотек Сталінської області, а саме: Щербинівській сільській бібліотеці Дзержинського району — 47 примірників, у Добропільській районній бібліотеці для дорослих — 22 примірники, у приклубній бібліотеці с. Андріївка Селидівського району — 15 примірників, у Назарівській сільській бібліотеці Старо-Бешівського району — 11 примірників [536].

Найбільш негативним фактором, з точки зору автора, було те, що міністерства й відомства не відреагували на сигнали цензури про засміченість книжкових фондів підпорядкованих їм установ і не зробили відповідних висновків із директив ЦК КПРС та ЦК КПУ про бібліотечну справу. Зважаючи на викладене, Головліт

УРСР звернув увагу керівників вказаних підрозділів на необхідність найшвидшого закінчення очистки підвідомчих їм бібліотек від заборонених видань, задля чого просив партійні органи надати відповідні розпорядження.

Відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ підтримав ініціативи Головліту, зобов'язавши відповідні міністерства закінчити цю роботу в тижневий строк.

З метою прискорення ходу кампанії по очищенню фондів Головліт УРСР підготував «Зведений список післявоєнних видань, що підлягають вилученню». До нього ввійшли книги, випущені з 1945 по 1960 рр. включно, які вилучалися за наказами та списками Головлітів СРСР та УРСР. Згаданий список тиражем 10 000 примірників був розісланий обласним управлінням культури в серпні того ж року [606].

1961 р. позначився появою видрукуваного на базі Всесоюзної книжкової палати переглянутого й уточненого «Зведеного списку книг, що підлягають виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі». У зв'язку із цим начальник Головліту УРСР М. Поздняков наказував:

«Список післявоєнних видань, які необхідно вилучити з бібліотек громадського користування на підставі наказів та списків Головліту СРСР і Головліту УРСР», виданий в 1960 р. Міністерством культури УРСР, Управлінням культури Львівського облвиконкому та бібліотекою Київського обкому профспілки робочих харчової промисловості, а також «Зведений список книг післявоєнних років видання, які підлягають вилученню з книготорговельної мережі за наказами і списками Головліту СРСР та УРСР», опублікований 1959 р. Укоопрадою, «Укркнигою» й Управлінням «Союздруку» Міністерства зв'язку УРСР, відмінити, як ті, що втратили силу» [607, арк. 2].

14 березня 1962 р. начальник Головліту СРСР П. Романов увів у дію інструкцію «Про порядок зберігання, бібліографування й видачі читачам видань обмеженого розповсюдження», до яких відносилися:

1) усі твори, незалежно від тематики, із примітками «Для службового користування», «Розсилається за списком», «Примірник № –», «Продажу не підлягає», «Тільки для комсомольських організацій»;

2) видання, випущені без зазначення ціни чи із примітками «Безплатно», «На правах рукопису», «Видання підписне», «Видання на замовлення» за наступною тематикою: астрономія, фізика, хімія, геологія, геофізика, геодезія, топографія, картографія,

аерофотозйомки, біофізика, біохімія, мікробіологія, медична рентгенологія й радіологія, фармакологія, фармацевтична хімія, токсикологія, променева хвороба, онкологія, судова й військова медицина, техніка та промисловість, транспорт, зв'язок, військова справа;

3) уся друкована продукція із грифом секретності [618].

Згадана література включалася до бібліографічних списків (покажчиків) видань обмеженого використання, що готувалися Всесоюзною книжковою палатою. Заборонені твори не фіксувалися у відкритих каталогах і бібліографічних посібниках, а знаходили відображення лише в службовому каталозі.

Інструкцією наголошувалося, що названі видання зберігаються ізольовано, без загального доступу до них читачів, і не підлягають пересилці за кордон у процесі книгообміну.

Стосовно процедури видачі даних матеріалів ішлося, що радянські громадяни можуть отримати їх для роботи в читальному залі за дозволом директора бібліотеки. Обумовлювалася також можливість іноземних осіб користуватися такими творами на основі письмового клопотання керівників учбових закладів та інших установ, до яких вони прибули.

У травні 1962 р. знов постало питання відносно очищення бібліотечних установ, із приводу чого 4 травня начальникам обласних, Київського та Севастопольського міських управлінь культури був розісланий лист заступника міністра культури УРСР Г. Шаблія.

Повідомлялося, що перевірка виконання наказу Міністерства культури УРСР від 21 грудня 1961 р. № 522 «Про очищення книжкових фондів бібліотек від застарілої літератури» показала наявність багатьох таких видань у Київській, Луганській, Полтавській, Станіславській, Сумській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях [617].

Зокрема, у бібліотеці села Олешівка Охтирського району Сумської області було знайдено 26 заборонених книг. По Київській області застарілі твори зберігалися в Трушківській сільській бібліотеці Білоцерківського району та Тетіївській районній бібліотеці для дітей [617].

Наведені факти, на думку дописувача, свідчили про безвідповідальне ставлення працівників бібліотек і книготорговельних підприємств до згаданого наказу, враховуючи несвоєчасне вилучення застарілої літератури за списками органів цензури.

Про необхідність прискорення очищувальних заходів протягом 1962 р. ішлося також у наказах Головліту СРСР № 128 від

24 лютого та Головліту УРСР № 158 від 27 березня. Першочергова увага приділялася вилученню із книжкових фондів видань, обмежених для загального використання [615, 616].

Прикладом успішного виконання настанов директивних органів на місцях може бути лист, датований 1 травня, директора Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка Г. Мірошниченко. Документ цікавий тим, що відбиває певні показники функціонування спецфонду, а саме:

«За станом на 1 липня 1962 року в спецфонді налічується 38220 екземплярів друкованих видань, у тому числі 8930 іноземних. На протязі І-го півріччя 62 р. спецфонд відвідало 42 читача, яким було видано 578 екземплярів різних видань у відповідності з темами їх робіт.

Повністю закінчено вилучення літератури згідно першої та другої частини «Зведеного списку Головліту СРСР», першої частини «Зведеного списку Головліту УРСР», наказів Головліту СРСР № 43 від 30 січня 1962 р. і № 227 від 5 червня 62 р.

Кількість літератури, вилученої згідно цих документів цензури, складає 1330 екземплярів.

Продовжується перевірка літератури за змістом в загальному фонді бібліотеки. Видання, які мають політичні дефекти, і які не ввійшли до списків Головлітів СРСР та УРСР, нами також вилучаються і надалі мають бути проанотовані» [619, арк. 26].

Відносно творів із так званими, за термінологією цензорів, «політичними дефектами», необхідно зазначити, що на початку 1960-х рр. органи цензури вже досить обережно підходили до вирішення питання щодо повернення раніше заборонених з ідеологічних причин видань до відкритих фондів. 24 серпня 1962 р. завідувачем відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Шевелем на ім'я секретаря ЦК КПУ А. Скаби була направлена доповідна записка, присвячена з'ясуванню подальшої долі друкованих творів колишнього наркома освіти М. Скрипника. Вказувалося, що Головлітом УРСР переглянуті всі праці згаданого діяча, на підставі чого внесено пропозицію передати до загальних фондів читацького користування 50 книг, а 5 брошур, у яких мали місце «серйозні політичні дефекти», залишити на зберіганні в спецфондах.

Відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ зі свого боку, вивчивши дане питання, дійшов до висновку, що у відкрите користування можна передати 44 видання М. Скрипника.

У той же час було визнано недоцільним повернення праць, у яких давалася «позитивна характеристика окремим троць-

кістам, правим капітулянтам та націонал-ухильникам» [538, арк. 136–137].

До категорії видань, що практично не підлягали перегляду, відносилися «націоналістичні твори». Відтак до останніх були зараховані всі праці М. Хвильового. Під дане визначення підпали й літературознавчі роботи, що суперечили офіційній ідеології. 10 липня 1962 р., на прохання відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, з метою «посилення контрпропагандистської роботи», Державна публічна бібліотека УРСР надіслала список літератури закритого користування «Про націоналістичний ухил Хвильового», до якого увійшли наступні видання:

«– Гірчак Є. Ф. Хвильовизм. Спроба політичної характеристики. К., ДВУ, 1930. 156, 3 с.

– Коряк В. В боях. Статті і виступи 1925–1930. Х., ЛІМ, 1933. 396 с. /Інститут літературознавства ім. Т. Шевченка /.

Хвильовистий соціологічний еквівалент / Лист темної людини / с. 174–200.

– Коряк В. На літературному фронті. Українська література перед УП Жовтнем. Х., ДВУ, 1924. 28 с.

– Коряк В. Організація Жовтневої літератури. Газетні та журнальні статті 1919–1924 рр. Х., ДВУ, 1925. 276 с.

– Українська література за п'ять років пролетарської революції. с. 56–67. Про Хвильового с. 62.

– Коряк В. Українська література. Конспект. Вид. з випр. Х., «Пролетар», 1931. 407 с.

Розділ XII, с. 311–359

– Сучасна українська проза. Вип. 1. За ред. Є. Перліна. Х., К. ДВУ, 1930. 162 с. /Інститут Т. Шевченка. Проблеми сучасної української літератури. Неперіодична серія комісії радянської літератури/.

Є. Перлін. Організація прози в М. Хвильового. с. 7–31.

– Хвильовий М. Думки проти течії. Памфлети. ДВУ. 1926. 123 с.» [539, арк. 48].

Поданий список був прямим відображенням державної ідеології в розумінні національного питання, у яке не вкладалося все те, що суперечило офіційним канонам.

Згортання реформ негативно відбилося на політичному й духовному житті суспільства. Перехід до жорстокого нагляду за культурою у 1962–1963 рр., що розпочався з викриття «абстракціонізму» й «формалізму», потребував повної підконтрольності всіх її сфер. Посилення цензорських вимог зазнала й індустрія друкованого слова.

На серпневому пленумі ЦК КПУ розпочався широкий наступ на представників творчої інтелігенції — головної рушійної сили правозахисного руху, внаслідок чого молоді письменники були піддані нищівній критиці.

Не маючи змоги відкрито донести до громадськості свою позицію, шістдесятники, спираючись на положення Загальної декларації прав людини, інші документи ООН, боролися проти системи всіма можливими засобами. Це, зокрема, призвело до появи численної продукції «самвидаву». Суворість цензурного контролю, нерідко не лише ідеологічно запрограмованого, але й цілком безглуздого, власне й спричинила появу машинописних копій публіцистичних і літературних творів. На самвидавчих, передрукованих на машинці, або рукописних сторінках, закладалися підвалини майбутньої свободи слова. З'явилися й самвидавчі журнали — від «Українського вісника», який став відомим у світі (окремі числа перекладалися на Заході на англійську та французьку мови), до розмножуваної в гірському селі в криївці «Волі і Батьківщини». Самвидавчі тексти, тираж яких був мінімальним, доходили до України, головним чином завдяки пересиланням радіо «Свобода», «Голосу Америки», міжнародної служби Канадського радіо.

Тоді в Україні почала формуватися нова рушійна сила у вигляді молодої інтелігенції, очолюваної письменником, в'язнем сталінських концтаборів, Борисом Антоненко-Давидовичем. До цієї когорти яскравих особистостей увійшли також Іван Дзюба, Іван Світличний, Василь Стус, Алла Горська, В'ячеслав Чорновіл, Михайлина Коцюбинська, брати Горені та багато інших. Оскільки переважна більшість «неблагонадійних» літераторів не мала доступу до державних видавництв, їм доводилося публікувати свої праці в осередках української діаспори за кордоном чи засобами «самвидаву».

Творча діяльність опинилася під суворим адміністративним тиском. Розпочався активний наступ влади, спрямований проти тих діячів, котрі вдавалися до висвітлення механізмів репресивно-каральної системи сталінської доби, а також давали неоднозначну оцінку реаліям соціалістичного буття.

Обраний на рубежі 1950–1960-х рр. реакційний курс був продовжений у жовтні 1964 р. так званим «брежнєвським періодом», що, у свою чергу, ознаменувався крайнім консерватизмом, утвердженням неосталінізму. Фактично припинилася реабілітація, прокотилася хвиля арештів та судових процесів. Критика сталінських злочинів поступово згасала, а ідеологічний нагляд посилювався.

Останню думку добре відбиває вереснева доповідна записка завідувача окремим сектором таємної частини ЦК КПУ на ім'я секретаря А. Скаби із приводу довідки голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі І. Педанюка щодо «помилок ідейно-політичного характеру» в художній літературі, а саме:

«Ознайомлення з названими в довідці творами підтвердило висновки ... щодо деяких творів, в яких допускалися, зокрема, серйозні помилки у зображенні боротьби партії проти шкідливих наслідків культу особи Сталіна, робляться сумнівні — а іноді просто шкідливі висновки, наводяться неправильні авторські відступи і висловлення окремих дійових осіб щодо цього періоду. Хотять цього чи не хотять деякі автори, під виглядом боротьби з наслідками культу особи перекреслюють всю діяльність КП та її ЦК, принижують величезні досягнення радянського народу в боротьбі за побудову соціалізму в нашій країні, перекручують дійсність, не показують з позицій XX і XXII з'їздів КПРС боротьбу партії за використання наслідків культу особи.

Це перш за все стосується неопублікованої II частини роману А. Іщука «Вербовчани», вилученої новели «Гріх» І. Цюпи.

В II частині роману «Вербовчани» є місця, де А. Іщук в гіпертрофованому вигляді подає картини допитів в органах НКВД, а також голоду на Україні в 33 році, опис яких перекликається з описом в антирадянській літературі. Причому автор займає позицію стороннього спостерігача — реєстратора, не пояснює і не намагається пояснити причини всього цього з позицій партійних, позицій сьогоднішнього дня. Проте, якщо б він і робив це, все одно такий показ картин голоду, «затінків і допитів» в органах НКВД, до яких вдається автор, не тільки не сприяє розумінню тогочасних подій, а, навпаки, приводить до викривлення дійсності, породжує сумніви у молодого читача щодо правильності політики партії по колективізації сільського господарства. Так саме і І. Цюпа в новелі «Гріх» вклав в уста матері обивательський, політично незрілий висновок щодо становища в колгоспах в 30-х рр., який не тільки не заперечує, а стверджує син — кандидат наук.

На нашу думку, Комітет по пресі справедливо зняв з друку II частину роману «Вербовчани» А. Іщука і вилучив із збірки І. Цюпи «Новели рідного краю» новелу «Гріх».

Правильно критикує тов. Педанюк окремі висловлення з приводу культу особи, які були в зданих до друку романі Ю. Мушкетика «Крапля крові», повісті В. Добровольського «Серпень, падають зорі», в романі П. Загребельного «День для прийдешнього».

Ці автори відійшли від пояснень причин культу особи Сталіна, даних в рішеннях XX і XXII з'їздів КПРС, програмі партії. Ю. Мушкетик говорить, наприклад, що «Щирою сльозою» (мається на увазі сльоза народна у день смерті Сталіна — ред.) хочуть «прикритись ті, які сиділи в трибуналах, трійках і прирікали невинних людей на кари»... З ним перекликається В. Добровольський, який в своїй повісті говорить про те, що «ми самі вигадали Сталіна», пішовши на компроміс з марксизмом. А П. Загребельний пішов ще далі і, роблячи висновок про часи культу Сталіна, підкреслює, що «в цей час людина звикла ховати свою бездіяльність за словом «ми», що в цей час «особи не було», а «вона поглиналася отим невизначеним «ми».

Правильно в довідці вказується на ідеологічні помилки таких творів як мемуари Ю. Смолича «Розповідь про неспокій», вірш А. Черевченка «Оловянный солдатик», «Горецвіт» Ан. Мартинова і повість «Добровій» Б. Гончаренка» [540, арк. 105–106].

Як бачимо, за творчістю українських письменників був установлений жорсткий владний контроль.

Того ж року органи цензури України було включено до складу Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі.

Відтоді з'явилися директиви ЦК КПРС і ЦК КПУ, які стосувалися впорядкування видавничої справи й підвищення ролі видавництв у господарському й культурному будівництві.

У липні 1964 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 604 «Про заходи по поліпшенню видавничої діяльності й усуненню недоліків у книжковій торгівлі», один із пунктів якої вимагав, щоб випуск книг і брошур, за винятком видань науково-технічної інформації, здійснювався тільки через книжкові видавництва [29].

Величезне значення в роботі цензорських інститутів протягом даного періоду приділялося контролю за наповненням періодичних матеріалів, свідченням чого може бути службова записка від 24 березня секретаря ЦК КПУ А. Скаби на ім'я П. Шелеста із приводу публікації 14 березня в газеті «Радянська Україна» вірша «Дума канадського українця», надісланого з Торонто автором П. Собків. Відносно даного факту повідомлялося, що:

«Не маючи жодних відомостей про автора і не вивчивши ретельно форми твору, редакція поспішила вмістити його на сторінках газети і, таким чином, розповсюдила політично шкідливий, націоналістичний твір.

Справа в тому, що у вірші, де на перший погляд, немає ворожих ідейних поглядів, в замаскованій формі міститься заклик

до боротьби з москалями, ляхами та євреями. З перших літер кожного рядка оригіналу складається фраза: «На москалів, ляхів і юд точіть ножі і там, і тут». Але, при редагуванні вірша в редакції, в нього були внесені поправки, внаслідок чого слова «точіть ножі» випали з тексту» [541, арк. 34].

Оскільки цей випадок розцінювався як наслідок «безтурботного і легковажного ставлення» працівників редакції до своїх обов'язків, дописувач пропонував дане питання розглянути на засіданні Президії ЦК КПУ.

В II половині 1960-х рр. органами цензури також було прийнято декілька директив, котрими обумовлювався порядок випуску періодичних видань. Відтепер виготовлення журнальної продукції регламентувалося постановою ЦК КПРС від 29 січня 1966 р. «Про оплату праці співробітників редакцій, журналів», згідно з якою започаткування нових журналів, збільшення їх обсягу, зміна періодичності, реорганізація й ліквідація здійснювалися ЦК КПРС. ЦК компартій союзних республік, крайкомам і обкомам КПРС дозволялося відкривати видання так званих «Блокнотів агітатора», враховуючи вимогу їх подальшої рентабельності. Відповідно, випуск дисидентської продукції підпав під категорію незаконного, зважаючи на порушення задекларованого порядку видання журналів [29].

У вересні 1966 р. Головліт УРСР знову повернувся під керівництво Ради Міністрів і став називатися Головним управлінням по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР. Того ж року ЦК КПУ наказав міністерствам, відомствам та організаціям республіки, Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР різко скоротити випуск літератури поза видавництвами. Постанова ЦК КПУ визначала, що міністерства, відомства та організації могли самостійно видавати лише внутрівідомчі й міжвідомчі матеріали.

Право випуску окремих видів друкованої продукції поза видавництвами за дозволом Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР надавалося також окремим науково-дослідним інститутам, головним вищим навчальним закладам, деяким організаціям і установам науково-технічних товариств. Зауважимо, що на момент появи постанови в республіці діяло понад 650 організацій, які випускали твори друку поза видавництвами. Тільки в 1965 р. вони видали 4,7 тис. назв творів загальним обсягом близько 11 тис. друкованих аркушів, накладом майже 4,6 млн. примірників [608].

Таким чином, період із середини 1950-х рр. до II половини 1960-х рр. позначився рядом тенденцій у розвитку системи полі-

тичної цензури. Демократичні перетворення, що відбулися після XX з'їзду партії, породили в суспільстві надії на принципові зміни, однією з ознак яких було обмеження функції Головліту як контролюючого відомства. Ці переломні моменти знайшли відображення в дії нового «Переліку відомостей, заборонених до публікації у відкритій пресі, передачах по радіо та телебаченню» та затвердженні в лютому 1958 р. нового Положення про Головліт СРСР. Зміни, що відбулися в статусі Головліту, були викликані змінами стратегії партії у взаємовідносинах між владою та суспільством, які партія намагалася оновити шляхом відходу від сталінського диктату, але збереження своїх керівних функцій у культурі. Таке протиріччя та непослідовність дій досить часто призводили до протилежних результатів.

Придушення інакодумства та силовий диктат сприяли появі правозахисного руху в країні, стали причиною розподілення культури на офіційну (підцензурну) та неофіційну («самвидав»). Такий розподіл певним чином зміг урівноважити протистояння, оскільки опозиційні сили отримали можливість висловити власну думку засобами «підпільної» культури.

Упродовж періоду лібералізації органи цензури здійснювали контроль друкованої продукції, чітко стежачи за офіційною ідеологічною лінією. У зв'язку з ходом реабілітаційних процесів тривав перегляд творів репресованих осіб, котрі за рішенням Верховного Суду й Прокуратури були оправдані. Однак паралельно тривали чергові заборони видань і складалися нові проскрипційні списки та покажчики на вилучення чергової партії літератури. На фоні зміни періоду «відлиги» подальшими «приморозками», цензорські установи посилили діяльність за збереженням державної таємниці в пресі, активізували роботу по очищенню бібліотечних фондів і книготорговельної мережі від «шкідливих» творів, а також розпочали новий напрям роботи по відстеженню закордонної української літератури.

5.2. Цензурна політика щодо друкованої продукції в 1967–1984 рр.

Посилення цензури в II половині 1960-х рр. дозволило партії в достатньо короткий термін максимально монополізувати ідеологію, залякати тих, хто повірив у демократичні зміни та відправити в еміграцію дисидентів. На тому етапі Головліт відверто продемонстрував свою основну сутність, котра

полягала не в захисті державної та військової таємниці, а в реалізації ідеологічних рішень ЦК.

Активізувався контроль за бібліотечною й книготорговельною сферою.

Зі звіту про діяльність 4 відділу Головного управління по охороні державних таємниць в пресі при Раді Міністрів УРСР за 1967 р. дізнаємось про стан контролю книжкових фондів, а саме:

«В связи с изданием Главлитом СССР приказа № 8-дсп от 18 августа 1967 года проверялось выполнение его библиотеками и книготорговой сетью. С этой целью проверено 19 библиотек и 10 книжных магазинов. В результате контроля только в 1 библиотеке (Киевский научно-исследовательский институт педагогики) обнаружена подлежащая исключению книга Некрича А. М. «1941. 22 июня».

В г. Киеве имеется 2 магазина, которые продают букинистические книги. В одном из них (магазин «Сяйво») при проверке было обнаружено 2 книги, подлежащие исключению.

В Киеве функционирует 12 спецфондов. При проверке только в одном из них (спецфонд Института истории АН УССР) выявлено отступление от требований Инструкции о порядке выписки, хранения и использования литературы капиталистических стран. В этом спецфонде была обнаружена одна иностранная книга, со знаком «угольник».

Нарушений Инструкций в других библиотеках не обнаружено» [609, арк. 90].

Необхідно відзначити, що одним із напрямів функціонування цензорських установ залишався контроль за збереженням державної таємниці в пресі. Оскільки основним керівним документом Головліту вважався «Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі», відомство ретельно слідкувало за дотриманням усіх його вимог.

1968 р. начальник Головліту УРСР М. Поздняков у рапорті до ЦК КПУ — «Інформація по питаннях діяльності органів цензури України» — повідомляв, що у відкриту пресу стало проникати значно менше заборонених відомостей. Так, якщо в 1966 р. було допущено 18 помилок, то в 1967 р. — лише 7. Вказувалося, що 21 обласне управління з 24, що є в республіці, не допустило жодного порушення обмежень «Переліку».

Проте зазначалося, що заборонені відомості потрапляли часом до матеріалів районних і багатотиражних газет, звільнених від попереднього контролю цензури, внаслідок чого в 1967 р. мали місце випадки розголошення 40 заборонених відомостей [542].

Наприкінці 1960-х рр. контроль цензури за ідейно-політичним змістом друкованої продукції значно посилився. Так, у названому вище документі констатувалося, що в результаті зауважень партійних органів ряд художніх творів не були видані, або перероблялися видавництвами, а саме:

«Книга «Гранослов» Д. Павличко (Вид-во «Рад. письменник»). Із збірки вилучено 6 віршів.

Оповідання П. Угляренко «Постріл на світанку» (вид-во «Рад. письменник».

З об'єктивістських позицій змальовується життя і стосунки бандитів-бандерівців. Відсутні будь-які узагальнення соціального класового значення.

В журналі «Жовтень» не дозволено друкувати ряд художніх творів по ідейно-політичним мотивам.

«Буковина» путівник (Вид-во «Карпати»).

На форзаці зображена карта-схема Чернівецької області, на якій кордон СРСР і Румунії показано так, що значна територія Радянського союзу залишається за лінією кордону Румунії. Випуск у світ книги не дозволено.

Книга «Геростратиі каїни». І. Гришин-Грищук (Вид-во «Карпати»).

Книга рясніє політичними помилками і перекрученнями історичних подій і фактів. Описується життя націоналістів.

Книга Я. Майстренко «Земле моя» (Вид-во «Рад. письменник»).

Колгоспне життя в період 30-х рр. показано однобічно і лише в негативному плані. Багато уваги приділяється описуванню репресій. Книга до друку не дозволена» [542, арк. 70].

Нищівної критики протягом 1968–1969 рр. зазнав також роман О. Гончара «Собор», на який були опубліковані негативні рецензії в газетах «Зоря» (Дніпропетровська область) і «Житомирський комсомолець». Як бачимо зі стенограми березневого 1968 р. пленуму ЦК КПУ, присвяченого поліпшенню ідейно-політичної роботи партійних організацій України, перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко назвав згаданий твір «допомогою буржуазній пропаганді», охарактеризувавши його наступним чином:

«Зміст роману направлений проти людей праці, тих простих радянських людей, які за 50 героїчних років під мудрим керівництвом Комуністичної партії забезпечили небачений зріст економіки, науки, культури і літератури. Можна прямо сказати, що письменник Гончар та ще й, до речі, перший секретар Спілки письменників Радянської України не знає, він відірвався

від життя сучасного робітничого класу і колгоспного селянства, не розуміє тих нових процесів, які відбуваються в радянському суспільстві, якщо він дозволяє собі так перекручено, я б сказав, наклепницьки, показувати духовні риси наших чудових радянських трудівників.

Проте деякі літературні критики об'являють роман якби підсумком розвитку української радянської літератури. На мою думку, це дуже помилковий і шкідливий висновок. Але, товариші, на превеликий жаль, на сторінках деяких республіканських і обласних газет цей роман видається як зразок твору про нашу сучасність, як подарунок 50-річчю Великого Жовтня. Такий висновок був зроблений в газеті «Радянська Україна» від 17 листопада минулого року.

Новий роман письменника, та ще, до речі сказати, члена КПРС, Гончара являє собою не лише ідейно порочний, а вредний і пасквільний твір. Мені здається, що тільки з такої оцінки треба виходити в нашій політичній і виховній роботі з людьми» [460, арк. 86–87].

На противагу цій брутальній кампанії по цькуванню твору виступив відомий український правозахисник і літературний критик Є. Сверстюк. У своєму есе «Собор у риштованні», що побачив світ завдяки самвидаву, він рішучо висловився із приводу ролі державних діячів у процесі піднесення штучних цінностей шляхом нехтування культурно-історичним надбанням українського народу [351].

На фоні поступового відходу влади від демократичних реформ, подібні виступи, що не співпадали з офіційним ідеологічним контекстом, рішучо подавлялися. Тільки за написання «Листа творчої молоді Дніпропетровська» та збір 300 підписів на підтримку роману О. Гончара, його ініціатори І. Сокульський, М. Кульчинський, В. Савченко потрапили до таборів суворого режиму [385].

Реакційні тенденції по наступу на культуру та сферу друкованого слова остаточно були закріплені таємною постановою Секретаріату ЦК КПРС «Про підвищення відповідальності керівників органів друку, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури та мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що публікуються та репертуару» від 7 травня 1969 р. Відтепер усю попередню цензуру реалізовував редакторський корпус, що відповідав за випуск інформації та художньої продукції у світ, а також вирішував усі конфліктні ситуації до її безпосереднього введення в обіг. Отже, партія сконцентрувала у своїх руках

визначальну та контрольно-регулюючу функції в галузі ідеології, за державними цензурними органами залишилися лише повноваження наступного контролю. Створений механізм всеосяжної цензури на початку1970-х рр. став однією зі складових політико-ідеологічної системи доби «застою» [93].

Згортання прогресивних завоювань супроводжувалося розширенням обсягів робіт органів цензури. Навесні 1969 р. начальник Головліту УРСР М. Поздняков інформував секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка про результати наступного контролю за минулий рік, загальний обсяг якого склав понад 266 800 друкованих аркушів і 1 247 520 назв друкованої продукції [544].

Цензори переглянули також твори друку й рукописи 64 569 бандеролей і посилок, відправлених за кордон.

Відслідковувалася література, яка надходила із зарубіжних країн (Австралії, Англії, Аргентини, Бразилії, Італії, Канади, США, ФРН, Франції тощо). Основним завданням співробітників Головліту у цьому зв'язку було виявлення матеріалів антирадянського характеру, переважна кількість яких надсилалася на адресу вищих учбових закладів, редакцій газет і журналів, а також окремих громадян. За свідченням дописувача, протягом року надійшло 1722 назви періодичних і неперіодичних видань тиражем 51 749 екземплярів. Усі ідеологічно-шкідливі видання негайно вилучалися [544].

6 травня заступник начальника Головліту УРСР Ф. Шапочка підписав наказ до начальників обласних управлінь про організацію глибокої перевірки бібліотек, що отримували іноземні видання за валюту. На допомогу перевіряючим були розроблені спеціальні питальники [610]. Так, з метою вивчення використання зарубіжної літератури пропонувався наступний перелік :

1) На яку суму передплачена література з капіталістичних країн на 1968 і 1969 рр.

2) Які конкретно періодичні видання передплачені, їх тематичне спрямування й вартість передплати кожного.

3) Те ж саме по книгах.

4) Як здійснюється передплата іноземних видань. Чи залучаються спеціалісти та бібліотечні ради до обговорення питання про передплату конкретних видань. Наскільки враховуються реальні потреби установи чи закладу при передплаті того, чи іншого видання, прохання й пропозиції спеціалістів.

5) Хто конкретно відповідає за передплату, одержання, перегляд, зберігання й видачу іноземних видань. Яким документом це передбачено.

6) Своєчасність обліку одержуваної літератури.

7) Тривалість бібліографічної обробки видань (час із моменту одержання до моменту видачі читачам).

8) Чи знають іноземні мови бібліотекарі та інші особи, які займаються передплатою та розповсюдженням іноземної літератури.

9) Форми ознайомлення читачів із новими надходженнями. Організація виставок та ін.

10) Скільки перекладачів працює в установі.

11) Чи робляться анотації, переклади змісту періодичних видань, окремих статей. Скільки зроблено таких анотацій, перекладів у 1968 і 1969 рр., їх обсяг. Хто з ними ознайомлений.

12) Чи ведеться картотека статей, уміщених в іноземних журналах.

13) Чи є каталог іноземних книг.

14) Загальна кількість працівників закладу, який одержує зарубіжні видання.

15) Скільки читачів користуються виданнями, одержуваними за валюту (періодичними й книгами).

16) Скільки разів в 1968 і 1969 рр. видавалось кожне видання, одержане за валюту.

17) Кількість журналів і окремо книг, виданих на абонемент згідно картотеки на день перевірки.

18) Чи є видання, якими ніхто не користувався в 1968 р., і чи передплачені вони на 1969 р. Їх назва, місце видання. Тематичне спрямування. Вартість.

19) Як працює відділ або сектор іноземної літератури, якщо такий є.

20) Хто й коли перевіряв бібліотеку з питань використання іноземної літератури. Які при цьому були зауваження. Подивитись документ цієї перевірки.

21) Які передбачені заходи, спрямовані на поліпшення використання іноземної літератури [610].

Окремо передбачалося з'ясувати стан виконання «Інструкції про порядок передплати, зберігання та використання видань капіталістичних країн» за такими пунктами:

1) Чи є в бібліотеці інструкція.

2) Хто з нею ознайомлений.

3) Чи є в бібліотеці «Список періодичних науково-технічних видань капіталістичних країн».

4) Чи виконується порядок видачі і зберігання іноземної літератури, обмеженої для загального користування.

5) Чи відображена в читацькому каталозі література зі знаком «шестигранник».

6) Як пересилається література зі знаком «шестигранник» в інші бібліотеки.

7) Чи немає в загальному фонді бібліотеки видань зі знаком «шестигранник».

8) Чи нема в бібліотеці видань із капіталістичних країн, що надійшли до фондів, минаючи контроль [610].

Узагальнені матеріали перевірки наказувалося надіслати Головному управлінню до 10 червня.

Із звіту начальника 4 відділу Головного управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР М. Настеки про роботу за 1970 р. дізнаємось про загальний стан контролю за надходженням іноземної літератури. Вказувалося, що це, переважно, антирадянські видання, які надсилалися на адресу вищих учбових закладів, редакцій газет і журналів, а також окремих мешканців західних областей України.

Далі наводилися статистичні дані, відбиваючі обсяги обробки друкованої продукції на цензорському пункті при Київському головпоштамті. Отже, в 1970 р. через нього пройшло 1554 номери газет і 202 номери журналів. З них 171 номер (46384 примірники) газет і 202 номери (1233 примірники) журналів були дозволені без обмежень; 51 номер газет і журналів обмежувався для загального використання; 1332 номери (9825 примірників) газет і 169 номерів (1541 примірник) журналів — конфісковувалися [611].

Зі 103 книг, що надійшли на контроль, 26 творів (238 примірників) дозволялися без обмежень, 32 обмежувалися для широкого використання й 45 (743 примірники) конфісковувалися.

Аналогічно, з 360 примірників дрібнодрукованої продукції було дозволено 40, решту — затримано [611].

Варто окремо зупинитись на аналізі змістовного наповнення згаданих творів друку, у якому автор, спираючись на діючі партійні настанови, вдається до критики «українського буржуазного націоналізму» та характеристики політичної ситуації в країні, а саме:

«Анализ националистических изданий показывает, что в них пропагандируется ненависть ко всему советскому, грубо и умышленно искажаются взаимоотношения между народами СССР, распространяются небылицы о так называемом русском колониализме.

Все, что подвергается у нас справедливой принципиальной критике и, прежде всего отдельные неудачные и идейно немощные

произведения писателей, буржуазные националисты берут на свой щит и стремятся преподнести как самое большое достижение современного литературного процесса, как противопоставление общепризнанным произведениям многих писателей.

Так, отдельные буржуазно-националистические авторы в критических статьях советских авторов о творчестве Солженицына видят наступление «литературной реакции». Они настоятельно пишут о «соцреалистических антиискусственных наставлениях», о «режимной критике», «запугивании административными мерами».

Злобную реакцию националистической печати вызвала подготовка и проведение советским народом и всем прогрессивным человечеством 100-летия со дня рождения В. И. Ленина.

В 1970 году различные группы украинского буржуазного национализма формулируют и обсуждают различные аспекты программы антисоветских действий.

Особенную активность в этом проявляет «Организация украинских националистов за границей» (ОУН), которая недавно собрала сборище, так называемый УП великий сбор украинских националистов (ВЗУН). В последний день работы этого сборища много внимания было посвящено обсуждению различных тезисов, резолюций постановлений и призывов. Тезисы делились на такие части: «Положение в мире» — 16 параграфов, «Положение в СССР» — 78, «Положение на Украине» — 50, «Утверждения и постановления к положению в СССР и на Украине» — 12, «Украинский национализм» — 26, «Украинская внутренняя политика» — 21, «Украинская общественно-гражданская действительность и украинское националистическое движение» — 21» [611, арк. 44].

Таким чином, усі «націоналістичні видання» підлягали конфіскації, за виключенням тих, котрі надсилалися ЦК КПУ — по 3 примірники, КДБ при Раді Міністрів УРСР — по 3 примірники, Міністерству закордонних справ УРСР, Раді Міністрів УРСР, Товариству «Україна», Центральній науковій бібліотеці Академії наук УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ, Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР — по 1 примірнику. Усього в ці організації було відправлено 6752 примірники вилучених творів.

Головліт УРСР за звітний період проконтролював також 236 бандеролей, з яких 112 — конфіскував [611].

Наприкінці документа підкреслювалося, що згадані напрями роботи органів цензури реалізовувалися в тісному зв'язку із КДБ, а всі принципові питання відносно контролю емігрантської літератури узгоджувалися з ЦК КПУ.

Протягом року цензорські установи здійснили також чергові очищувальні рейди в бібліотечній і книготорговельній мережі.

Наслідки перевірок книжкових запасів у масштабах республіки добре відбиває рапорт Головліту:

«Основні показники результатів роботи Головного та обласних управлінь республіки в 1970 році». Інформувалося, що за даний проміжок часу перевірено 1348 бібліотек і 427 книжкових магазинів. Заборонені твори були виявлені в бібліотеках Запорізької (8 прим.), Львівської (93 прим.), Миколаївської (7 прим.), Ровенської (137 прим.) і Хмельницької (13 прим.) областей [612].

У книготорговельній мережі по Кримській області цензори знайшли лише одне заборонене видання.

Органами контролю було також проведено 47 перевірок букіністичних магазинів. Заборонені видання (31 примірник) цензорам удалося відшукати лише в букіністичному магазині м. Харкова. Останні знайшли своє місце на полицях спецфондів.

Відносно бібліотечних рейдів ішлося, що в деяких управліннях ними охоплена замала кількість установ. Це, насамперед, стосувалося Запорізького управління (перевірило 17 бібліотек) при наявності в регіоні 1551 масової бібліотеки [612].

Окремим питанням розглядався також стан обласних спецфондів, наповнення яких перевірялося декілька разів. Порушення «Інструкції про порядок зберігання й використання в спецфондах літератури, виданої в СРСР» були виявлені лише в спеціальному фонді Чернівецького університету, де не повністю виконувалися накази про передання видань до загального фонду.

Констатувалося, що обласні управління часом не звертають уваги на використання літератури, позначеної знаком «шестигранник», а також на те, чи всі твори заінвентаризовані.

Окремо робився наголос на необхідності проведення систематичного контролю букіністичних магазинів, спираючись на «Інструкцію про порядок купівлі й продажу букіністичних й антикваріатних книг та інших творів друку», оскільки зустрічалися випадки придбання книг з обмежуючими примітками, без титульних аркушів та ін.

Навесні 1971 р. Політбюро ЦК КПУ розглянуло питання «Про стан книговидавничої справи в республіці й заходи по його поліпшенню», за результатами чого було обнародувано відповідну постанову. У даній директиві вказувалося, що республіканські видавництва не забезпечують потребу читачів в отриманні літератури з нагальних проблем розвитку соціалізму. Керівництву

видавництв «Наукова думка», «Радянський письменник», «Дніпро», «Молодь», «Музична Україна», «Малка» пропонувалося перебудувати свою роботу в напрямку принциповості оцінювання ідейно-художніх особливостей творів, підготовлених до видання [29].

У січні 1972 р. також побачила світ постанова ЦК КПРС «Про літературно-художню критику», у якій ішлося про неприпустимість нейтрального відношення до фактів наявності ідейного й художнього браку в літературі, і наказувалося підняти ідейно-теоретичний рівень критичного оцінювання творів, спираючись на відповідні партійні вказівки в боротьбі з «чужими концепціями».

У своєму прагненні довести пильність державному керівництву, Головліт прийнявся ретельно виконувати поставлені завдання, вишукуючи «ідейні прорахунки» навіть у творах інтимної лірики. Так, викликає іронію лист начальника Головліту УРСР М. Позднякова, адресований 16 травня 1973 р. секретарю ЦК КПУ В. Маланчуку, у якому йшлося про підготовку до друку у видавництві «Радянський письменник» збірок ліричних поезій Василя Гея «Закон вірності» та Марії Павленко «Азбука громів». На думку цензурного відомства, згадане видавництво проявило «невимогливість, поспішність і припустилося певних прорахунків ідейно-художнього характеру», готуючи їх до випуску, через що до означених збірок увійшли «поезії дуже обмеженого світовідображення», не пов'язані з радянською дійсністю [549].

Варто навести невеличкий фрагмент «аналізу» вказаних творів, як от:

«Ліричний герой стоїть осторонь життя, яким живе будівник комуністичного суспільства. В більшості творів не видно і особистого ставлення самого автора до важливих подій і тому не визначається їх ідейно-політична позиція.

В ряді віршів є і «Прометей», і «арфи», захоплення природою, небом, є і особисті душевні переживання ліричного героя, але не знайти в них трудової дії, героїки праці, щирої підтримки радянським народом політики партії, його боротьби за ідеали комунізму» [549, арк. 31].

Отже, Головліт УРСР дійшов до висновку, що обидві збірки без ґрунтовного опрацювання видавати недоцільно. Цікаво, що, не зважаючи на пропозиції цензурного відомства, ЦК КПУ дозволив випуск згаданих творів.

Необхідно зауважити, що протягом 1972 р., після появи згаданих партійних постанов, розпочався реакційний наступ на україн-

ську культуру. За відхід від класових позицій різкої критики зазнали повість В. Маняка «Еврика», роман В. Дрозда «Катастрофа», роман Р. Андріяшика «Полтава», новела В. Яворівського «Під крилами — весілля», збірка повістей та оповідань І. Чендея «Березовий сніг» [29].

По країні прокотилася чергова хвиля арештів, жертвами якої стали найкращі представники української інтелігенції.

За політичні переконання з особливою прискіпливістю розкритиковано художні твори М. Руденка, О. Бердника, І. Білика, М. Киценка, Ю. Щербака тощо.

Навесні 1973 р. секретар Запорізького обкому КПУ М. Всеволожський надіслав до ЦК КПУ доповідну записку із приводу випуску видавництвом «Промінь» брошур М. Киценка, у якій інформував про появу даних творів без узгодження з обкомом партії. Доповідач нагадував про факт видруку 1969 р. книги «Запоріжжя в бурях революції», у якій автор «невірно висвітлював ленінські документи» та інші матеріали з історії КПРС [548].

Повідомлялося, що в 1972 р., всупереч думці обкому, тиражем 50 тис. примірників видавництво перевидало ще один твір М. Киценка «Хортиця в героїці і легендах», що містив «серйозні ідейні та методологічні помилки» і за що неодноразово піддавався гострій критиці в центральній і республіканській пресі.

Виходячи з наведених аргументів, М. Всеволожський робив висновок, що «нерозбірливе ставлення видавництва «Промінь» до публікації ідейно незрілих творів завдає шкоди справі виховання трудящих в дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму» [548, арк. 139].

Невдовзі головою Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі М. Білогуровим і начальником Головліту УРСР М. Поздняковим у листах до ЦК КПУ було порушене питання щодо необхідності вилучення з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі книг осіб, які «допустили ідейні збочення та націоналістичні настрої, або скомпрометували себе» [545, арк. 119].

Як приклад, можна навести лист М. Білогурова від 29 березня 1973 р., де йшлося про факти випуску в світ ряду видань неблагонадійних авторів, а саме:

«У 1967 році видавництво «Радянська школа» випустило книгу «Учням про кібернетику» (тираж 12 тис. прим.), а в 1968 році вмістило статтю «З глибин віків» у «Математичній хрестоматії» для 6–8 класів (тираж 24 тис. прим.) В. І. Українського

(Карташова), який, за неофіційними відомостями, уже років 30 два живе в Ізраїлі.

У цьому ж видавництві в різні роки були випущені книги Я. Л. Каплана («Проекційні рисунки в курсі стереометрії», 1955 р., «Питання практики у викладенні математики», 1958 р., «Розв'язування нерівностей», 1967 р., «Рівняння», 1968 р.). В 1971 році книга Каплана «Математика» (посібник для вступників вузів, тиражем 50 тис. прим.) вийшла у видавництві «Вища школа». Автор цих видань нібито теж виїхав до Ізраїлю.

В альбомі «Український радянський плакат», випущеному видавництвом «Мистецтво» в 1971 р., вміщені плакати П. М. Багаутдінова, який, за неофіційними відомостями, утік за кордон і тепер ніби проживає в Австралії.

У книжці «Веселкові барви», випущеній «Мистецтвом» у 71 році, вміщено ілюстрацію (фрагмент килима «Довбуш») львівської художниці С. М. Шабатури, яка політично дискредитувала себе і перебуває під вартою.

У березні 73 р. вийшов з друку буклет «Київ X–XIII століття» видавництва «Мистецтво». В пояснювальному тексті і бібліографії цього видання згадується ім'я М. Брайчевського, який скомпрометував себе антигромадською поведінкою. Як заявляє директор видавництва т. Машинцев В. М., ніхто у видавництві про це не знає. До того ж, книжки М. Брайчевського з бібліотек не вилучалися» [545, арк. 119–120].

Зважаючи на наведені випадки, дописувач звертався до керівних органів із проханням надати необхідні роз'яснення.

За означеним документом завідувачем відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Орлом 24 квітня на ім'я секретаря ЦК КПУ була направлена службова записка. Вказувалося, що у фондах бібліотечних установ і книготорговельних організаціях республіки виявлено значну кількість творів, авторами яких є неблагонадійні особи, прізвища яких не значаться в нормативних документах органів цензури. Відтак відділ пропаганди і агітації вважав за потрібне доручити Головліту УРСР скласти «списки осіб та авторів книг, що скомпрометували себе в суспільно-політичному відношенні, відбувають покарання за антирадянську, націоналістичну діяльність, та таких, що зрадили Батьківщину» [546, арк. 117].

Після розгляду списків Головному управлінню по охороні державних таємниць в пресі належало видати наказ і внести відповідні доповнення до «Списку осіб, всі твори яких підлягають вилученню з бібліотек загального користування та книготорговельної мережі» та зведеного покажчика заборонених видань.

Упродовж року об'єктом окремої зацікавленості органів цензури стали випущені в Україні бібліографічні посібники, чому було присвячено рапорт начальника Головліту УРСР М. Позднякова секретарю ЦК КПУ В. Маланчуку, датований 5 листопада. Вказувалося, що:

«За останній час в республіці видано ряд бібліографічних покажчиків, таких, наприклад, як «Видання АН УРСР (1919–1967). Суспільні науки»; Шовкопляс І. Г. «Розвиток радянської археології на Україні» (1917–1966) та деякі інші.

Згідно з існуючим порядком бібліографічні покажчики видаються без контролю органів цензури, під відповідальність самих видавництв або організацій, які їх готують до друку.

Тим часом, як про це свідчать непоодинокі факти, в ряді бібліографічних видань зустрічаються прізвища таких осіб, як Багряний Іван, Любченко Аркадій, Огієнко Іван, Оглоблін Олександр Петрович, Полонська-Василенко Наталія, Смаль-Стоцький Роман, Соловей Дмитро, Феденко Панас, Чапленко Василь, Штепа Костянтин.

Головліт переглянув матеріали, що видаються за кордоном українськими буржуазними націоналістами. З них видно, що згадані особи — активні учасники ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів, в період Вітчизняної війни співробітничали з німецько-фашистськими окупантами.

Багряний Іван. Письменник. Під час війни співробітничав з німецькими окупантами. Втік разом з ними. Перебуваючи в еміграції, активно виступав проти Радянської влади, очолював деякі націоналістичні емігрантські організації. В передвоєнні роки на Україні вийшло 4 його книги. За кордоном видано п'ять книжок антирадянського характеру. Кілька років тому помер.

Любченко Аркадій Петрович. Автор 52 книг, виданих у передвоєнні роки. Під час Вітчизняної війни залишився на окупованій території. Виїхав до Німеччини, де й помер 1943 року.

Огієнко Іван (він же: Митрополит Іларіон). Мовознавець. До революції доцент, а в 1918 році — професор Київського університету. Автор 7 книг. Під час громадянської війни брав участь у боротьбі проти Радянської влади. Міністр так званої Української народної республіки. Після громадянської війни проживав у Польщі, а після другої світової війни — у Канаді. Церковний діяч. Видавав журнал «Віра й культура». За кордоном вийшов ряд його видань релігійно-пропагандистського характеру, а також з питань мовознавства. Помер.

Оглоблін Олександр Петрович. Історик. Автор багатьох праць, що вийшли до війни у збірниках і окремими виданнями. Співробітничав з німецькими окупантами. З 94 року в еміграції. Співробітничає з зарубіжними антирадянськими організаціями.

Полонська-Василенко Наталія. Історик. Професор. До війни працювала в Києві. Автор ряду книг та багатьох статей, що друкувалися в різних виданнях. Після війни в еміграції. За кордоном націоналістичні видавництва видали ряд її книг. Виступає також як редактор ряду націоналістичних видань.

Смаль-Стоцький Роман. Літератор і мовознавець. Автор 10 видань, що вийшли до революції. За кордоном видано кілька його книг в антирадянських видавництвах.

Соловей Дмитро. Історик. Автор семи книг, що вийшли до війни. За кордоном теж вийшло 7 його книг антирадянського характеру.

Феденко Панас. Історик. Автор трьох книг, що вийшли до війни. За кордоном вийшли 3 його книги антирадянського характеру.

Чапленко Василь. Письменник, мовознавець. Автор чотирьох книг, що вийшли в передвоєнні роки. За кордоном антирадянські видавництва видали 9 його книг.

Штепа Костянтин. Історик. Автор багатьох праць, що вийшли до війни у збірниках і окремими виданнями. Співробітничав з німецькими окупантами. Антирадянські видавництва за кордоном видали ряд його книг» [133, арк. 44–48].

На підставі приміщених відомостей, начальник Головліту пропонував згаданих осіб внести до списку авторів, усі твори яких підлягали вилученню. Окремо наголошувалося на посиленні відповідальності за виданням бібліографічних покажчиків і публікацією в них персоналій, для чого вносилася пропозиція створити спеціальну комісію за участю представників відповідних інститутів АН УРСР, ЦНБ АН УРСР, Книжкової палати УРСР. Видання посібників, на думку М. Позднякова, доцільно було б зосередити у видавництві «Наукова думка» та Книжковій палаті.

1973 р. позначився появою 10 жовтня наказу Головліту СРСР № 58-дск, котрим ознаменувалося введення в дію «Зведеного списку книг, що підлягають виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі» (Ч. II.). Повідомлялося, що Головним управлінням завершено роботу по перегляду аналогічного списку (видання 1961 р.), на базі чого підготовлений новий посібник, до якого не увійшли книги з «незначними політичними дефектами» [352].

Цей бібліографічний список склали вилучені в різні часи твори, видрукувані за період з 1917 по 1940 рр. Проте книги, видані після 1940 р., включені до І частини зведеного списку 1960 р., перегляду не підлягали [613].

Наступного року було затверджене нове положення про Головне управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді міністрів СРСР, яке, по суті, носило демонстративний характер і майже не містило нічого нового. Основна увага приділялася уточненню переліку відомостей, заборонених для публікації у відкритій пресі, передачі по радіо й телебаченню. У складі Головліту СРСР працювала спеціальна комісія, що займалася доповненням даного переліку. Центральні й місцеві управління забезпечували дотримання діючих політичних канонів, пильно слідкуючи за нерозголошенням державних таємниць в друці й відверто замовчуючи об'єктивну інформацію, що віддзеркалювала реальну картину «соціалістичної дійсності» [551].

Одночасно у масштабах республіки вводилося в дію оновлене «Положення про Головліт УРСР», котрим визначалося, що цензурне відомство:

1) контролює іноземні твори друку та матеріали російською та українською мовами;

2) видає вказівки про вилучення з бібліотек загального користування й книготорговельної мережі видань, розповсюдження яких визнано у встановленому порядку не доцільним, а також про повернення до загальних фондів книжок, підстави для вилучення яких відпали;

3) здійснює контроль за вилученням міністерствами, відомствами, іншими органами із книжкових фондів підпорядкованих їм бібліотек та із книготорговельної мережі літератури, обмеженої для загального користування, а також дотриманням міністерствами, відомствами, громадськими та іншими організаціями правил збереження та видачі цієї літератури;

4) обмежує користування іноземними виданнями, що містять антирадянські та антикомуністичні матеріали, а також матеріали, що «тенденційно зображують життя в умовах капіталістичного ладу», або конфісковує їх [552].

Досить показовим є той факт, що чергове оновлення та затвердження нормативів Головліту проходило незадовго до обговорення проекту про пресу, у якому навіть містилася пропозиція відмінити цензуру. Але на справі то була лише чергова спроба влади обдурити світову громадську думку в зв'язку з виконанням Завершального Акта Загальноєвропейської наради.

11 грудня 1975 р. Політбюро ЦК КПРС прийняло рішення про розробку Закону про пресу. Проект заявляв про свободу слова та відсутність будь-якої цензури. Однак у вищого політичного керівництва країни своєчасно вистачило тверезого глузду, щоб остаточно відмовитися від цього задуму, аби не стати об'єктом для биття політичними опонентами. І це зрозуміло, оскільки накреслені в документі демократичні свободи аж ніяк не відповідали ситуації в країні, де йшла боротьба з дисидентами, «самвидавом» та публікаціями в зарубіжній пресі [29].

Органи контролю продовжували вдосконалювати процес цензурування зарубіжної літератури, що надходила до республіки, оскільки в ній віддзеркалювалися протиріччя радянської системи.

8 квітня 1974 р. завідувач відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ І. Пересаденко разом із керівником відділу науки і учбових закладів ЦК КПУ направили до ЦК КПУ рапорт «Про вдосконалення обробки зарубіжних буржуазних видань та поліпшення їх використання ідеологічними установами УРСР для викриття антикомуністичної і антирадянської пропаганди».

Нагадувалося, що друкована продукція капіталістичних країн і країн, що розвиваються, надходить до УРСР по передплаті, шляхом міжнародного книгообміну й поштою. Так, загальна кількість зарубіжної періодики суспільно-політичного характеру в Республіканській бібліотеці ім. КПРС склала 57 видань (їх переважну більшість становили видання комуністичних партій і прогресивних організацій), а в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР та академічних інститутах — 270 «буржуазних журналів і газет» [554].

Право здійснювати безпосередній міжнародний книгообмін належало також міністерствам і відомствам. Однак цим привілеєм користувалося лише Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти. Саме тому окремі іноземні видання суспільно-політичної тематики отримували спецфонди бібліотеки Київського державного університету й бібліотеки Київського інституту народного господарства.

Зарубіжну політичну періодику обмеженого використання одержували Міністерство закордонних справ УРСР (40 видань іноземними та українською мовами), Товариство «Україна» (21 видання), редакція журналу «Всесвіт» (15 видань) та Українське товариство дружби (3 видання) [554].

У рапорті також розглядалися особливості здійснення контролю україномовної літератури, що надходила поштою з капіталістичних країн.

Ці матеріали передплачувалися за валютні кошти Міністерством закордонних справ УРСР, ЦНБ АН УРСР, Товариством культурних зв'язків з українцями за кордоном. Між тим, особливо наголошувалося, що «ряд аналогічних видань з ворожими цілями засилається в республіку з-за кордону буржуазними і буржуазно-націоналістичними зарубіжними центрами та окремими особами» [554, арк. 4].

Отримання видань «емігрантських непрогресивних організацій» дозволялося лише установам республіки, для яких вони передплачувалися з урахуванням специфіки їх діяльності, а решта подібних творів конфісковувалися. Так, в 1971 р., наприклад, було затримано 11 419, в 1972 р. — 11 959, в 1973 р. — 10 255 примірників. Вилучені тиражі «суто ворожих антирадянських зарубіжних видань» знищувалися, за винятком окремих, що надсилалися таким адресатам: відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ, Міністерству закордонних справ УРСР, Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, Товариству культурних зв'язків з українцями за кордоном, ЦНБ АН УРСР [554].

Підкреслювалося, що зарубіжні твори друку обмеженого користування зберігаються в спецфондах і працювати з ними можуть лише читачі, які мають відповідний дозвіл. До речі, за даними Головліту України, протягом 1970–1973 рр. не було зафіксовано випадків порушення бібліотеками й установами порядку зберігання й видачі таких матеріалів.

Однак, як підсумовувалося дописувачами, стан обробки зарубіжної суспільно-політичної літератури не відповідав «зрослим завданням в зв'язку з загостренням ідеологічної боротьби» [554, арк. 7].

Повне уявлення про масштаби діяльності Головліту УРСР надає довідка від 26 грудня 1974 р., складена за дорученням першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, В. Маланчуком і П. Троньком.

Так, з документа дізнаємось, що загальний обсяг попереднього контролю за рік становив понад 210 тис. обліково-видавничих аркушів друкованих видань, більш як 400 тис. метрів кіноматеріалів і понад 80 тис. назв дрібнодрукованої продукції [550].

Зокрема, із проконтрольованих у 1973 р. матеріалів преси було вилучено 4311 заборонених відомостей про Збройні Сили СРСР, дислокацію військових частин і з'єднань прикордонних застав, підприємств оборонної промисловості. У ряді випадків вилучалися дані про економічний потенціал республіки, випуск

спеціальної продукції, наявність стратегічної сировини, а також науково-дослідні й конструкторські роботи по закритій тематиці. Тільки за 11 місяців 1974 р. Головне управління здійснило попередній контроль 68610 обліково-видавничих аркушів книжково-журнальної продукції, матеріалів газет, телебачення й радіо, опрацювало 244 531 метр кіноматеріалів, 10 058 назв дрібнодрукованих видань. Переглянуто було також 44 967 примірників, надісланих із капіталістичних країн, з яких 9924 примірники склали вилучені твори «антирадянського і націоналістичного змісту». З 89 203 бандеролей і посилок, надісланих за кордон, цензори затримали 112 відправлень [550].

Головлітом УРСР та його органами провадився постійний нагляд за експозиціями понад 250 музеїв і виставок, а також наповненням 26 спеціальних фондів [550]. І слід відзначити, що незалежно від обсягів роботи, вона провадилася досить плідно.

Окреслені напрями діяльності Головліту УРСР добре доповнює й доповідна записка до ЦК КПУ начальника цензурного відомства М. Позднякова, датована 11 березня 1975 р., в якій досить детально аналізується сфера контролю за суспільно-політичною та художньою літературою.

На думку автора, у зв'язку з посиленням вимог з боку партійного керівництва, видавництва республіки стали більш відповідально ставитись до відбору й підготовки друкованої продукції.

Однак, разом із тим наголошувалося, що іноді на рецензування надходили твори без необхідного ідейного навантаження та «помилкові в ідейно-політичному відношенні». Висловлені зауваження стосувалися, передусім, матеріалів, у яких «неправильно оцінювалися деякі події Великої Вітчизняної війни, допускались політично незрілі, а часом і хибні твердження», як от:

«Із 10 номера журналу «Жовтень» вилучені мемуарні записки Ю. Кокарева «Карпатські сторінки», в яких містилися помилкові положення і неправильні висновки про деякі операції радянських військ під час Великої Вітчизняної війни. Зокрема, охаювався сам задум Кримської наступальної кампанії 1942 року. На підтвердження своєї думки автор посилався на Л. Мехліса, який заявляв, що нібито він одразу побачив «всю безнадійність нашого становища і цілковитий провал» цієї операції» [553, арк. 5].

«Невірне» трактування суспільних явищ й історичних фактів співробітники органів цензури побачили також у ряді інших творів. Так, із травневого номера журналу «Вітчизна» було знято нарис Є. Гуцала «Зустріч з Карпатами» через «надмірне захоплення старим побутом, звичаями і традиціями». Рецензенти

повернули також на доробку учбовий посібник Є. Смирнова «Особо опасные преступления» через те, що «в книзі під виглядом критики культу особи Й. Сталіна фактично очорнювався цілий період в історії радянського суспільства» [553, арк. 11]. Найбільш показовими щодо розуміння суті ідеологічної політики може бути висновок стосовно останнього твору:

«На ряді сторінок з почуттям безпорадності наголошувалося, що в часи культу безпідставно репресувалися і безвинно гинули тисячі радянських людей» [553, арк. 12].

Слід зазначити, що наприкінці документа також окремо наводилися цікаві статистичні дані, які характеризували масштаби проведення ідеологічних кампаній по очищенню країни від «небажаних» творів друку. За інформацією начальника Головліту, протягом 1974 р. було конфісковано й знищено 10 660 примірників «ворожих» творів, випущених українськими емігрантськими організаціями. У ході перевірок 2163 бібліотек, 614 книжкових магазинів і баз — виявлено й конфісковано 88 видань, у тому числі твори О. Солженіцина, А. Кузнєцова, Є. Євсєєва, В. Максимова, А. Синявського [553].

Варто підкреслити, що в процесі вилучення друкованої продукції органи цензури далеко не завжди спиралися на списки (покажчики) забороненої літератури, іноді досить оперативно вирішуючи без бюрократичних очікувань долі книг. Якщо в друці з'являлося якесь небажане видання, то Головліт за вказівкою ЦК КПУ негайно знаходив принципово нові форми, щоб своєчасно попередити його розповсюдження. Для вказаних випадків в органів цензури існувала така форма роботи, як вилучення на підставі «усного розпорядження». Означений механізм, скажімо, був застосований до твору І. Білика «Меч Арея», що його було вилучено 24 грудня 1975 р. з бібліотеки Інституту літератури ім. Т. Шевченка Академії наук і передано до спецфонду згідно з усним розпорядженням Головліту. Системи «усного розпорядження» зазнала й наукова спадщина М. Грушевського. У проскрипційних матеріалах офіційно фігурувала лише одна книга вченого «Ілюстрована історія України» 1918 р. видання. Однак це не значить, що доля інших праць ученого була кращою. На видання, що немовби перебували у відкритому доступі, не можна було посилатися. Власне через цю причину в першому томі словника «Українські письменники» (1960 р.) не було жодної згадки про «Історію української літератури» авторства М. Грушевського. Пізніше, протягом 1979 р. знов-таки на основі усного розпорядження всі роботи відомого вченого підпали під

вилучення з бібліотек загального користування. Лише в Інституті літератури ім. Т. Шевченка Академії наук актом від 10 вересня 89 видань потрапили до спецфонду, і, фактично, випали з наукового обігу [264].

Наступні роки стали вирішальними з точки зору закладення нового правового підґрунтя щодо можливостей реалізації демократичних свобод суспільства.

Підписання в 1975 р. з 35 країнами світу Гельсінкських угод, зокрема, ряду положень Заключного акта, принципово змінило положення щодо визначення прав людини як у СРСР, так і в Україні. Представники творчої інтелігенції отримали надію на практичне втілення в життя задекларованих свобод. У листопаді 1976 р. була створена Українська Гельсінкська група, до складу якої ввійшли 10 осіб на чолі з письменником М. Руденком. Основним завданням діяльності останньої стало відкрито інформувати світову громадськість про факти порушень прав людини в Україні, спростовуючи твердження щодо гуманності й справедливості радянського ладу.

Колишні цензурні заходи, ураховуючи реакцію міжнародної спільноти та наростання активності правозахисного руху в СРСР, не давали необхідного ефекту. Тому зміна тактики влади по відношенню до непокірної меншості була закономірною: система не могла більше стримувати потік правди, намагаючись позбавлятись непокірних. Тепер на зміну політичним чи кримінальним процесам прийшли анонімні репресивні дії КДБ, організоване цькування з наступною висилкою або еміграцією за кордон. Так, невдовзі, за звинуваченням у «підривній» роботі, найкращих представників української інтелігенції М. Руденка, О. Тихого, Л. Лук'яненка, О. Мешко, О. Бердника, М. Матусевича й М. Мартиновича було заарештовано й засуджено, а П. Григоренка, Н. Строкату та П. Вінса — позбавлено радянського громадянства й відправлено на постійне місце проживання за кордон [188].

Твори «осіб, що скомпрометували себе», вилучалися з бібліотечної й книготорговельної мережі на підставі «шкідливих». Так, наприклад, у наказі Головліту СРСР № 31-дск від 13 серпня 1976 р., серед заборонених видань ряду письменників союзних республік зустрічаємо оригінальні й перекладні книги О. Бердника (всього 16 назв) [614].

Восени 1977 р. начальник Головліту УРСР М. Поздняков інформував ЦК КПУ про нові аспекти в роботі цензурного відомства. Вказувалося, що відповідно до постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 15 листопада 1976 р. «Про міри щодо

подальшого вдосконалення системи збереження державних таємниць», Головлітом СРСР підготовлений додаток до «Переліку відомостей, заборонених до публікації у відкритій пресі, передачах по радіо і телебаченню». Останнім документом передбачалося введення обмежень стосовно приміщення ряду важливих даних, у тому числі по засобах і принципах захисту інформації в АСУ та ЕОМ від несанкціонованого доступу, а також по напрямах створення композиційних і синтетичних матеріалів [555].

Реалізація поставленого завдання потребувала відповідної організації роботи Головліту УРСР на засадах «підвищення політичної пильності».

18 квітня 1978 р. М. Поздняковим до ЦК КПУ була направлена доповідна записка з основних питань діяльності цензурного відомства.

Підсумовувалося, що загальний обсяг попереднього та наступного контролю друкованих видань в 1977 р. склав 541 915 обліково-видавничих аркушів. У процесі контролю органи цензури республіки вилучили з підготовлених до друку творів 4739 відомостей, заборонених для публікації у відкритій пресі.

У документі йшлося про те, що в контексті виконання постанов ЦК КПРС «Про підвищення відповідальності керівників органів друку, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури та мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що публікуються та репертуар» від 7 січня 1969 р., «Про недоліки у підготовці та випуску історико-партійної літератури мемуарного характеру» від 5 лютого 1974 р. і «Про міри по подальшому впорядкуванню видання літератури, економії та раціональному використанню паперу для друку» від 2 червня 1975 р. значна увага в роботі органів цензури приділялася підвищенню ідейно-наукового та художнього рівня літератури, що готується до друку, а також посиленню контролю та особистої відповідальності керівників та рядових працівників за якість матеріалів. У видавничій діяльності політичне цензурування проходило під гаслом здійснення системи заходів, спрямованих на подальше впорядкування випуску літератури, економії й раціонального використання паперу, а також виключення малоактуальних і дублетних тем.

Підкреслювалося, що робота Головліту активізувалася в напрямку інформування керівників органів друку та Міністерства інформації й культури, а в необхідних випадках — партійних та радянських структур про помилки ідейно-політичного характеру, які трапляються в підготовлених до видання творах, що

суттєво «покращує» їх ідейну якість. На підтвердження того тезису наводилися яскраві приклади подібних удосконалень тексту.

Так, через невідповідність загальним вимогам не були дозволені до друку: повість Є. Гуцала «Козидра» (журнал «Дніпро»), книга В. Засанського «Збанкрутілі пророки» (видавництво «Каменяр»), вірш О. Білаша «Кому нічого, а кому й усе» (видавництво «Молодь»). Подібний вердикт отримала і повість О. Чиркіна «В Карфаген и обратно» (видавництво «Донбас»), у якій «потворно зображався екіпаж радянського теплоходу далекого плавання, що нібито складався виключно з п'яниць, кар'єристів і спекулянтів» [556, арк. 79].

Суттєвих зауважень зазнали роман В. Яворівського «Ланцюгова реакція» (видавництво «Радянський письменник»), збірник «Исторические исследования» (видавництво «Наукова думка»), книга І. Дубинського й Г. Шевчука «Червоне козацтво» («Політвидав»).

Усього за рік Головліт УРСР вніс виправлення політико-ідеологічного характеру до 65 творів.

У напрямку нагляду за надходженням іноземних видань органи цензури опрацювали 1401 назву видань загальним тиражем 47 640 примірників. Переважна більшість цієї друкованої продукції надсилалася із ФРН, США, Канади, Англії, Франції [556].

За оцінкою дописувача, майже п'яту частину із проконтрольованої зарубіжної літератури становили «видання антирадянського й релігійно-пропагандистського характеру, що випускалися різного роду емігрантськими організаціями українських буржуазних націоналістів, сторінки яких були сповнені найбруднішими наклепами на ...соціалістичне суспільство, спробами спотворити радянську дійсність, зокрема, життя Радянської України, підірвати дружбу радянських народів» [556, арк. 80]. На підставі аналізу змісту публікацій М. Поздняков робив висновок про те, що «в своїй зловорожій антирадянській і антикомуністичній пропаганді українські буржуазні націоналісти тісно змикаються з антикомуністичною ідеологією кліки маоїстів та сіонізму» [556, арк. 80].

Відповідно до чинних інструкцій, всі тиражі «буржуазно-націоналістичних видань», що поступали в республіку, повністю конфісковувалися й знищувалися, за винятком окремих примірників, які розсилалися за спеціальним списком.

Як дізнаємось з документа, Головліт УРСР продовжував контролювати й ті матеріали, що вивозилися за кордон. Тільки за

1977 р. було перевірено 104 770 бандеролей і посилок, які відправлялися за межі країни, а також переглянуто 2665 рукописів статей, доповідей, наукових повідомлень, підготовлених міністерствами й відомствами для публікації в іноземних виданнях.

Органами цензури здійснювалося систематичне очищення бібліотечних фондів і книготорговельної мережі від літератури, обмеженої для загального користування. Так, протягом звітного періоду перевірок зазнали 3777 бібліотек і 1177 книжкових магазинів. У 135 бібліотеках і 4 магазинах цензори виявили й вилучили 707 примірників заборонених творів, котрі були передані до спецфондів [556].

Вельми цікавим джерелом, що розкриває канали надходження творів друку до спецфондів, є лист до ЦК КПУ міністра зв'язку УРСР Г.Синченка, датований 20 березня того ж року, у якому говорилося, що:

«Согласно письму Министерства связи СССР № 0209 от 18.01.78 г. с 6 февраля, в г. Киев для реализации среди иностранных туристов поступают буржуазные газеты из ряда капиталистических стран.

В связи с тем, что пока нет массового заезда иностранных туристов, эти издания почти не реализуются. За февраль 78 г. поступило 2286 экземпляров газет и журналов, продано 336 экземпляров, остаток составляет 1950 экземпляров на сумму 1360 руб.

По разрешению ГУРП «Союзпечать» Министерства связи СССР, остатки газет и журналов разрешается по согласованию с ЦК КПУ продавать соответствующим организациям для спецфонда» [552, арк. 102].

Звідси — пропонувалося решту періодики продавати Республіканській бібліотеці ім. КПРС та Правлінню товариства «Знання» УРСР.

Про постійну увагу партійних установ щодо складу спецфондів свідчить також лист начальника Головного архівного управління О. Мітюкова, адресований секретарю ЦК КПУ В. Маланчуку 15 червня.

У згаданому листі йшлося про те, що на прохання останнього надсилаються відомості про наявність у Науково-довідковій бібліотеці центральних державних архівів республіки періодичних видань, які виходили під час окупації України німецько-фашистськими загарбниками й знаходяться на спецзберіганні. Інформацію по обласних державних архівах обіцялося надати пізніше. До листа докладалася довідка, що містила перелік 221 назви газет [558].

Варто наголосити ще на одному різновиді політичної цензури, наряду з попередньою та наступною цензурою, а саме, на цензурі профілактичній, за допомогою якої влада мала можливість не тільки регулювати обнародування інформації та доступ до неї, а й реагувати відповідним чином — за допомогою різних методів впливу попереджати небажані наслідки дій, пов'язаних із розповсюдженням інформації поза офіційними каналами. Так, 1979 р. нового значення в діяльності цензорських установ набуло виявлення авторів-емігрантів, творчість яких за кордоном носила «антирадянський характер». Так, у повідомленні начальника Головліту УРСР Л. Солодовника від 5 квітня 1979 р. № 89-т до секретаря ЦК КПУ В. Маланчука йшлося про наступне:

«В мероприятиях ЦК КПУ по дальнейшему разоблачению сущности международного сионизма и антисоветской сионистской пропаганды содержится пункт, в котором записано, что на Главлит УССР возлагается обязанность обеспечить своевременное изъятие из библиотечных фондов, книготорговой сети, а также из программ телевидения и радио, экспозиций музеев и выставок, репертуаров художественных коллективов и отдельных исполнителей произведений авторов, которые выехали на постоянное жительство в Израиль и другие капиталистические страны.

В настоящее время органы цензуры республики не всегда имеют возможность своевременно предупреждать использование подобного рода произведений, т.к. сведений об эмигрантах из числа творческой интеллигенции не получают» [561, арк. 144].

Враховуючи це, Головліт УРСР просив ЦК КПУ надати розпорядження відповідним органам про оперативне інформування цензурного відомства стосовно фактів виїзду за межі країни осіб, антирадянська діяльність яких за кордоном могла б зашкодити інтересам СРСР.

В архіві також зберігся лист-відповідь МВС УРСР на означену пропозицію, надісланий 19 квітня, у якому констатувалося, що міністерство в змозі зобов'язати Управління внутрішніх справ облміськвиконкомів повідомляти про осіб, котрим буде виданий дозвіл для виїзду на постійне місце проживання до капіталістичних країн. Проте, підкреслювалося, що виявити серед них осіб, чия робота за рубежем буде в подальшому носити ворожий характер, не реально [560].

Початок 1980-х рр. співпав з останнім етапом брежнєвського періоду, який охарактеризувався крайнім консерватизмом. Практично припинилася реабілітація, активізувався наступ на шестидесятників, дисидентів, членів «Української Гельсінкс-

кої групи», прокотилася нова хвиля арештів. Критика злочинів сталінського режиму поступово згасала, а ідеологічний пресинг — посилювався.

Найбільш активних інакодумців направляли до психіатричних лікарень, де їх «лікували» засобами для пригнічення волі, приміщуючи в середовище психічно хворих пацієнтів, або засуджували за 62-ю статтею Кримінального кодексу УРСР до 12–15 років покарання в тюрмах і таборах суворого режиму.

За цих умов під пильним наглядом цензорських установ знаходилося видання, розповсюдження та використання творів друку. Так, Головлітом УРСР традиційно здійснювався ретельний контроль за бібліотечною сферою, книготоргівлею, ввозом літератури з-за кордону тощо.

Надзвичайно велика увага органів цензури приділялася, зокрема, перегляду україніки.

З цього приводу виключний інтерес становить доповідна записка начальника Головліту УРСР Л. Солодовника до ЦК КПУ від 29 січня 1980 р., в якій розглядався стан контролю видань українською мовою, отриманих по пошті з капіталістичних країн. Зазначалося, що весь документальний потік розподіляється на прогресивні, обмежені для загального користування й антирадянські матеріали. До останніх, зокрема, зараховувалися й «націоналістичні» твори, адресовані редакціям газет і журналів, вищим учбовим закладам, бібліотекарям, окремим громадянам і представникам творчої інтелігенції. Відносно проблематики творів вказувалося:

«Тематика видань охоплює широке коло питань суспільного життя. І все, що б не пропонувалося читачеві, має відверто ворожий, буржуазно-націоналістичний зміст: спрямовано проти Радянського Союзу, зовнішньої і внутрішньої політики КПРС. Центральне місце посідають публікації, в яких перекручується та подається у викривленому світлі ленінська національна політика КПРС. Фальсифікуючи та підтасовуючи події і факти з життя радянського суспільства, а то й просто вигадуючи їх, націоналістичні писаки галасують про нібито економічну і політичну «нерівноправність» радянських народів, зокрема українського, та «панівне становище» російського народу.

Одним з провідних мотивів друкованих видань українських буржуазних націоналістів є питання української мови і «так званої «русифікації». Журнал «Визвольний шлях» (Англія), газети «Українське слово» (Франція), «Свобода» (США), «Вільна думка» (Австралія) та інші «русифікацію» вбачають в роботі вищої і загальноосвітньої школи, в роботі видавництв.

Націоналісти хочуть довести, що нібито українська мова під тиском російської поступово хиріє, що її витіснено з державних установ, вузів, загальноосвітніх шкіл.

Вся націоналістична преса протягом декількох років галасує навколо своїх же повідомлень про «масові арешти на Україні нібито за національні переконання та виступи супроти «русифікації», наявність в республіці нелегальних організацій, публікує наклепницькі матеріали, написані М. Руденком, Ю. Вудкою, О. Бердником, І. Світличним та іншими особами, антинародна діяльність яких осуджена радянською громадськістю.

Численні сторінки видань рясніють повідомленнями про жорстоке поводження з в'язнями, яких нібито тримають разом з кримінальними злочинцями, багатьох з них запроторюють до психіатричних лікарень.

Націоналісти не гребують такими відщепенцями, як генерал П. Григоренко, В. Мороз, Н. Світлична, Р. Мороз та інші. В ряді публікацій зрадники Батьківщини розглядаються як «видатні представники українського дисидентського руху», публікуються їх численні виступи, інтерв'ю, зустрічі та прес-конференції на різних збіговиськах українських націоналістів, вміщуються фотографії, на яких В. Мороз цілує націоналістичний жовто-блакитний прапор та емблему ОУН Степана Бандери, подаровану йому Славою Стецько» [543, арк. 40].

Наприкінці документа підсумовувалося, що враховуючи наведені факти, Головне управління по охороні державних таємниць в пресі при Раді Міністрів УРСР вжило необхідних заходів щодо заборони розповсюдження зарубіжної літератури, виданої «буржуазно-націоналістичними організаціями». Отже, означені твори були конфісковані й знищені, окрім декількох примірників, які розсилалися за спеціальним списком.

Значну частину обсягу роботи цензорських установ становив також перегляд зарубіжних видань іноземними мовами, надісланих в Україну.

Так, у листі до ЦК КПУ начальника Головного управління по охороні державних таємниць в пресі Л. Солодовника, датованому 23 травня 1980 р. вказувалося, що у відповідності до існуючого положення, Головліт УРСР контролює дотримання порядку зберігання та використання зарубіжних творів, виданих у капіталістичних країнах. У зв'язку із цим було проведено перевірку установ, котрим дозволялося зберігати періодичні й неперіодичні видання, обмежені для загального використання та організацій, що отримували закордонну літературу, з відкритим доступом до неї [559].

За січень — травень 1980 р. органи цензури розглянули правила зберігання зарубіжних творів у товаристві «Україна» і в спецфонді Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР, куди надходила «націоналістична» друкована продукція [561].

Як з'ясувалося в ході рейду, антирадянські видання знаходилися в одному приміщенні з іншими матеріалами спецфонду, що визначалося за грубе порушення діючої інструкції.

Не виконувався також і встановлений раніше порядок, коли питання про допуск конкретних осіб до користування іноземною літературою вирішувалося одним із віце-президентів Академії наук. Натомість, указані функції взяло на себе керівництво бібліотеки. З точки зору автора, враховуючи, що доступ до «націоналістичних» творів чітко регламентувався, подібне положення вважалося за серйозний недолік.

Головліт УРСР окремо перевірив і бібліотечні установи, які отримували тільки «відкриту літературу», аргументуючи необхідність перегляду їх фондів «загрозою засмічення ідеологічно-ворожими матеріалами».

Відтак обстежень зазнали 6 вузівських бібліотек м. Києва. Констатувалося, що в деяких із них знайдено закордонні твори, придбані без відома органів цензури в букіністичних магазинах. З метою ліквідації наявних недоліків було проведено нараду із завідувачами бібліотек, де наполягалося на забезпеченні належних умов зберігання вказаних видань [561].

На допомогу реалізації даних настанов також спрямовувалася й робота відділу науки та учбових закладів ЦК КПУ. Не випадково уже 18 червня завідувач згаданого підрозділу в службовій записці інформував секретаря ЦК КПУ А. Капта, що співробітниками відділу розроблені інструкції, регламентуючі використання «зарубіжної націоналістичної літератури» [562].

У полі зору органів радянської цензури також постійно знаходилися матеріали, видрукувані безпосередньо в Україні. За результатами їх цензурування Головлітом готувалися відповідні огляди. Як приклад, можна навести рапорт заступника начальника Головліту УРСР Ю. Хорунжого «Про зауваження політико-ідеологічного характеру за матеріалами, що надійшли на цензорський контроль» на ім'я секретаря ЦК КПУ А. Капта, підписаний 21 червня 1981 р. З документа дізнаємось, що за І півріччя було зроблено ряд зауважень, переважна більшість яких стосувалася «неправильного відображення» соціалістичної дійсності. Далі приміщувалися випадки таких «порушень»:

«Не разрешен материал С. Плачинды «Ім'я твоє — механізатор» («Имя твое — механизатор»), заверстанный в журнале «Ранок» № 7, в котором безосновательно провозглашалось, что кадрам сельских механизаторов в масштабах республики уделяется якобы недостаточное внимание: труд их плохо оплачивается и условия его таковы, что не каждый может доработать до пенсии; новой техники поступает мало и качество ее низкое. Выдвигались также возражения против курса на уменьшение металлоемкости хозяйственной техники и, в определенной степени, делалась попытка вбить клин между рабочим классом и крестьянством: «...заводчани одержують премії за економію металу, а сільські механізатори — нескінченні поточні ремонти, нервування, втрати часу й енергії»...

В книге Н. Ушакова «Повесть быстротекущих лет» (изд-во «Дніпро»), выпускаемой к 1500-летию г. Киева, вызвало возражение недоброжелательное, тенденциозное изображение современного Киева, содержавшееся в 8-й и 9-й главах. Тут не нашлось места для показа расцвета столицы Украины, особенно в послевоенный период, а основное внимание сосредоточилось на захламленных задворках, мусоре, исчезновении некоторых продуктов питания.

Удалены рассуждения о безвозвратных потерях в нашей стране за годы советской власти некоторых природных богатств в результате неправильной хозяйственной деятельности в общегосударственном масштабе в романе И. Цюпы «Дзвони янтарного літа» («Звон янтарного лета», изд-во «Радянський письменник»).

В верстке книги Н. Кащук «Озимина бринить» («Озимь звенит», изд-во «Радянський письменник») снят текст, содержащий жалобы одного из персонажей на невероятно скучную жизнь в селе, когда даже начинает казаться, что «наче й зорі не світяться».

Не разрешен содержавшийся в пьесе Р. Феденева «Прошу занести в стенограмму» (Министерство культуры УССР) вывод о том, что в нашей стране «на всем материке, именуемом промышленностью», дела идут весьма плохо.

Имеют место факты, когда подготовленные к печати материалы содержат как бы доказательства «очерствления» советских людей и «бездуховности» нашего общества. Так, в романе В. Логвиненко «Мертвий якір», поданном на контроль издательством «Молодь» и вошедшем в книгу под этим же названием, нельзя было согласиться с тем, что у нас будто бы усиливается равнодушие к пролитой на войне крови и братским могилам, а доброты становится все меньше и меньше» [563, арк. 58–60].

Варто вказати на те, що предметом детального розгляду стали й «помилки» ідейно-політичного характеру, що несли протиріччя діючим партійним директивам і відступи від класових позицій, як от:

«Не разрешено стихотворение Л. Костенко «Снопи» из коллективного сборника «Хліб і пісня», издательство «Радянський письменник», поскольку в этом произведении фашист, оккупант, принесший на нашу землю столько горя и страданий, изображается этаким гуманистом, пустившим слезу при виде снопов пшеницы, которые тонут в грязи, подложенные под гусеницы танков и колеса прочей немецкой военной техники.

Из стихотворения М. Нагнибеды «Голос Америки», вошедшем в 1-й том трехтомного собрания его сочинений (переиздание, издательство «Дніпро») удалена строфа, в которой говорилось, что «Стяг Америки линув навстріч кумачу... »

Сделано замечание относительно статьи Н. Пивоварова «Я руку подаю...» (журнал «Всесвіт» № 2), где выпячивалась роль и подчеркивается героизм китайцев, участвовавших в боях в годы гражданской войны на Украине» [563, арк. 63].

Наприкінці підсумовувалося, що кількість зауважень політико-ідеологічного плану збільшилася. Якщо в 1980 р. вони були зроблені по 39 матеріалах, то за І півріччя 1981 р. — по 438. На думку дописувача, ці факти пояснювалися недостатньою вимогливістю до їх підготовки, а також невмінням дати змістовну політичну оцінку. У зв'язку із цим Головліт вважав за потрібне звернути увагу керівних працівників видавництв, редакцій і кіностудій на необхідність ідейно-політичної роботи з кадрами [563].

Протягом 1981 р. союзними органами цензури були вироблені нові регламентуючі документи. Так, 9 серпня з'явилася «Інструкція про порядок виписки, зберігання й використання літератури капіталістичних країн» (відмінила попередню інструкцію 1968 р. — *О.Ф.*), а 8 грудня — введено в дію «Зведене доповнення до «Переліку відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі, передачах по радіо і телебаченню», виданих 1976 року» [565].

Зупинимося на окремих положеннях згаданої вище інструкції. Зауважувалося, зокрема, що друковану продукцію капіталістичних країн отримують міністерства, відомства, установи та організації, котрі мають на це дозвіл директивних органів СРСР та союзних республік. Для республіканських установ і організацій указана література виписувалася із чітким урахуванням профілю діяльності одержувачів і замовлялася через Всесоюзне

об'єднання «Міжнародна книга» Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР. Заборонялося без службової необхідності виписувати з-за кордону політичні твори, белетристику, бульварні, розважальні видання, журнали мод.

Вказувалося, що на Головліт покладено завдання запобігти розповсюдженню по відкритих каналах іноземної літератури, випущеної після 1917 р., в якій містяться матеріали антирадянського й антикомуністичного спрямування. Такі твори друку, обмежені Головним управлінням для загального використання, позначалися знаком «шестигранник» й підлягали зберіганню в бібліотечних спецфондах. Інструкцією також обумовлювалася можливість їх видачі окремим особам для потреб наукової й службової діяльності на підставі письмового клопотання керівників установ. Завідувачі бібліотек і спецфондів зобов'язані були попередити читачів, котрим надавалося право користуватися даними виданнями, про неприпустимість розголошення вміщеної в них інформації [564].

Наступного року, за наслідками перевірки дотримання порядку зберігання зарубіжних видань, обмежених для загального використання по місту Києву, секретарю ЦК КПУ А. Капту 2 листопада начальником Головліту Л. Солодовником була направлена доповідна записка «Про порушення зберігання й використання іноземної літератури». Зазначалося, що настанови органів контролю виконуються недостатньо, оскільки в ряді організацій: Держтелерадіо УРСР, редакції журналу «Україна», окремих установах Академії наук УРСР (Головній астрономічній обсерваторії, інститутах кібернетики, теоретичної фізики, мистецтвознавства, фольклору та етнографії), Головній редакції Української радянської енциклопедії тощо, документально не регламентований порядок роботи із зарубіжними виданнями [566].

Підкреслювалося, що відсутнє й щорічне поновлення списків співробітників, маючих дозвіл на отримання іноземних творів, а останні досить часто видаються за візою другорядних осіб (інспекторів відділів кадрів та ін.).

У товаристві «Україна» не був визначений термін видачі літератури працівникам у службові кабінети. Неприпустима ситуація склалася й з обліком та звіркою закордонних видань, у яких містилися «політичні дефекти», що надавало можливості їх безконтрольного використання. Ще одним недоліком став також факт зберігання заборонених творів друку в загальному фонді в Головній редакції Української радянської енциклопедії [566].

За даним листом завідувачем відділом зарубіжних зв'язків ЦК КПУ А. Меркуловим 8 грудня була направлена пояснювальна записка на ім'я секретаря ЦК КПУ А. Капта, у якій повідомлялося про вжиті заходи, а саме:

«1. Работники отдела зарубежных связей в ноябре с. г. проверили соблюдение порядка хранения и использования иностранной литературы, ограниченной для общего пользования, в МИДе и Украинском обществе дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Существенных недостатков не установлено. Обращено внимание т. т. Мартыненко В. Н. и Оснача В. П. на необходимость и в дальнейшем строго соблюдать установленный порядок работы с иностранной спецлитературой.

2. Проконтролировано устранение отмеченных Главлитом УССР в этом деле недостатков в других организациях, которыми занимается отдел.

Руководством общества «Украина» внесены необходимые дополнения в инструкцию, строго регламентирующую порядок хранения и использования иностранной литературы — установлен срок пользования литературой — 15 дней.

Регистрация поступающей литературы производится в двух журналах (один для литературы с одним шестигранником, другой — с двумя).

В редакции журнала «Украина» утвержден список людей, которые могут работать с иностранной литературой. Назначен ответственный за ее получение и хранение. В соответствии с рекомендациями Главлита заведена инвентарная книга для учета и книга выдачи иностранной литературы.

В редакции иновещания Гостелерадио УССР обновлено Положение о порядке работы с иностранной литературой, ограниченной для общего пользования.

Отделом зарубежных связей в I квартале 1984 г. будет проведена повторная проверка устранения указанных Главлитом недостатков» [567, арк. 6].

Як видно з документів, мобільність структури та підпорядкованість органів цензури дозволяли швидко реагувати на будь-які ситуації й своєчасно виконувати всі партійні вказівки.

Наступ комуністичного режиму на друковане слово ще в 1970-х рр. викликав до життя духовну протидію у вигляді продукції «самвидаву». Тому одним із напрямів роботи цензорських установ залишався також контроль за друкарнями, метою якого було винайдення й попередження появи результатів інакодумства у вигляді творів друку.

Останню думку добре ілюструє службова записка від 27 липня 1984 р. замісника начальника Головліту УРСР Ю. Хорунженка «Про результати перевірки друкарень і розмножувальних дільниць», адресована ЦК КПУ. Повідомлялося, що за І півріччя проведено перевірку 570 друкарень і 1655 організацій, які мали відповідну техніку. На підставі цих даних робився наступний висновок:

«В абсолютном большинстве организаций фактов тиражирования идейно-ущербных изданий, в т. ч. стихов и песен, не установлено» [568, арк. 23].

Разом з тим вказувалося, що «сотрудники Одесского обллита обнаружили светокопии «самиздатовских» стихов, приписываемых В. Высоцкому. Они были размножены в проектном институте «Южгипробиосинтез» и Центральном проектно-конструкторском технологическом бюро Черноморского пароходства. По этому факту направлены письма Малиновскому райкому компартии и парткому Черноморского пароходства» [568, арк. 23].

Протягом 1984 р. союзні органи цензури продовжували вилучати з фондів бібліотек загального користування й книготорговельної мережі окремі «ідеологічно-шкідливі» твори. Начальник Головліту СРСР П. Романов звернувся в ЦК КПРС із доповідною запискою, у якій ішлося про те, що серед осіб, позбавлених радянського громадянства, зустрічаються працівники творчої інтелігенції, твори яких раніше виходили в СРСР. Із цього приводу Головліт просив дозволити вилучення видань означених осіб і заборонити приміщення відомостей про них у відкритій пресі. Дані пропозиції знайшли розуміння у верхах, оскільки були схвалені завідувачем відділу пропаганди ЦК КПРС Б. Стукаліним. Відповідні розпорядження отримали й республіканські Головліти [29].

Від себе додамо, що твори багатьох авторів-емігрантів заборонялися майже до останнього моменту існування цензорських інститутів.

Таким чином, період бюрократичного штилю, що позначився в історії згортанням демократичних свобод, безпосередньо вплинув на зміст діяльності органів радянської цензури. У зв'язку з активізацією наступу на права людини, головна увага контролюючих установ приділялася виявленню української зарубіжної літератури, на сторінках якої висвітлювалися події в СРСР. Отже, пошук «націоналістичних» творів розцінювався як першочергове ідейно-політичне завдання. Дана настанова реалізовувалася в бібліотечній та книготорговельній мережі. Посилився також нагляд за збереженням державної таємниці в пресі. Окре-

мим напрямом роботи органів цензури став контроль за «самвидавчою» літературою, форми якого, зокрема, знайшли втілення в перевірках друкарень та типографій на предмет виявлення «ідейно-ущербних матеріалів».

5.3. Контроль друкованого слова в умовах «адаптації» та скасування системи радянської цензури (1985–1990 рр.)

Квітень 1985 р. ознаменувався початком перебудовчого періоду, що позначився поворотом до демократичних процесів. Перші заяви про свободу мали суто декларативне спрямування, бо в концтаборах і психлікарнях ще перебували жертви протесту, а КДБ продовжував вишукувати чергові об'єкти для гонінь.

Однак, починаючи з 1987 р., особливо після зустрічі М. Горбачова з Р. Рейганом, амплітуда репресій істотно знизилася, що відповідним чином відбилося й на змісті діяльності органів цензури.

За нових умов перед Головлітом постала потреба розробки програми самозбереження. Цензурі та її органам необхідно було знайти своє місце в принципово іншій ідеологічній атмосфері. Саме тому з метою вдосконалення рівня роботи по захисту відомостей, що становили державну та військову таємницю, а також інших даних, розголошення яких могло завдати шкоди оборонним та економічним інтересам країни, Головліту було доручено:

1) Разом із профільними міністерствами та відомствами внести зміни до Переліку Головліту, знявши з нього обмеження на публікацію: відомостей політичного характеру, відповідальність за розголошення яких покладалася на керівників засобів масової інформації; галузевих і відомчих матеріалів, якщо їх відкрита публікація не несла загрози оборонним та економічним інтересам країни; відомостей, що можуть отримати потенційні супротивники за допомогою розвинутих технічних засобів розвідки.

2) Сконцентрувати увагу на питаннях, пов'язаних з охороною державних і військових таємниць у пресі, оскільки відбір творів для публікації та відповідальність за їх ідейно-політичне спрямування покладалася на керівників органів радіо, телебачення, установ культури та мистецтва.

3) Внести необхідні зміни та доповнення в Положення про Головліт СРСР, виходячи із оновлених завдань і функцій [29].

Новий зміст роботи органів цензури відповідав духу часу. У країні почався розвиток приватної форми власності. З'явилася потреба забезпечення інформаційної безпеки в галузі економіки. У 1987 р. перевидається «Перелік відомостей, заборонених до відкритої публікації». Головна увага концентрується на охороні в пресі виключно державних таємниць. Активно вводяться в практику нові підходи по контролю матеріалів за їх ідейно-політичним змістом: органи цензури лише за наявності серйозних зауважень (без втручань у самі матеріали) інформують про них відповідні партійні комітети. Показовим є той факт, що протягом 1987 р. зауважень по змісту підконтрольних матеріалів було майже в десять разів менше, ніж у 1984 р. [29].

Координально змінився також напрям діяльності Головліту по відстеженню зарубіжних творів друку, що надходили із закордону. Принципових змін зазнали критерії оцінки матеріалів; значно скоротилася кількість друкованої продукції, що обмежувалася для загального користування; майже вся науково-технічна, науково-популярна, довідкова література та багато інших видань були зняті із цензурного контролю; почався процес розкриття спецфондів бібліотек, архівів, музеїв.

Розгорнулася активна робота по перегляду видань, вилучених із загальних фондів бібліотек та книготорговельної мережі в 1920–1980-ті рр. за наказами Головліту та повернення їх зі спеціальних у відкриті фонди; поступово розсекречувалися архівні документи. Діяльність Головліту з питань повернення творів друку з бібліотечних спецсховів провадилася на основі безпосередніх вказівок ЦК. 13 січня 1987 р. була прийнята постанова ЦК КПРС № 36/14-т про роботу міжвідомчої комісії в складі представників Головліту СРСР, Міністерства культури СРСР та Держкомвидава СРСР для перегляду «Зведеного списку книг, що підлягають виключенню з бібліотечної та книготорговельної мережі» та частково «Списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню». За період із березня 1987 р. по жовтень 1988 р. цією комісією було повернено до загальних фондів бібліотек 7930 видань [29].

Одночасно члени комісії дійшли до висновку, що в спецфондах необхідно залишити 462 твори. Означені видання розподілялися за тематикою на:

1) антирадянські;

2) спрямовані проти В. Леніна, КПРС, СРСР та радянського народу;

3) білогвардійські;
4) сіоністські;
5) націоналістичні [29].

За пропозицією Головліту та за участю Спілки письменників СРСР, до загальних фондів бібліотек були повернені всі, видані в СРСР, твори авторів-емігрантів. Крім того, була проведена масштабна робота по переведенню зі спецфондів до фондів відкритого користування зарубіжних видань 600 авторів-емігрантів, що виїхали за рубіж протягом 1918–1988 рр. [29].

1986 р. Головліт розіслав на місця розпорядження відібрати, списати й знищити службові документи партійних, радянських і комсомольських органів із грифом «дск», що надходили до ряду установ у складі контрольного (обов'язкового) примірника.

Із квітня 1987 р. до найбільших бібліотек СРСР із Головліту почали надходити списки вітчизняних книг, які належало повернути зі спецсховів до загальних фондів. Це були, в основному, видання 1930-х рр., причому перераховувалися зазвичай всі твори одного й того ж самого автора. Були серед книг, що поверталися, і твори емігрантів. Окремим розпорядженням відкривалися твори 11 колишніх «ворогів народу» [28].

Наказом Головліту УРСР було розкрито понад 500 видань українською мовою тільки у фонді БАН СРСР .

У квітні 1989 р. за наказом Головліту СРСР до читачів повернулися твори А. Кузнєцова, В. Некрасова та ін.

Наказом Головліту № 108 від 3 грудня 1989 р. усі дореволюційні видання зі спецсховів передавалися у відкриті фонди.

Паралельно, хоча й із деякою затримкою, ішло звільнення зі спецсховів іноземної літератури. У квітні 1988 р. Головліт повідомив про зміну режиму зберігання іноземної літератури:

1) Усі іноземні видання, у тому числі періодичні, за винятком згаданих у додатковому списку, випущені до 1985 р. включно й обмежені на один знак «шестигранник», передавалися до загальних фондів.

2) Усі іноземні видання, обмежені на два знаки «шестигранник», підлягали переведенню на режим зберігання для іноземних видань, обмежених на один знак.

3)Терміновій зміні режиму зберігання підлягала вся література, у тому числі періодична, видана в Сполучених Штатах Америки до 1985 р. включно [28].

Доданий «Список періодичних іноземних видань, що не підлягають передачі в загальні фонди» включав 29 назв із семи країн, представлених у російській транскрипції. Особлива увага

до термінової зміни режиму зберігання літератури США була викликана очікуванням приїзду до СРСР американського президента.

16 червня 1988 р. Головліт надіслав доповнення до розглянутого вище розпорядження. У ньому говорилося, що не підлягає, незалежно від року видання, переведенню до загальних фондів література наступного характеру:

1) Твори лідерів націонал-соціалізму й фашизму (Гітлера, Муссоліні тощо).

2) Не опубліковані в СРСР політичні твори колишніх радянських авторів, що виїхали за кордон.

3) Іноземні періодичні видання, книги й брошури, де описуються прийоми карате.

4) Усі видання, що стосуються способів виготовлення й застосування вибухових речовин.

5) Усі видання, що стосуються способів виготовлення й застосування наркотиків, опису стану ейфорії.

6) Видання порнографічного характеру.

Невдовзі Головліт повідомив, що у відкриті фонди передаються всі іноземні періодичні видання, що надійшли до спецфондів по серпень 1988 р. включно, крім:

1) антирадянських емігрантських видань;

2) усіх номерів періодичних видань, перерахованих у доданому списку;

3) окремих номерів періодики, зазначених у додатку [28].

Список журналів, що підлягають зберіганню в закритих фондах цього разу включав 57 назв із 13 країн. У списку окремих номерів перелічувалися ще 42 назви.

Сумніви Головліту відносно іноземної літератури закінчилися листом 18 червня 1990 р. (№ 3-590), підписаним першим заступником начальника Головліту М. Зоріним. У ньому говорилося, що інструкція про порядок зберігання й використання іноземної літератури (1981 р.) вважається такою, що втратила силу. Наявні примірники приписувалося знищити на місці у встановленому порядку. Надалі повноваження у вирішенні режиму зберігання й використання іноземних видань, відзначених знаком «шестигранник», покладалися на керівників відомств, організацій, бібліотек [28].

Поки Головліт поштучно повертав видання зі спецсховів, ними зацікавилися засоби масової інформації, що ніколи раніше навіть не згадували про їхнє існування. Спецсхови країни опинилися в центрі уваги широкої громадськості, що поставило

перед бібліотеками масу нових проблем, вирішити які виявилося не так просто.

Активні перебудовчі зміни тривали також і в Україні. 1987 р. в УРСР для координації розгортання реабілітаційного процесу було утворено комісію Політбюро ЦК Компартії України на чолі із другим секретарем ЦК В. Івашком. Після виходу постанови ЦК КПРС від 11 липня 1988 р. «Про додаткові заходи по завершенню роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, необґрунтовано репресованих у 1930-ті — 1940-ві роки та на початку 1950-х років», аналогічні комісії утворилися при Київському міськкомі та 24 обкомах партії республіки. Починаючи з II половини 1988 р. до роботи із реабілітації було залучено понад 300 чоловік у прокуратурах республіки [376].

Вихід 16 січня 1989 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про додаткові заходи по відновленню справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30–40-х та на початку 50-х років» надав процесу реабілітації більш демократичного характеру. У цей час у рамках владної вертикалі, починаючи з Верховної Ради України й закінчуючи місцевими радами, почали створюватись комісії, які складалися з народних депутатів та представників громадськості й мали на меті сприяти забезпеченню прав та інтересів реабілітованих; створенню пам'ятників жертвам репресій, а також утриманню в належному порядку їхніх захоронень [172].

Процес реабілітації в Україні розгортався суперечливо й неоднозначно. За період від початку активної реабілітації в 1988 р. і до квітня 1989 р. було переглянуто карні справи понад 15 тис. осіб, з яких 9 тис. чоловік реабілітовано в судовому порядку. У цей час намітилась тенденція відставання дій республіканських та обласних органів прокуратури, що розглядали справи, від слідчого апарату органів КДБ, який готував ці справи до розгляду. В результаті Прокуратура УРСР була буквально завалена слідчими справами, що мали перспективу чекати свого розгляду десятки років [376].

У більш ніж уповільненому темпі йшла на Заході України реабілітація по партійній лінії — за 4 місяці 1989 р. місцеві обкоми партії розглянули лише по одній — дві реабілітаційних справи. Втім, така ситуація була закономірною, адже швидка масова реабілітація не сприяла б утриманню контролю за вибухонебезпечним західним регіоном республіки [171].

Уповільнений темп процесу реабілітації в Україні — явище не випадкове. Консервативне республіканське керівництво чудово

розуміло, що реабілітація невинно засуджених — це не лише акт визнання помилок минулого, це й «бомба уповільненої дії», закладена під систему, адже в ході реабілітаційного процесу дедалі більше з'ясовуються й обнародуються її злочини, стають зрозумілими механізм і цілі репресій, виринає правда про винуватців понівечення сотень тисяч людських доль. Саме тому правлячою елітою було зроблено все, щоб «годинниковий механізм» цієї «бомби» суттєво відставав від ходу історії й вибух народного невдоволення відбувся якомога пізніше.

Між тим, під впливом перетворень, рішенням Політбюро ЦК КПРС 1987 р. в Україні розгорнула роботу Міжвідомча комісія по перегляду виданих у республіці творів, що зберігалися в бібліотечних спецфондах. Як відзначалося в службовій записці від 30 грудня 1988 р. начальника Головліту УРСР Л. Солодовника на ім'я секретаря ЦК КПУ Ю. Єльченка:

«Всього переглянуто понад 7 тисяч книг. В результаті вирішено повернути до загальних фондів близько 6 тисяч найменувань, про що Головліт УРСР видав 26 наказів і розіслав їх бібліотекам. 126 видань визнано доцільним залишити в спецфондах.

В списки довоєнних видань, що підлягали вилученню, в п'ятдесяті роки було включено 175 книг, випущених після війни.

Оскільки питання про їх повернення до загальних фондів поки не стоїть, то вони залишаються теж у спецфондах.

В наказах Головліту УРСР є ще 720 книг, випущених у довоєнні роки на Україні. Питання про їх повернення до загальних фондів міжвідомча комісія не вирішувала, бо ці видання значаться і в наказах Головліту СРСР. Тому порядок їх дальшого зберігання має визначити теж Головліт СРСР.

38 видань, які підлягають зберіганню у спецфондах, знайти не вдалося ні в великих спецфондах м. Києва і м. Харкова, ні в Книжковій палаті УРСР. Список цих книг буде надіслано у всі спецфонди республіки і в разі їх наявності міжвідомча комісія вирішить, як їх зберігати далі» [570, арк. 44].

Паралельно в Україні розпочалося опрацювання авторських списків осіб, чиї видання знаходилися під забороною. Так, 21 квітня 1988 р. у рапорті до ЦК КПУ начальник Головліту УРСР Л. Солодовник повідомляв, що за всю історію функціонування цензурного відомства ним у різні часи було підготовлено велику кількість регламентуючих документів про вилучення з відкритих фондів бібліотек і книготорговельної мережі творів осіб, усі книги яких підлягали зберіганню в спецфондах. Вказувалося, що в процесі хрущовської реабілітації ці директиви

детально переглядалися, внаслідок чого в списку заборонених авторів з 289 залишилося 39 осіб [569].

Аргументуючи тим, що в середовищі творчої інтелігенції та пресі активно обговорювалося питання про повернення до загальних фондів творів окремих діячів (М. Хвильового, В. Винниченка, В. Стуса та ін.) та їх перевидання, дописувач звертався із пропозицією доручити КДБ УРСР, Міністерству культури УРСР, Інституту історії партії при ЦК КПУ, Інституту історії АН УРСР, Інституту літератури АН УРСР розгляд списку авторів, усі твори яких підлягали вилученню, з можливою перспективою виключення з нього деяких прізвищ. До рапорту додавався й сам перелік осіб, підписаний 21 квітня 1988 р. заступником начальника Головліту УРСР А. Павловським. Зважаючи на виключний інтерес даного документа, зупинимось на ньому більш детально. Отже, у списку значилися:

«1. Багаутдінов Рем Махмудович.
2. Багряний Іван.
3. Балицький Всеволод Аполлонович.
4. Винниченко Володимир Кирилович.
5. Гайбонюк Володимир Дорофійович.
6. Гермайзе Йосип Юрійович (Гермайзе Осип Георгійович, Гермайзе І.).
7. Єфремов Сергій Олександрович.
8. Іваниця Григорій Микитович (Іваниця І.).
9. Калинець Ігор Миронович.
10. Калинець-Стасів Ірина Онуфріївна.
11. Колесник Володимир Андрійович.
12. Куперман Ісер Йосипович.
13. Любченко Аркадій Панасович.
14. Мороз Валентин Якович.
15. Огієнко Іван Іванович (Митрополит Іларіон).
16. Оглоблін Олександр Петрович.
17. Осадчий Михайло Григорович.
18. Полонська-Василенко Наталя Дмитрівна.
19. Руденко Микола Данилович.
20. Сверстюк Євген Олександрович.
21. Світличний Іван Олексійович.
22. Смаль-Стоцький Роман.
23. Сокіл Василь Іванович.
24. Сокульський Іван Григорович.
25. Соловей Дмитро Федорович.
26. Стус Василь Іванович.

27. Тютюнник Юрій.
28. Турченко Юрій Якович.
29. Феденко Панас.
30. Хвильовий Микола Григорович (Уманець Юрій).
31. Христюк Павло Аникійович.
32. Чапленко Василь.
33. Чехівський Володимир Мусійович.
34. Чорновіл В'ячеслав Максимович.
35. Чупринка Григорій Аврамович.
36. Шевельов Ю. В.
37. Штепа Костянтин.
38. Шумський Олександр Якович.
39. Яворський Матвій Іванович» [569, арк. 26–27].

Як бачимо, даний перелік був досить-таки неоднорідним, оскільки до нього потрапили не тільки найкращі представники української нації, а й досить одіозні історичні фігури (наприклад, колишній бос ДПУ-НКВС УСРР В. Балицький), які незважаючи на відданість режиму, врешті-решт були репресовані.

Прогресивні тенденції, що тривали на фоні демократичних процесів, часом перемежовувалися з явно зворотними формами цензорської діяльності, адже стара машина продовжувала працювати в попередньому режимі: здійснювалася політична цензура в засобах масової інформації, поперед усе — в електронних засобах — на радіо й телебаченні; до бібліотечних спецсховів і на утилізацію почали направлятися тепер уже твори Л. Брежнєва, К. Черненка та інших діячів учорашнього дня. Ця цензурна фантасмагорія, не дивлячись на всі її парадокси, засвідчила недосконалість та примітивізм заборонних форм політичної цензури, а також безперспективність її існування в такому вигляді.

Цікаво, що на межі перебудовчих змін органи цензури за старою звичкою досить часто виявляли «ініціативу знизу», пропонуючи нові заборонні заходи та зворотну половинчастість наказів зверху. Досить довго дотримувався старих наказів і інструкцій Львів. Так, наказ Львівського облліту № 1-т від 5 січня 1965 р. відмінено лише 27 грудня 1988 р. Відтоді ж начальником Львівського облліту А. Борзенком видано новий циркуляр № 41-дск, з якого бачимо, що обласні цензори неохоче піддавалися віянням часу, намагаючись зайвого разу перестрахуватись та зберегти під своїм контролем хоча б частину «небажаної» літератури, і тим саме довести необхідність самоіснування, як от:

«1. Приказ Львовского обллита № 1-с от 5 января 1965 г. об оставлении в авторских списках лиц, все произведения которых подлежат из'ятию, отменить.

2. Все произведения авторов: Григорив Наш, Старосольский Владимир, Левицкий Кость, Охримович Юлиан, Мазепа Исаак, Далений Остап, Дудко Фёдор, Сирополко Степан, Дорошенко Дмитрий — передать из спецфондов в открытые фонды.

3. Книгу Николая Ковалюка «Комунізм чи капіталізм» Коломыя, изд-во «Рекорд», 1934 г. — оставить в спецфондах. Все остальные произведения этого автора перевести из спецфондов в открытые фонды.

Книгу Думина Осипа «Повстання отамана Зеленого проти директорії в січні 1919 р.», без места и года издания, оставить в спецфондах. Все остальные произведения этого автора передать из спецфондов в открытые фонды.

Все произведения Донцова Дмитрия, изданные после 1933 года, перевести из спецфондов в открытые фонды.

Книгу Эндика Ростислава «Адольф Гитлер», Львов, 1934 г. оставить в спецфондах, все остальные произведения этого автора — передать из спецфондов в открытые фонды.

Книги Коковского Франца «Наші соколята», Львов, издательство «Світ дитини», 1936, «Юнацькі серця», Львов, издательство «Світ дитини», 1936 г., оставить в спецфондах. Все остальные произведения этого автора передать из спецфондов в открытые фонды.

Книги Юрченко Виталия «Пекло на землі. В усевлоні ОГПУ та втеча звідтіль», Львов, издательство «Червона калина», 1931 г., «Червоний чад», издательство «Типографиця» 1934 г. оставить в спецфондах. Все остальные произведения передать из спецфондов в открытые фонды.

4. Все произведения Горлис-Горского Юрия «Островерх» оставить в спецфондах» [264].

Свідченням двоякої політики органів цензури на союзному рівні може бути виготовлений 1988 р. Головлітом СРСР у двох частинах «Зведений список книг, що підлягають виключенню з бібліотек та книготорговельної сітки» [353]. Останній містив 440 позицій видань 1917 р. Тоді ж наказом № 104-дск від 28 грудня була підписана до друку друга частина списку, до якої ввійшли неперіодичні, періодичні та продовжувані видання, опубліковані переважно на терені СРСР протягом 1917–1960 рр. Оскільки у посібнику зустрічаються і українські видання періоду 1917–1925 рр., варто розглянути їх детальніше (бібліографічний

опис видань наводиться згідно з указаним списком. — *О. Ф.*). За тематикою твори можна умовно розподілити на:

– антирадянські, що відбивали критику суспільного ладу, як от:

1) Малис Георгий. Психоанализ коммунизма. С предисл. проф. К. И. Планова. [Харьков], «Космос», 1924. 87 с., 4000 экз.

2) Нэм М. Диктатура или демократия. Адлер Макс. Проблемы социальной революции. Харьков, «Наша мысль», 1919. 40 с.

3) Родштейн Иван. Россия на краю гибели. Киев, Республиканское изд., [1917]. 30 с.;

– різних політичних партій та течій:

1) Волин (В. М. Эйхенбаум). Революция и анархизм. (Сб-к статей). «Набат», 1919. 127 с. (Конфедерация анархистских организаций Украины «Набат»).

2) Залужный А. Украинское крестьянство и советская власть. 2-е изд. [Киев], «Борьба», 1920. 32 с. (Укр. партия левых соц.-рев. (борьбистов)).

3) Открытое письмо. От Всерос. совещания евр. ком. партии (Поалей-Цион). К Союзному бюро мирового еврейского ком. союза. (Поалей-Цион). Киев, 1922. 16 с. 1000 экз.;

– «націоналістичні»:

1) Бондар В. Московська петля. «Рух», 1918. 13 с. На укр. яз.

2) Еврейская автономия и национальный секретариат на Украине. Материалы и документы. Киев, 1920. 330 + 46 + 8 с.

3) Хейфец И. Я. Мировая реакция и еврейские погромы. Том 3. Украина. 1918–1919. Гос. изд. Украины, 1925. 223 с. 5000 экз.;

– присвячені історичним особистостям:

1) Кто такой генерал Деникин. Харьков, [1919]. 32 с.

2) Левидов Мих. Ораторы Октября. Силуэты, записи. Харьков, «Пролетарий», 1925. 170 с. 10 000 экз.

3) Спасский К. Кто такой Ленин? Одесса, 1923. 16 с. 5000 экз.;

– аграрно-соціальні:

1) Кирин А. Кто закрепит за народом землю. «Русская культура». Одесса — Москва — Петроград, 1919. 19 с.

2) Лацкий В. Дух земли. Статьи. Киев, «Киевер ферлат», 1919. 63 с.

3) Напрасные опасения. (Берегите урожай). Киев, 1918. 8 с.;

– літературознавчі, історико-культурологічні:

1) Лепкий Б. О жизни и творчестве Тараса Шевченко. Киев — Лейпциг, 1918. 100 с.

2) Назарук Осип. В Бакоту. Впечатления от путешествия к украинским помпеям. Б. м., «Стрелок», 1919. 32 с.

3) Эрнст Фёдор. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. Киев, «Гуро», 1918. 72 с.

До списку увійшла також література із проблем українопольських відносин, питань партійного та соціалістичного будівництва, святкування визначних дат тощо. Серед неї більшість складають пропагандистські та агітпропівські брошури.

Слід зазначити, що бібліографічний посібник відображає й варіанти тотальних заборон, а саме:

1) Зак С. С. Революция и социализация земли. Изд. 2-е, испр. и доп., Одесса, 1917. 64 с. (Б-ка социалистов-революционеров). Все издания.

2) Ленинизм или троцкизм. Сб. ст. и речей с приложением ст. Троцкого «Уроки Октября». Все издания на всех языках.

3) Путь Троцкого. Все издания на всех языках.

Стосовно основного наповнення списку додамо, що його склали також видання 1960-х рр., що висвітлюють специфіку радянсько-кубинських відносин. Як бачимо, наведені матеріали ще представляли певну небезпеку для пануючої влади. Із цього приводу радянська цензура підходила до них зі значним упередженням.

Наряду із вказаним посібником органами цензури був також розроблений спеціальний список видань, заборонених до ввозу в СРСР [428]. Поява цих матеріалів відмінила дію попереднього «Зведеного списку книг...» (М., 1973) [352] та ряду директив союзного Головліту за 1959–1988 рр.

Значний інтерес становить також записка в ЦК КПРС завідувача відділом ЦК А. Капта від 31 грудня 1988 р., що добре ілюструє ідеологічні хитання того періоду [28]. Доповідаючи про те, що Головліт закінчив роботу з перегляду «Зведеного каталогу книг, що підлягають виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі» і частково «Списку осіб, всі твори яких підлягають вилученню», А. Капто повідомляв:

«За период с марта 1987 г. по октябрь 1988 г. возвращено в общие фонды библиотек 7930 изданий, оставлено в спецфондах 462 издания явно антисоветского характера, содержащие клевету на В. И. Ленина, КПСС, Советское государство и советский народ, белогвардейские, сионистские, националистические издания» [29, с. 226].

Далі вказувалося, що «одновременно Главлит СССР предлагает вернуть в общие фонды библиотек все произведения, изданные

в Советском Союзе, авторов-эмигрантов...» і перераховувалися прізвища 28 письменників, що жили за кордоном.

У тій же записці йшлося про наступне:

«Главлит СССР просит также поручить межведомственной комиссии в прежнем ее составе провести работу по переводу из спецфондов в общие фонды библиотек русскоязычные произведения авторов-эмигрантов, выехавших за рубеж в период с 1918 по 1988 год. Это около 600 авторов. В их числе ряд известных писателей, таких, как И. Бунин, В. Набоков, Н. Гумилев, Е. Замятин, И. Бродский, философов и публицистов — Н. Бердяев, В. Ходасевич, Б. Зайцев и другие. Зарубежные издания этих авторов, частично поступившие к нам подлежали изъятию и направлялись в спецфонды как произведения авторов-эмигрантов, хотя многие из них не носят антисоветского характера» [29, с. 230].

Логічним є той факт, що всі ідеологічні зміни того періоду цілком відбилися на роботі цензорських установ. Комуністична система не поступалася жодною зі своїх позицій без жорсткого протистояння. Подібні обстоювання власних «плацдармів» бачимо й в роботі Головліту УРСР, про що свідчить доповідна записка Л. Солодовника від 12 жовтня 1989 р., а саме:

«У зв'язку з посиленням в останній час звернень у наші органи різних категорій громадськості, і в першу чергу представників письменницької та журналістських організацій, Головліт України вважає доцільним:

а) повернути зі спецфондів з передачею у загальні фонди бібліотек твори: Полонської-Василенко Н., Огієнка І., Христюка П., Шумського О., Винниченка В., Хвильового М., Єфремова С., Руденка М., Стуса В., Сверстюка Є.

б) до рішення питання про реабілітацію тимчасово утриматися від передачі до бібліотечних фондів загального користування книг Балицького В., Тютюнника Ю., Чупринки Г.

Враховуючи деякі політичні особливості осіб авторів, залишити у спецфондах публікації Багряного І., Оглобліна О., Шевельова Ю., Штепи К., Калинця І., Мороза В., Світличного І., Чорновола В.» [571, арк. 52].

Таким чином, наприкінці 1989 р. начальник Головліту СРСР М. Зорін констатував, що «в спецсховах знаходяться окрім порнографії, ті видання, що містять прямі заклики до повалення влади, і література, що розпалює національну ворожнечу. Серед цих творів є не тільки свіжі, а й 20-х рр.» [428]. Загалом, за словами шефа Головного управління, щомісячно заборонялося до 20–30 назв друкованої продукції.

Наряду з тим, ідеологічним відділом ЦК КПРС були дозволені для широкого використання видання О. Солженіцина, Й. Бродського, В. Войновича, О. Галича та ін. [376].

А вже 17 січня 1990 р. побачив світ фінальний наказ Головліту УРСР, яким приписувалося:

«Повернути зі спецфондів до загальних фондів бібліотек усі видання, що підлягали виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі за списками і наказами Головліту УРСР.

Усі раніше видані списки і накази Головліту УРСР з цього питання вважати такими, що втратили чинність, в тому числі наказ № 5-дск від 11.10. 1989 р.» [425, с. 186].

Головліт, створений у важкі для радянської влади роки, вірою й правдою прослуживши цій владі майже 70 років, нарешті закінчував свою діяльність, чуйно реагуючи на будь-які зміни політичної ситуації. Як згадував в 1993 р. В. Солодін, член колегії Головліту СРСР:

«Особое ужесточение цензурных правил было в середине 30-х годов, в связи с ужесточением вообще политической обстановки в стране. Определенное послабление, когда цензура занималась в основном только охраной государственных и военных тайн, было примерно с 1956 г., после XX съезда, и по 1964 г. ... Где-то в 1987 г. началась работа по ликвидации спецфондов. Сначала она шла довольно робко, и у нас опыта не было, да, честно говоря, недостаточно мужества гражданского. Потом она пошла довольно активно, и к концу 1989 г. мы эту работу закончили, и собственно спецфонды как таковые перестали существовать» [29, с. 47].

Після скасування інститутів радянської цензури в країні йшли процеси розвитку законодавчої бази, що могла б закріпити демократичні завоювання перебудови. У червні 1990 р. Верховна Рада СРСР після довготривалих обговорень прийняла Закон СРСР «Про пресу та інші засоби масової інформації», що законодавчо підтвердив факт відсутності будь-якої попередньої цензури.

Виконуючи волю законодавців, Рада міністрів СРСР визнала Положення про Головліт таким, що втратило силу та створило іншу інституцію, що по суті мало чим відрізнялася від нього — Головне управління по охороні державних таємниць в пресі та інших засобах масової інформації при Раді міністрів СРСР. Означене відомство через 22 дні після відміни цензури оприлюднило новий «Перелік відомостей, заборонених до опублікування», виданий тиражем 20 тисяч примірників [29].

Події наступних місяців, що позначилися спробами придушення гласності та реанімації системи Головліту під якісно новою вивіскою, продемонстрували реальну загрозу опозиції, засобом існування якої вбачався цензурний апарат.

Втім, розпад контролюючої системи став логічним завершенням її існування й 25 липня 1991 р. Головне управління по охороні державних таємниць в пресі та інших засобах масової інформації при Раді міністрів СРСР було змінено на Агенцію по захисту державних таємниць у засобах масової інформації при Міністерстві інформації і преси СРСР.

Невдовзі, 24 серпня 1991 р. Україна здобула державну незалежність. Почався новий етап функціонування політичної цензури в «безцензурному просторі».

Розгляд ситуації на терені країн СНД показує, що свобода слова, закріплена правовими гарантіями, існує в умовах боротьби всіх гілок влади за канали інформації, що з моменту їх захоплення перетворюються на могутні пропагандистські засоби. Тому фактична ліквідація державного інституту цензури ще не означає скасування політичної цензури.

Авторитарний характер нової влади, боротьба номенклатури за досягнення політичних привілеїв викликали до життя нові форми цензури, що, у свою чергу, потребували відродження попередніх за своєю суттю, хоча й інших за видами структур, покликаних виконувати відповідне соціально-політичне замовлення. Це підтверджує робочу тезу щодо ролі й місця політичної цензури в соціально-політичній структурі держави. Отже, після ліквідації СРСР на пострадянському просторі змінилися форми, методи та види цензури, проте сам феномен політичної цензури зберігся. Останнє твердження має безпосереднє відношення до нашої держави. Протягом століть цензура в Україні багато в чому зберігала загальні риси: поєднання цензури та літературної критики, цензури та перекладу, цензури та редагування; вторгнення в цензуру та участь в ній керівних структур, а також вищого керівництва тощо.

Принципові зміни, що відбулися в нашому суспільстві за роки незалежності, сприяли виробленню нових форм та методів цензури. За сучасних умов на формування цензурного режиму безпосередньо впливають усі учасники комунікативного процесу, що виробляють та контролюють розповсюдження інформації, яка циркулює в країні, а саме:

1) держави, її управлінських структур, бюрократичного апарату;

2) капіталу в особі його представників (підприємців, фінансистів, банкірів тощо);

3) суспільства — через громадську думку, громадські організації;

4) професійного апарату діячів комунікативного процесу: журналістів, видавців, редакторів, редколегій і т. ін.

Які ж тенденції й ознаки змушують вкрай насторожено й із побоюванням стежити за сучасним станом свободи слова?

Упродовж листопада 2006 — лютого 2007 рр. Незалежна медіа-профспілка України проводила дослідження в межах проекту «Ефективний контроль за роботою органів держвлади на місцях — місцевим ЗМІ та журналістам України», підтриманого Міжнародним фондом «Відродження». Під час вивчення проблеми застосовувалися методи інтерв'ювання медіа-експертів та представників місцевих органів державної влади, а також анкетування журналістів у трьох областях — Донецькій, Львівській та Київській (із містом Київ). Всього було зібрано 143 анкети (48 у Львівській обл., 47 у Донецькій обл. та 48 у Київській обл. та м. Києві).

Результати згаданого проекту примушують серйозно замислитися над кількома риторичними питаннями.

Так, визнаючи в переважній більшості факт наявності ідеологічної цензури, учасники опитування виділяють відомі ними із власної практики такі форми цензури, як:

1) Вилучення редактором небажаної з його точки зору інформації з авторського матеріалу.

2) Вимога з боку влади ознайомитися з журналістськими матеріалами до їх оприлюднення.

3) Пряма вказівка журналісту від керівництва ЗМІ щодо потрібного контексту висвітлення.

4) Відмова редактора оприлюднити матеріал через його зміст.

5) Вимога з боку влади щодо публікації певних матеріалів.

6) Заборона з боку влади публікувати певний матеріал.

7) Поширення в редакціях переліку небажаних для згадки осіб, подій, фактів.

8) Пряма вказівка керівнику ЗМІ від представників влади щодо характеру висвітлення подій.

Реципієнти зупиняються також і на характерних формах ідеологічного тиску, а саме:

1) Судові позови.

2) Погрози журналістам, редакціям.

3) Незаконні звільнення журналістів.

4) Напади на редакцію.
5) Напади на журналістів.
6) Виселення редакцій.
7) Припинення виходу газети (журналу), передачі.
8) Вилучення фото, аудіо, відеоапаратури.
9) Відмова від друку, розповсюдження ЗМІ.
10) Вихід газет — двійників.
11) Перешкоджання діяльності Інтернет — видань.
12) Тиск на рекламодавців.
13) Відмова від реєстрації ЗМІ.
14) Відключення від ефіру.
15) Вилучення, скупка, арешт тиражу.
16) Вилучення ліцензій.

Отже, до негативних факторів, що мають місце в сучасному інформаційному просторі нашої держави, загалом можна віднести:

1) Використання так званого «адміністративного ресурсу» — застосування владними структурами різних методів і способів тиску на неугодні засоби інформації. Наприклад, обстеження приміщень редакцій, насильницьке виселення з орендованих або приналежних засобам інформації будинків, створення «виконавчо-схвалюючої» преси, субсидованої адміністрацією; відмова державними чиновниками в наданні інформації, документів і т.п.

2) Методи економічного тиску, які також впроваджує адміністрація, зокрема: нескінченні перевірки фінансової діяльності; малообґрунтовані позови в суд із приводу публікації статей, що зачіпають нібито «честь і достоїнство» того або іншого чиновника, що, у свою чергу, нерідко призводить до знищення газет та інших засобів масової інформації: тиск на підприємців, що розміщують рекламу в неугодних засобах інформації.

3) Підкуп — відкритий або замаскований — власників того або іншого органу друку й створення корпусу журналістів, готових виконати будь-яке завдання.

4) Застосування кримінальних методів боротьби з опозиційними журналістами, аж до фізичного їх знищення.

5) Використання в системі національного книговидання пріоритетних засобів підтримки зарубіжного видавця; зменшення в державних програмах розмірів фінансування національного книговидання.

6) Недосконалість сучасної системи збереження державної таємниці шляхом замовчування певної інформації (екологічні проблеми) та її дозованого подання й т. п.

Окремим питанням є також тенденція засилля 92 % інформаційного, книговидавничого простору, преси матеріалами філій зарубіжних мас-медіа. Як справедливо наголосили свого часу керманичі Державного комітету інформації, що опікувалися проблемами національного книжкового ринку, І. Чиж та О. Савенко, інформаційний простір «окупований в Україні чужоземними виданнями» і, таким чином, засоби мас-медіа працюють не в інтересах українського народу.

Звідси, за визначенням знаного вченого-українознавця П. Кононенка, маємо ту ситуацію, коли «...керівники державних органів управління миряться із цим,... хоча, не реформуючи старі моделі, нав'язані новій владі прибічниками старого світу, фактично консервують чи й відстоюють колишню політику насильної русифікації, їхня діяльність з боку влади та суспільства не піддається ретельному аналізу та правовій оцінці, а їхні симпатії та інтереси стають замінником державної політики» [211, с. 37].

Отже, отримані нами результати дослідження є досить важливими для розгляду означеного питання на сучасному фоні. Проте, це вже тема для подальших досліджень.

Повертаючись до нашої проблеми, можна констатувати, що надбання інститутів радянської цензури протягом комуністичного панування були досить вагомими.

Головлітом УРСР за період його існування були складені наступні проскрипційні матеріали (наводимо відомі нам посібники, оброблені de-visu), а саме:

1) Зняти — заборонити: [Список заборон. дит. п'єс] // Бюл. НКО. — 1930. — № 25. — С. 10.

2) Список запрещённой литературы, подлежащей к изъятию на книжном рынке из библиотек // Бюл. НКО. — 1930. — № 33. — С. 10–13.

3) Список № 2 книжок, що підлягають вилученню з установ Соцвиху, бібліотек та з продажу. (За протоколами комісії в складі дитлітератури) // Бюл. НКО. — 1930. — № 42. — С. 6.

4) Зведений список нерекомендованої літератури на 1.1.31 р. — [Х.], 1931. — 10 с.

5) Зведені списки літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів / Головліт. Бібуправа. — Б. м., [1934]. — 31 с.

Список № 1. — С. 1 — 16.

Список № 2. — С. 17 — 31.

6) Зведені списки літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів. Список № 1 [Список № 2] / НКО УСРР. Головліт. Біб. управа. — К; Х., 1935. — 35 с.

7) Зведений список літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів за станом на 1 січня 1936 р. — Х.: Вид. Харк. Облліту. 4-та тип. Трансжелдориздата, 1936. — 46 с.

8) Список учебников и методических пособий по педологии, подлежащих изъятию / Обллит. Черниг. обл. отд. нар. образования. — Чернигов: Гостипогр. им. С. М. Кирова, 1936. — 10 с.

9) Зведений алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Головліту Української РСР на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за період з 1937 по 1 липня 1947 року включно. — К., 1947. — 157 с.

10) Алфавітний список застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. — К., 1948. — 102 с.

11) Список творів, знятих з репертуару та заборонених до виконання / Обл. від. в справах культосвіт. установ при виконкомі Чернігів. обл. Ради депутатів трудящих. — Чернігів, 1948. — 18 с.

12) Бібліографічний покажчик застарілих видань, що підлягають вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної сітки УРСР № 1. — К., 1954. — 16 с.; № 2. — 20 с.

13) Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. — Х.: Вид-во Кн. палати УРСР 1954. — 413 с.

14) Бібліографічний покажчик застарілих видань, що підлягають вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної сітки УРСР № 3. — К., 1955. — 12 с.

15) Список книжок, які залишені в «Зведеному покажчику застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці» 1954 р. Ч. 1. — К.: Друк. Вид-ва «Рад. школа», 1957. — 90 с.; Ч. 2. — К., 1957. — 24 с.; Ч. 1. — 5. — К., 1957. — 59 с.; Ч. 3. — К., 1958. — 36 с.; Ч. 4. — К., 1958. — 41 с.

16) Список книжок, які підлягають вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної сітки, які раніше вилучалися окремими наказами та списками Головліту СРСР. Вип. 1. — К., 1958. — 48 с.

17) Список післявоєнних видань, які необхідно вилучити з бібліотек громадського користування на підставі наказів та списків

Головліту СРСР та Головліту УРСР (1945 р. — 15.05.1960 р.). — К.: М-во культури УРСР. Друк. МСГ УРСР, 1960. — 70 с.

18) Зведений список книжок, які підлягають виключенню з бібліотек та книготорговельної сітки. — Х.: Кн. палата УРСР, 1961. — 16 с. — (Розсилається за списком).

Заборонені видання зберігалися в 28 бібліотечних спецфондах України, 10 з яких знаходилися в Києві.

У свою чергу Головліт СРСР також суттєво поповнив історіографію проскрипцій. Ось приблизний перелік його робіт:

1) Алфавитный список книг, вошедших в приказы уполномоченного СНК СССР по охране военных тайн в печати и начальника Главлита на изъятие и списание в макулатуру из библиотек общественного пользования за 1938–1941 годы включительно. — М., 1942. — 196 с.

2) Сводный список политически вредной литературы, не вошедшей в несекретные «Списки устаревших изданий» / Главлит СССР. — М., 1949. — 15 с.

3) Сводный список литературы, изъятой из обращения по приказам местных органов цензуры, утвержденным Главлитом СССР. — [М], 1950. — 12 с.

4) Список № 6 устаревших изданий, не подлежащих использованию в библиотеках общественного пользования и книготорговой сети. — М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1950. — 48 с.

5) Библиографический указатель устаревших изданий, не подлежащих использованию в библиотеках общественного пользования и книготорговой сети. — М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1951. — №№ 1–7.

6) Сводный библиографический указатель устаревших изданий, не подлежащих использованию в библиотеках общественного пользования и книготорговой сети. — М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1951. — 304 с.

7) Список устаревших изданий, не подлежащих использованию в библиотеках общественного пользования и книготорговой сети. — М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1951. — №№ 1–10.

8) Список № 5 произведений печати, изъятых из обращения по приказам местных органов цензуры, утверждённым Главлитом СССР. — М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1951. — 12 с.; № 6. — 12 с.

9) Библиографический указатель устаревших изданий, не подлежащих использованию в библиотеках общественного пользования и книготорговой сети. — М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1952. — №№ 1–11.

11) Сводный список № 7 произведений печати, изъятых из обращения приказами местных органов цензуры. — М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1952. — 12 с.

12) Библиографический указатель устаревших изданий, не подлежащих использованию в библиотеках общественного пользования и книготорговой сети. — М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1953. — №№ 1–6.

13) Библиографический указатель устаревших изданий № 1 (28). — М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1954. — 31 с.

14) Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Ч. 1. — М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1960. — 135 с.; Ч. 2. — М., 1961. — 16 с.; Ч. 2. / Глав. Упр. По охране тайн в печати при Сов. Мин(ов) СССР. — М., 1973. — 330 с.; Ч. 2. — М., 1988. — 28 с.

Загалом Головлітом СРСР у різні часи були складені та розіслані бібліотечним установам 44 проскрипційні списки та покажчики на вилучення приблизно 30 тис. назв творів, що зберігалися в 210 спецфондах бібліотек СРСР [29].

Слід окремо наголосити на важливості перевидання проскрипційних матеріалів, як свідків діяльності органів політичної цензури комуністичної доби, оскільки вони є вельми важливими джерелами щодо розкриття справжніх масштабів духовної втрати національних надбань українського народу.

Політика тотального «бібліоциду», що неухильно провадилася з 1917 р., призвела до небаченого в історії України спустошення книжкових запасів і, як наслідок, істотного зниження інтелектуального й духовного потенціалу українців. Заборона тих або інших творів породжувала поступовий ефект ланцюгової реакції. Наслідки масового винищування книг відчуваються й дотепер у незалежній Україні, і, можливо, будуть позначатися ще довгий час.

Отже, за результатами дослідження можна зробити висновок, що тимчасова лібералізація — жовтень 1953–1966 рр. — мала поверховий характер, а певне зниження статусу Головліту в 1964–1966 рр., що перетворився на одну з управлінських частин в структурі Державного комітету по пресі, було занадто короткотривалим, щоб істотно змінити ситуацію. Між тим, ці спроби були викликані корегуванням загальної стратегії партії, що намагалася здійснити певну модернізацію системи управління суспільством, намагаючись відійти від «сталінської моделі», з одного боку, проте, не бажаючи втрачати свої керівні функції в культурі — з іншого.

Силовий диктат сприяв появі правозахисного руху, що неофіційно розмежував культуру на підцензурну та «самвидавчу». Означений розподіл частково врівноважив ситуацію, оскільки опозиція здобула можливість висловити свій протест проти системи за допомогою засобів «прихованої» культури. Цензура творів друку продовжувала здійснюватися у двох координатах, що взаємовиключали одна одну. На фоні реабілітаційних процесів тривав перегляд творів репресованих осіб, котрі за рішенням вищих інстанцій були виправдані. Проте це не заважало органам цензури здійснювати традиційні заборони видань і складати нові проскрипційні списки та покажчики на вилучення чергової партії літератури. На фоні зміни періоду «відлиги» подальшими «приморозками», цензорські установи посилили діяльність за збереженням державної таємниці в пресі, активізували роботу по очищенню бібліотечних фондів і книготорговельної мережі від «шкідливих» творів, а також розпочали новий напрям роботи по відстеженню закордонної української літератури.

«Застійні» часи 1966–1984 рр. можна розглядати як добу бюрократичного штилю, під час якого принципово не змінювалися роль і місце Головліту в політичній системі суспільства. Поступове згортання демократичних завоювань відбилося на змістовному наповненні діяльності органів радянської цензури. Інтенсивний наступ на права й свободи людини обумовив підвищену увагу контролюючих інститутів до виявлення української зарубіжної літератури, на сторінках якої обговорювалися події в СРСР. Традиційним видом діяльності політичної цензури залишався також пошук «націоналістичних» творів у бібліотечній та книготорговельній мережі. Окремим напрямом роботи стало виявлення продукції «самвидаву». Посилився нагляд за збереженням державної таємниці в пресі.

Період же 1985 — січень 1990 рр. характеризується як остання рефлексія системи, спрямована на виживання, у процесі якої неодноразово за умов демократії й гласності робилися спроби реформування Головліту та зберегти його позиції аж до останнього моменту його життєдіяльності. Останнє істотно вплинуло на хід реалізації цензури друкованих видань. Одночасно із процесом повернення до відкритих фондів заборонених ще вчора творів, продовжувалася підготовка нових проскрипційних матеріалів. На предмет наявності «політичних дефектів» відслідковувалася не тільки література, випущена на терені України, а й закордонна, що надходила по різних каналах у республіку. Втім, принциповим було те, що запущений механізм демократичних перетворень

оголив усі протиріччя політичної системи, розпад та деградацію якої вже важко було прикрити навіть заховуванням чергових «шкідливих» видань у бібліотечні спецфонди. Скасування інститутів радянської цензури стало логічним завершення їх діяльності та ознакою відмирання радянської моделі суспільства.

ПІСЛЯМОВА

Внаслідок проведеного дослідження встановлено, що питання цензури друкованих видань за радянської доби привертає увагу істориків, політологів, культурологів. Практичне опрацювання теми розпочалося лише після падіння СРСР та розкриття архівних фондів. Слід зауважити, що розгляд ступеня вивчення проблеми на прикладі зарубіжної історіографії дозволяє зробити висновок про достатній рівень її розробленості. Історіографія проблеми в українській історичній науці презентована переважно фрагментарними дослідженнями певних періодів, що не в змозі відтворити цілісну картину еволюції радянської цензури творів друку. Поодинокі узагальнюючі роботи головним чином, містять хронологічну фіксацію певних явищ. Фактично не вивченою з точки зору розкриття даного питання залишається доба Великої Вітчизняної війни. Так само не висвітлена й історія цензури на етапі 1970–1980-х рр. Загальний висновок, зроблений у процесі розгляду історіографії цензури друкованих видань, свідчить про наступне:

1) У дослідженнях не використаний як опублікований, так і неопублікований матеріал.

2) До наукового обігу не введені як раніше доступні, так і нещодавно відкриті джерельні комплекси.

3) Реконструктивна картина історії цензурної політики, створена в узагальнених дослідженнях, не відображає повної дійсності, оскільки відтворює лише послідовність подій на основі розгляду декількох об'єктів (предметів) дослідження.

4) Фрагментарні розвідки базуються на звужених сюжетних лініях.

5) Можливість виділення основного об'єкта вивчення як диференційованого та ієрархічного явища, пов'язаного з іншими явищами, часом втрачається через певне емоційне авторське розуміння сутності політичної цензури.

Отже, аналіз теоретичних та практичних досліджень цензурної проблематики в українській історичній науці переконує в необхідності подальшого опрацювання сутності та форм прояву

цензури друкованої продукції України на основі нового емпіричного матеріалу, урахування розвитку історичної наукової думки. Подальші перспективи вивчення цензури друкованих видань ґрунтуються на більш широкому використанні як опублікованого, так і неопублікованого матеріалу; введенні до наукового обігу нових видів специфічних цензурних джерел, збільшенні об'єктів та предметів дослідження, розширенні сюжетних ліній, запровадженні інституційного підходу, переході від локальних досліджень до реконструктивних, виділенні основного об'єкта розгляду як диференційованого явища, пов'язаного з іншими явищами.

Результати вивчення джерельної бази дозволяють зробити висновок щодо її репрезентативності для реалізації поставлених у дослідженні завдань, її сформували різнопланові джерела різного типу походження, як опубліковані, так і неопубліковані. Значну частину неопублікованих джерел склали архівні документи, що безпосередньо відбивають структуру радянської політичної системи. З того приводу наукове поєднання державних, цензурних, партійних і громадських джерел, розпорошених по фондах різних архівних установ м. Києва, дало можливість підійти до реконструкції всього комплексу документів. Відтворення комплексу джерел з історії цензури друкованих видань являє собою один з основних методів наукового дослідження даної теми, що дозволив синтетично поєднати різні архівні фонди, класифікувати їх та здійснити видовий джерелознавчий аналіз. Важливість даного підходу полягає також в тому, що він допоміг заповнити наявні лакуни в архівних фондах та з'ясувати реальні масштаби втрат в національній друкованій продукції, вилученій за радянської доби із фондів відкритого користування.

За наслідками опрацювання наявних джерел можливим є окреслити певні перспективи використання джерельної бази, що ґрунтується на відмінностях самих документів. Подальший їх аналіз, на нашу думку, повинен проходити в двох напрямках. Перший пов'язаний з визначенням їх видів та виявленням специфічних особливостей, ступеня інформативності та значущості нових для джерелознавства соціальних джерел інформації. Другий напрям викликаний необхідністю реконструювати повну картину минулого, що відображає події та факти, викликані діями апарату насилля й цензури. Останнє дозволить розкрити особливості становлення культури в УРСР, що безпосередньо формувалася під впливом цього апарату.

Досвід дослідження питання еволюції цензури у світовій та вітчизняній практиці доводить, що не було в історії ще суспільства, держави без конкретного цензурного режиму та його організації в тій чи іншій мірі, що безпосередньо підтверджує здійснений нами огляд обмеження рукописного та друкованого слова. Перші випадки цензурних заборон у світовій історії пов'язані з появою писемності. Церковнослужителі з давніх часів цензурували, забороняли й знищували неугодні їм богословські, наукові й літературні твори. Основоположником духовної цензури став папа Геласій, який підготував покажчик заборонених книг. Перша цензурна установа в світовій практиці (Цензурна комісія) постала 1486 р. у Європі і з її діяльністю пов'язана поява «опікунської ухвали» архієпископа Бертольда, якою було заборонене книгорозповсюдження. З виникненням друкарства почала формуватися система попередньої й наступної цензури. У XVI ст. цензура поступово перейшла до світської влади. Революційні події кінця XVIII — поч. XIX ст. у Європі призвели до лібералізації цензурних упереджень. У XIX ст. попередня цензура була частково скасована і замінена судовою, що сприяло встановленню відносно повної незалежності книжкової справи, журналістики від офіційної влади. Жорстокість цензури у XX ст. спостерігалася в країнах з тоталітарними і диктаторськими режимами.

Приклади цензурної практики можна бачити не тільки у світовій, а й у вітчизняній історії. Початок цензури творів друку, сутність якої полягала у виробленні системи дій та заходів, спрямованих на забезпечення й обслуговування інтересів влади, в Україні постав після виникнення бібліотек та прийняття християнства, коли церковна влада розпочала контролювати книгорозповсюдження й книговживання, запроваджуючи списки «істинних» і «ложних» книг, які дозували поширення інформації в суспільстві, забороняючи апокрифічні твори. Монастирські бібліотеки, у яких збирались й зберігались всі рукописні праці, не надавали в користування твори, що були включені до списку «ложних», неканонічних книг, не рекомендованих церквою для читання. З появою друкованих книг виникла світська цензура з метою недопущення, або обмеження інформації, небажаної для пануючої влади, що обумовило появу спеціальних закладів — Верховного цензурного комітету, Головного управління цензури, цензурних комітетів (Київ, Одеса), Комітету внутрішньої цензури в Києві (1838). Специфіка прояву цензурного законодавства Російської імперії щодо української культури спостерігалася в тому, що в списках літератури, призначеної для вилучення або

заборони, переважали україномовні книги. Радянська цензура творів друку відрізнялася від царської, незважаючи не певну спорідненість, відсутністю законодавчої бази, що дозволило їй на практиці, окрім традиційних, реалізовувати маніпуляційну, контрольно-забороннy, репресивно-каральну функції.

Історичний шлях, що пройшло людство, дозволяє говорити про залежність між типом державного устрою та властивостями інституту цензури. Характер цієї залежності визначається не наявністю або відсутністю цього інституту, а розвиненістю основ його діяльності та виконавчих норм. Весь хід еволюції цивілізації свідчить про те, що будь-яка влада здійснювала свої охоронно-каральні функції поперед усе по відношенню до духовної сфери життя суспільства, першочерговим об'єктом якої завжди виступала рукописна й друкована книга. Таким чином, світовий історичний досвід дозволяє стверджувати, що цензура — характерний елемент існування будь-якого типу влади, не пов'язаний з наявністю цензорських інститутів і не обмежений їх функціями. Як явище давнє, цензура історично виникла значно раніше появи перших цензурних установ і як соціокультурний феномен окреслюється набагато ширшим спектром проявів, ніж лише діяльність органів цензури (наприклад, самоцензура за радянських часів). В тому переконує і наявність цензури друкованих видань в Україні на сучасному етапі, що існує і після ліквідації інститутів радянської політичної цензури.

Важливим результатом роботи є реконструкція системи радянської цензури за весь період її існування та, відповідно, цензури друкованих видань. Не дивлячись на деякі інституційні зміни, даний феномен як інструмент впливу на суспільство проіснував аж до моменту скасування цензорських установ в Україні у січні 1990 р. Характерною рисою досліджуваного процесу є поступовий розвиток системи політичної цензури на етапі становлення та зміцнення тоталітарної влади. Саме в цей період сформувалися основні види, форми та методи політичної цензури, що визначили зони підцензурного контролю та внутрішній режим взаємодії всіх учасників інформаційно-пропагандистського процесу. В подальшому функціонування системи проходило в усталеному режимі. Нові елементи в її діяльності з'явилися в період стагнації й кризи політичної влади, однак вони не вплинули на співвідношення влади та суспільства, ідеології та культури, що визначалося загальними тенденціями відповідного історичного періоду. Відтворена в процесі застосування системного аналізу й інституційного підходу модель політичної цензури дозволяє провадити порівняльні

дослідження й розглядати цей феномен по відношенню не тільки до сфери друкованого слова, а й до інших підконтрольних зон впливу органів цензури в УРСР.

Дослідження проблеми шляхом міждисциплінарного підходу дало можливість виявити основні закономірності становлення та розвитку цензури творів друку в УРСР, а також напрями її реалізації. Використані архівні джерела та опубліковані документи дозволили прослідкувати характерні тенденції контролю за бібліотечною, книготорговельною, музейною сферою, збереженням державної таємниці в пресі та ввозом літератури з-за кордону.

Комуністична цензура, що виникла одразу ж після жовтневого перевороту, з першого дня свого існування встановила ідеологічний нагляд за творами друку. Важливим кроком її діяльності стала заборона опозиційних більшовицькій владі газет. Період 1917–1922 рр. позначився спробами відомчого контролю. Початкові цензурні заходи (реквізиція бібліотек, архівів тощо, опечатання літератури) обумовили подальше створення мережі радянських спецфондів. 1922 р. з метою централізації цензурної роботи був створений Головліт, що продовжив контроль за духовним життям суспільства. У 1922–1930 рр. в УСРР на фоні формування тоталітарної держави тривала організація та становлення цензурної системи. Саме на тому етапі були визначені основні напрями діяльності органів цензури по нагляду за бібліотечною й книготорговельною сферою, ввозом літератури з-за кордону, збереженням державної таємниці в пресі тощо. Відтоді ж створено спецфонди заборонених видань, започатковано широкомасштабні кампанії по очищенню масиву друкованих видань республіки. В результаті даних рейдів книжковим ресурсам УСРР було завдано непоправної шкоди, оскільки вони скоротилися на 60 %.

Інтенсивне розширення партійно-державних структур із паралельними цензурними функціями та їх утвердження сприяли створенню наприкінці 1930-х рр. потужної політичної системи з відповідного типу ідеологією, що керувала всіма галузями життя суспільства. Так само під ідеологічний пресинг підпала й сфера друкованого слова. Політика тотального терору призвела до вилучення за проскрипційними матеріалами та знищення багатьох цінних творів української культури. В ході масових репресій загинули їх автори — відомі письменники, вчені, громадські та культурні діячі українського народу. Чергові кампанії по очищенню книжкових фондів республіки викликали спустошення запасів національної друкованої продукції. На рубежі 1939–1940 рр. остаточно склалася система партійно-державного

керівництва країною та закінчилося оформлення інститутів радянської цензури. Переважно сформувалася мережа спецфондів, наповнення та режим існування яких надалі принципово не змінювалися, а лише піддавалися тимчасовому поповненню й корегуванню відповідно до коливань ідеологічної амплітуди.

Початок Великої Вітчизняної війни обумовив зміну діяльності союзних та республіканських органи цензури, що безпосередньо було пов'язано з дисципліною воєнного часу. Отже, пріоритетним напрямом роботи цензорських інститутів став нагляд за збереженням державної таємниці в пресі. Основним завданням цензурного контролю окреслювалося дотримання «Переліку відомостей», на підставі чого критерії цензурних заборон зазнали чіткої конкретизації, виключаючи будь-який підтекст. Посилився контроль за підготовкою матеріалів до радіоефіру. Зі звільненням окупованих територій в УРСР поступово відновлювалися традиційні види цензурної діяльності по нагляду за бібліотечною й книготорговельною мережею. Поступово вилучалися видання авторства тих осіб, які співробітничали з німцями, зарубіжна література та матеріали окупаційного періоду.

Після війни політична цензура вступила в нову фазу свого розвитку, що було пов'язане з її перетворенням на потужну індустрію. У Головліту з'являється новий напрями роботи, пов'язаний з опрацюванням трофейної літератури. Республіканські органи цензури продовжують спостерігати за збереженням державної таємниці, пильно вишукуючи факти її розголошення навіть в експозиціях виставок та музеїв. Тривають інтенсивні заходи по очищенню бібліотечної та книготорговельної мережі від усіх типів небажаних видань, букіністики та зарубіжної літератури. Слід зауважити, що на тому етапі перевірками складу бібліотечних, музейних та архівних фондів були охоплені майже всі відомства УРСР. Паралельно органами цензури провадилися детальні «обстеження» спецфондів республіки. Побачив світ перший зведений покажчик видань, що підлягали вилученню з бібліотечної та книготорговельної мережі, підготовлений Головлітом УРСР.

Із початком хрущовського періоду цензура творів друку зазнала суттєвої переорієнтації у своїй роботі, що було викликано демократичними — тенденціями доби «відлиги», розвінчанням культу особи Сталіна та викриттям наслідків масових репресій. Втім, цензурування друкованих видань здійснювалося у двох напрямах, що позначилися спробами одночасно пристосуватися до «лібералізації» та подальшої стагнації. Так, з одного боку переглядалися твори репресованих осіб, котрі за рішенням вищих

інстанцій були оправдані та вирішувалося питання щодо їх повернення зі спецсховів до бібліотечних фондів відкритого користування. З іншого — це не заважало органам цензури готувати чергові проскрипційні списки та покажчики заборонених, не рекомендованих, застарілих та ін. матеріалів та вилучати літературу, що не вписувалася в нові ідеологічні канони. В процесі поступового відходу від демократичних позицій цензорські установи УРСР посилили нагляд за збереженням державної таємниці в пресі, інтенсифікували очищення бібліотек та книготорговельної мережі від небажаних творів, а також розгорнули новий напрям діяльності по відстеженню закордонної української літератури. Зниження ролі Головліту в 1964–1966 рр., що тимчасово перетворився на один з підрозділів управлінського типу в апараті Державного комітету по пресі було занадто епізодичним, щоб істотно змінити ситуацію в країні, оскільки партія не мала намірів втрачати керівні плацдарми в культурі.

Під час доби «застою» 1966–1984 рр. роль і місце Головліту в політичній системі суспільства не зазнали принципових змін. Згортання завоювань демократії відбилося на змістовному наповненні роботи органів радянської цензури. Наступ на права й свободи членів суспільства викликав підвищену увагу контролюючих інститутів до виявлення зарубіжної літератури та «націоналістичних» творів у бібліотечній та книготорговельній мережі, пошуку продукції «самвидаву». За таких умов цензурне відомство допомагало органам політконтролю слідкувати за творчістю авторів-дисидентів і політичних емігрантів та своєчасно поповнювати їх творами чергові проскрипційні списки й покажчики. На тому етапі досить активно розроблялися регламентуючі документи щодо правил отримання, зберігання та використання зарубіжної друкованої продукції, з'ясовувалися канали її надходження в республіку. Посилився нагляд за збереженням державної таємниці в пресі.

1985 — січень 1990 рр. є останнім періодом існування системи радянської цензури в УРСР, у ході якого на фоні координальних змін за умов демократії й гласності, посилення впливу міжнародної громадськості та розкриття надбань спецфондів, робилися неодноразові спроби так званої «адаптації» до «перебудови». В контексті прогресивних віянь у країні Головліт УРСР намагався балансувати між спробами реформувати його діяльність і намаганнями зберегти власні позиції впливу. Так, у процесі повернення зі спецфондів творів реабілітованих діячів, органи літу продовжували звертатись «наверх» із зустрічними пропозиціями пригальмувати передання певної літератури з ідеологічних міркувань,

а окремі твори — вилучити. Напрямами діяльності органів цензури залишався контроль за бібліотечною та книготорговельною сферою, зберёженням державної таємниці в пресі; підготовка нових проскрипційних матеріалів; виявлення вітчизняної та закордонної літератури, що надходила до республіки, на предмет наявності в ній «політичних дефектів». І все ж, наростаюча агонія радянської політичної системи стала логічним завершенням діяльності інститутів радянської цензури в Україні у січні 1990 р.

Отже, беручи до уваги означені тенденції розвитку основних напрямів цензури творів друку, можна відмітити її універсальний характер. Як бачимо, цензурний контроль реалізовувався не тільки партійно-державними органами, а й створеними ними галузевими структурами. Галузеві ж відділення, у свою чергу, допомагали партійно-державному апарату ще більш ефективно здійснювати ідеологічне керівництво й цензурно-контролюючу діяльність у сфері друкованої продукції.

У процесі опрацювання матеріалу на основі вивчення досвіду вітчизняної та зарубіжної історіографії питання нами була запропонована періодизація історії політичної цензури в Україні, що має не лише пізнавальне, а й практичне значення. В основу означеної періодизації покладена основна функція політичної цензури як складової частини радянської держави. Специфіка її еволюції обумовлювалася загальними закономірностями й внутрішніми протиріччями розвитку державної і політичної системи, суспільного та культурного життя, а також характерними особливостями динаміки функціонування цензурних органів. Таким чином, наша періодизація синтетично поєднує усі підходи з урахуванням регіональної хронології, у межах якої виділено чотири основні періоди розвитку системи політичної цензури: 1) з 1917 р. по 1930 р. (становлення); 2) з 1930 р. по 1953 р. (удосконалення); 3) з 1953 р. по 1984 р. (спроби пристосування до «лібералізації» та «стагнації»); 4) з 1985 р. по 1990 р. (адаптація до «перебудови» та занепад). Визначальною складовою цієї системи на межі 1939–1940 рр. виступила політична цензура, що реалізовувалася як партійними структурами, так і державними органами у вигляді Головліту та Головреперткому. Втім, цей усталений порядок не змінювався аж до періоду демократичних перетворень 1990-х рр., результатом чого стала ліквідація органів радянської цензури. Саме тому, незважаючи на пройдені історичні періоди радянської доби, принципово в цій політичній системі нічого не змінювалося, окрім наповнення її новим ідеологічним змістом, що відповідав вимогам певного моменту.

Проведене дослідження дозволяє також з'ясувати місце національних друкованих надбань, втрачених внаслідок діяльності органів радянської цензури, у духовній спадщині українського народу. Запровадження різних видів комуністичної цензури призвело до вилучення з відкритих фондів майже половини всіх творів друку, виданих в Україні протягом радянського періоду. Слід наголосити, що значну частину їх склали цінні видання з різних галузей знань. Цілеспрямоване знищення творів друку та розробка системи спецзберігання заборонених видань призвели до втрат для кількох поколінь українців значного пласту української та світової культури. Штучне утворення інформаційного вакууму або забезпечення користувачів виключно виданнями в офіційному ідеологічному ключі, свідчить про ідеологічне та психологічне насилля над національною свідомістю.

Результати роботи доводять, що політична цензура відігравала визначальну роль у духовному житті суспільства та його культурі. В усі часи українська культура відчувала на собі тиск імперської влади, подолання якого й було вищим проявом творчого початку й еволюції думки. Інститут цензури став своєрідним бар'єром між культурою офіційною та неофіційною. Остання за своєю силою справляла на аудиторію величезний вплив. При цьому історія культури в підрадянській Україні демонструє неоднозначність цього явища: чим сильніше окреслені умови виживання, тим більш високого рівня досягає культура. Цей ефект пояснюється тим, що екстремальні умови (у даному разі політико-ідеологічні) є для культури механізмом живлення. Однак таку культуру, як результат боротьби забороненого та дозволеного, можна вважати культурою початкової форми еволюції цивілізації, а не культурним процесом суспільства високого рівня розвитку.

Таким чином, без систематизованих знань про механізм функціонування політичної цензури як сукупності ідеологічних принципів і норм, не можна здійснити повноцінне висвітлення закономірностей та особливостей розвитку духовної сфери українського суспільства за умов тоталітаризму, зокрема у вигляді ідеологічного контролю друкованої продукції. Саме в цьому полягає значимість результатів даного дослідження, що дозволяють вточнити ряд усталених понять, і перш за все, однобічне уявлення про цензуру. Цілком негативною є її роль в Україні за радянської доби, оскільки використовуючи цензуру в тоталітарній державі з політичною метою, правляча верхівка нав'язала нації як норму ідеологічну одноманітність.

Втім, цілком логічно, що всього кола аспектів репрезентованої тематики не вичерпано, із приводу чого реально вказати на деякі перспективи щодо її розробки.

Наслідки дослідження можуть бути застосовані в навчальному процесі гуманітарних навчальних закладів, зокрема, для підготовки курсів «Історія цензури в Україні», «Історія цензури друкованих видань»; у процесі викладання політології, культурології, видавничої справи, журналістики тощо; у практичній джерелознавчій, книгознавчій, фондознавчій, науково-бібліографічній діяльності.

Результати роботи, вірогідно, сприятимуть здійсненню фундаментальних наукових розробок на основі міждисциплінарного підходу, а також допоможуть у реалізації спеціальних досліджень напрямів політичної цензури друкованих видань, як от: збереження державної таємниці в пресі, історія спецфондів, бібліотечні та архівні чистки, контроль за книготорговельною мережею, цензура букіністики, нагляд за музейною справою, театральна цензура, контроль художньої літератури, образотворча цензура тощо.

Завданням подальшої наукової діяльності в даній площині, на нашу думку, повинно стати збільшення фактичного матеріалу, створення не тільки реконструктивної картини історії, а й теоретичного дослідження, у якому необхідно вказати на типи, етапи й форми різноманітних проявів цензури та її впливу на духовну сферу життя українців. Вивчення історичних і сучасних аспектів становлення та розвитку політичної цензури друкованої продукції в Україні в перспективі не можуть розвиватися ізольовано, без урахування світового цензурного досвіду, частиною якого вона виступає.

Сучасна світова економіка сприяла формуванню нового суспільства, за законами існування якого місце традиційної культури зайняла культура віртуальної реальності. Все це потребує замислитися над перспективами розвитку інформаційного суспільства в Україні, для чого передусім необхідно розробити національну концепцію та стратегію, визначити потреби і можливості щодо масового використання інформаційних технологій в українському суспільстві аби зберегти національну, інтелектуальну, культурну та мовну самобутність; забезпечити необхідну законодавчо-правову базу для істинної реалізації свободи слова. У цьому інформаційному середовищі сучасний українець може вижити лише шляхом збереження власної національно-духовної ідентичності, що дозволить йому протистояти культу сумнівних культурних цінностей та не перетворитись на соціально-пригнічену істоту.

ЛІТЕРАТУРА

1. *А це було так...*: Згадують журналісти-ветерани / Упоряд.: Г. І. Вартанов та ін. — К.: Україна, 1992. — 206 с.

2. *Абрамов К.* Из «публичек» изымалось всё, что наверху считалось вредным: [Из истории Москвы и России] // Библиотека. — 2000. — № 1. — С. 86–88.

3. *Автушенко І. Б.* Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР/ 20–30-ті рр. XX ст./: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2001. — 20 с.

4. *Акимов В.* Помощь из прошлого: О «возвращённой» лит.: [Лит. критика] // Аврора. — 1988. — № 5. — С. 77–89.

5. *Алфавитный* список книг, вошедших в приказы Уполномоченного СНК СССР по охране военных тайн в печати и начальника Главлита на изъятие и списание в макулатуру из библиотек общественного пользования за 1938–1941 годы включительно. — М., 1942. — 196 с.

6. *Амальрик А.* Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року? — Париж: Смолоскип, 1971. — 94 с.

7. *Анастасьев Н.* Зачем нам «Улисс?»: Горькие размышления о судьбах отеч. культуры: [В связи с публ. ранее запрещён. лит. произведений мир. классики] // Лит. обозрение. — 1991. — № 6. — С. 3–9.

8. *Аннинский Л.* Закат шестидесятников?: [Сов. лит. 60-х гг.] // Свобод. мысль. — 1997. — № 1. — С. 55–58.

9. *Арифулова Л. Н.* Возвращение «репрессированных» книг // История, историография, библиотечное дело: Тезисы науч.-практ. конф. специалистов ГПНБ. (Москва, 19–20 мая 1994 г.) — М., 1994. — С. 40–45.

10. *Архивные* материалы по истории книги и книжного дела в СССР 1917–1967.: Библиогр. указ. / ГБЛ. — М., 1975. — 241 с.

11. *Архивы* раскрывают тайны: Междунар. вопросы: события и люди: Сборник / Сост. Н. В. Попов. — М.: Политиздат, 1991. — 383 с., ил.

12. *Архівна* справа в Україні доби визвольних змагань (1917–921 рр.): Зб. наук. пр. / Редкол. В. С. Лозицький (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — 276 с.

13. *Архівно-слідчі* справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. пр. / Редкол. Р. Пиріг (голова) та ін. — К., 1998. — 161 с.

14. *Архипов Ю.* Между двух зол: О возвращённых в последнее время литературных шедеврах, которые были запрещены // Москва. — 1993. — № 5. — С. 132–133.

15. *Ашаренкова Н. Г.* Вплив цензури на діяльність публічних бібліотек України (20–30 рр. XX ст.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. — Вип. 5. — К., 2001. — С. 93–101.

16. *Бадяк В. П.* Тоталітаризм і творчий процес: Зб. наук.-популяр. пр. — Л.: Б. в., 1995. — 99 с.

17. *Бажан О. Г.* Опозиційний рух в Україні (II пол. 50-х — 80-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетр. держ. ун-т. — Дніпропетровськ, 1996. — 24 с.

18. *Бажан О.* Розробка проблем української бібліографії в умовах політичної цензури 60-х — першої половини 80-х рр. // Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні: Тези наук.-практ. конф. / Ін-т укр. археографії та джерелознавства АН України; ДІБ України. — К., 1994. — С. 8–10.

19. *Бажанов Б.* К очистке библиотек // Красн. библиотекарь. — 1924. — № 2–3. — С. 31–34.

20. *Бажанський М.* Мозаїка квадратів в'язничих. — Б. м: Б. в, 1946. — 158 с.

21. *Бакланова Н. М.* Політичні процеси та культурологічні проблеми в умовах становлення тоталітаризму (на прикладі України в 20–30-х рр.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук: (23.00.04) / Укр. держ. ін-т ім. І. Мечнікова. — О., 1996. — 26 с.

22. *Баран В.* Ідеологічний контроль на Україні в умовах тоталітаризму (40–50-ті рр.) // Тоталитаризм и антитоталитаристские движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е гг. XX в.). Т. 1: Материалы международной научной конфконференции. — Х., 1994. — С. 38–45.

23. *Баран В.* Культурне життя в Україні (60-ті — поч. 80-х рр.) // Армія України. — 1994. — №№ 76, 80, 81.

24. *Баран В.* Література і мистецтво в Україні у період «застою» // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки. Сер. Історія. — Вип. 1. — Луцьк, 1996. — С. 29–41.

25. *Баран В. К.*, Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / НАН України. Ін-т історії НАН України. — К.: Альтернативи, 1999. — 304 с.: іл. — (Україна крізь віки. Т. 13).

26. *Баран В.* Україна після Сталіна: Нарис історії 53–85 рр. / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. — Л., 1992. — 243 с.

27. *Баран В. К.* Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи: Автореф. дис. ... докт. іст. наук: (07.00.01) / НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. — Л., 1997. — 46 с.

28. *Баран В. К.* Україна у 1950–1980-х рр.: еволюція тоталітарної системи/ НАН України. Інститут українознав. ім. І. Крип'якевича. — Львів, 1995. — 265 с.

29. *Баран В.* Цензура в системі тоталітаризму // Сучасність. — 1994. — № 6. — С. 404–117.

30. *Барон Д.* КГБ сегодня: Невидимые щупальца: [Перевод / Послесл. И. Левкова]. — [Стер. изд.]. — Спб.: Малое предпр. «Петрополис», 1992. — 477, [2] с.

31. *Бахнов Л.* «Мы» и «Они»: Тамиздат издаётся тут: Заметки сов. человека: [О возвращённой лит.] // Континент. — 1991. — № 67. — С. 265–284.

32. *Белади П.*, Краус Т. Сталин. — М.: Политиздат, 1982. — 273 с.

33. *Библиотека:* Сб. ст. по библ. делу. — Смоленск: Изд. Высш. воен. ред. Сов. при РВС Зап. Фронта, 1922. — 82 с.

34. *Бібліотека* і влада: Зб. ст. до Міжнар. наук.-практ. конф. / [Редкол.: Пашкова В.С. (голова) та ін.]. — К.: Б.в., 2000. — 132 с.: табл.

35. *Бібліотека* і читач на Україні. — Х., 1930. — 240 с.

36. *Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політ. та історико-правовий аналіз: Автореф. дис. ... докт. іст. наук: (07.00.02) / Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України. — Л., 1994. — 34 с.

37. *Білий Д.* Незабутній злочин: Свідчення про винищення Москвою українського народу. — 2-ге вид. — Мюнхен: Добрус, 1988. — 211 с.

38. *Білинський А.* Світ і ми: Аналіза української політики на тлі конфлікту вільної демократії з комунізмом. — Мюнхен; Чикаго: Орлик, 1963. — 348 с.

39. *Білодід І.* Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві. — К., 1969. — 241 с.

40. *Білокінь С.* Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД // Розбудова держави. — 1992. — Ч.6. — С. 29–37.

41. *Білокінь С. І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук: (07.00.06) / НАН України. Ін-т укр. археограф. та джерелознав. ім. М. Грушевського НАН України. — К., 2000. — 35 с.

42. *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Т. 1.: Джерелознавче дослідження. — К.: Київ. наук. т-во ім. П. Могили, 1999. — 448 с.

43. *Білокінь С.* На полицях спецфондів у різні роки // Слово і час. — 1990. — № 1. — С. 69–76.

44. *Білокінь С.* Плановість большевицького терору і його наслідки // Визв. шлях. — 1999. — Кн. 3. — С. 276–289.

45. *Білокінь С.* Слідчі справи ЧК-ГПУ-НКВД-КГБ як історичне джерело // Альм. Укр. Нар. Союзу на рік 1996. — Джерзі Ситі, Б. р. — С. 123–128.

46. *Блюм А. В.* Еврейский вопрос под советской цензурой / Петерб. евр. ун-т. — Спб.: Петерб. евр. ун-т, 1996. — 185 с.

47. *Блюм А. В.* За кулисами «Министерства правды». Тайная история советской цензуры 1917–1929. — Спб., 1994. — 319 с.

48. *Блюм А. В.* Запрещённые книги русских писателей и литературоведов. 1917–1991: Индекс советской цензуры с комментариями / Блюм А.; Санкт-Петербург. гос. ун-т культуры и искусств. — Спб., 2003. — 403 с.

49. *Блюм А. В.* Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929–1953. — Спб.: Академический проект, 2000. — 312 с.

50. *Блюм А.* Частные и кооперативные издательства 20-х годов под контролем Главлита: (По архивным документам 1922–1929) // Книга. Исследования и материалы. — Сб. 66. — М., 1993. — С. 175–191.

51. *Бойко О. Д.* Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.): Навч. посіб. — К.: Кондор, 2004. — 357 с.

52. *Большая* энциклопедия: В 62 т. — М.: Терра, 2006. — Т. 57. — 592 с.

53. *Борисенко М. В.* До проблеми осмислення тоталітарної культури // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. — Вип. 10. — К., 2001. — С. 30–33.

54. *Борисенко М. В.* Літературні організації в суспільно-політичному житті України (1920–1932 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: (07.00.01) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1999. — 27 с.

55. *Борисова Л. В.* Делопроизводственные документы советской эпохи: историография и источниковедение (20–80-е годы) // Отечествен. арх. — 1994. — № 2. — С. 19–29.

56. *Борисова Р. И.* Актовая система учёта фондов в библиотеках научно-исследовательских учреждений / Под ред. М. Н. Лурье. — М., 1964. — 141 с.

57. *Борисова Р. И.* Проверка фонда и передача библиотеки: Метод. пособие / Под ред. Г. А. Рушевской. — М., 1963. — 52 с.

58. *Бочаров А.* Две оттепели: вера и смятение [Лит. панорама 60-х — 90-х гг.] // Октябрь. — 1991. — № 6. — С. 186–193.

59. *Бочаров А.* Мифы и прозрения: [О публ. худож. произведений и философ. работ, изъятых из лит.-обществ. жизни] // Октябрь. — 1990. — № 8. — С. 160–173.

60. *Бригинець О.*, Сопронюк О. Ланцюгова реакція ... порожнечі?: [Про «репресовану» літ.] // Ранок. — 1990. — № 7. — С. 4–6.

61. *Брилев С.*, Умков В. Тайны первого отдела : [О цензуре в СМИ] // Комс. правда. — 1991. — 13 авг.

62. *Бриндак О. Б.* Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки XX ст. / Одес. держ. ун-т ім. І. Мечникова. — О., 1998. — 18 с. — Бібліогр.: с. 17.

63. *Буртин Ю.* Власть против литературы (60-е годы) // Вопр. лит. —1994. — № 2. — С. 197–222.

64. *Бюлетень* НКО. — 1926. — Ч. 16 (34). — 94 с.; Ч.6 (24). — 78 с.

65. *В. И. Ленин* и ВЧК: Сб. док. (1917–1927). — М.: Политиздат, 1987. — 368 с.

66. *В похід* за бібліотеку: Офіц. постанови, тези для доповідачів, схеми обстеження б-к, практ. розробки щодо бібл. роботи тощо / Культвід. та книжк. колектор Луган. окр. ради проф. спілок. — Луганське: Донбас, 1929. — 27 с.

67. *Варламова С. Ф.* К истории создания и развития спецфондов ГПБ им. Салтыкова-Щедрина // Цензура в царской России и в Советском Союзе: Материалы конференции (Москва, 24–27 мая 1993 г.). — М.: Рудомино, 1995. — С. 161–167.

68. *Варламова С. Ф.* «Спецхран» без тайн // Библиотекарь. — 1988. — № 12. — С. 24–25.

69. *Варламова С. Ф.* Спецхран РНБ: прошлое и настоящее // Библиотековедение. — 1993. — № 2. — С. 74–82.

70. *Варшавчик М. А.* Источниковедение истории КПСС: [Учеб. для студентов по специальности «История КПСС»]. — М.: Высш. шк., 1989. — 224 с.

71. *Василевський Л.* Україна та її проблеми / Пер. з пол. Б. Подолянко. — Аделаїда: Книга, 1988. — 167 с.

72. *Василєва О.* Українська Книжкова Палата перед її знищенням в роках 1930–1933: Укр. зб. / Ін-т для вивч. СССР. — Мюнхен, 1958. — Кн. 12. — С. 63–121.

73. *Верба І. В.* Олександр Оглоблин та його внесок в українську істо-ріографію 1920–1940-х років: Автореф. дис. ... докт. іст. наук: (07.00.06). — К., 2000. — 39 с.

74. *Вимоги* до п'єс для дітей: Затв. Центр. Рада позашк. виховання // Бюл. НКО. — 1930. — № 37. — С. 16–17.

75. *Винниченко І. І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. — К.: Рада, 1994. — 126 с.

76. *Винокуров П.* О некоторых методах вражеской работы в печати. — М.: Партиздат, 1937. — 18 с.

77. *Вовченко И.А.,* Каганов И. Я. На зоре украинского советского книговеденя: Украинская книговедческая периодика 20-х годов // Исслед. и материалы. — 1972. — Кн. 23. — С. 142–160.

78. *Возвращено* из спецфондов: [Интервью с членом коллегии Главлита СССР В. А. Солодиным о возвращении в общие фонды библиотек большого количества изданий] // Сов. культура. — 1988. — 22 марта.

79. *Волобуев О. В.* , Кулешов С. В. Очищение: История и перестройка: Публицист. заметки / [Послесл. В. Наумова]. — М.: Изд-во агентства печ. «Новости», 1989. — 284 с.

80. *Гелей С. Д.* Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (українська консервативна думка І половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: (07.00.06). — К., 1999. — 37 с.

81. *Геноцид* українського народу: історична пам'ять та політично-правова оцінка: Міжнар. наук.-теоретич. конф. (Київ, 25 листоп. 2000 р.): Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. — К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003. — 596 с.

82. *Гімельдінова З.* Бібліотеки України в роки Великої Вітчизняної війни // Бібліотекознав. і бібліогр. — 1985. — Вип. 25. — С. 14–18.

83. *Глазков М. Н.* Меньше книг хороших и разных // Мир библиогр. — 1998. — № 6. — С. 53–58.

84. *Глазков М. Н.* Обвиняется книга // Встреча. — 1993. — № 4. — С. 5–7.

85. *Глазков М. Н.* Послереволюционная библиотечная политика // Москов. журн. — 1993. — № 7. — С. 42–44.

86. *Глазков М. Н.* Чистки массовых библиотек в Советской России (20-е гг.) // Библиография. — 2000. — № 4. — С. 99–103.

87. *Гнатюк Д. І.* Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки. — К.: Політвидав України, 1965. — 190 с.

88. *Голубенко П.* Україна і Росія у світі культурних взаємин. — Нью-Йорк; Париж; Торонто: Укр. слово, 1987. — 552 с.

89. *Голубовский М. Д.* На пути к дневному свету // Сов. библиография . — 1989. — № 4. — С. 10.

90. *Горбачевский Б. С.* Кресты, костры и книги. — М.: Сов. Россия, 1965. — 199 с.

91. *Горчева А. Ю.* Главлит, становление советской тотальной цензуры // Вест. МГУ. Сер. 10. Журналистика. — 1992. — № 2. — С. 32–40.

92. *Горяева Т. М.* Журналистика и цензура: По материалам сов. радиовещания 20–30-х гг. // История СССР. — 1990. — № 4. — С. 112–113.

93. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР 1917–1991. — М.: РОССПЭН, 2002. — 400 с. — (Сер. «Культура и власть от Сталина до Горбачёва. Исследования»).

94. *Горяева Т. М.* Развитие форм и методов моделирования в архивно-источниковедческих исследованиях истории культурной политики 1917–1940 гг. // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе: Докл. и тез. выст. на третьей Всерос. конф. 25–26 февр. 1999 г. — М., 1999. — С. 143–150.

95. *Горяева Т. М.* Советская политическая цензура: (История, деятельность, структура) // Исключить всякие упоминания. Очерки истории советской цензуры. — Минск; Москва: 1995. — С. 13–64.

96. *Госбезопасность* и литература на опыте России и Германии (СССР и ГДР) . — М.: Рудомино, 1994. — 152 с.

97. *Граб В. І.* У лещатах ДПУ: Нариси про безпідставно репресованих діячів вітчизняної науки та культури. — Полтава: ВЦ «Археологія», 1999. — 215 с.: іл.

98. *Гривачевський Б. С.* Листи з Соловків: (Зібрані документи звинувачення жорстоких часів сталінщини). — К.: Молодь, 1992. — 86 с.: іл. — (Бібл. сер.).

99. *Григорьев Ю. В.* Проверка библиотечного фонда. — М., 1940. — 32 с.

100. *Грицак Є.* З історії книжкового руху на Великій Україні (1917–1922). — Л.: Накл. авт., 1923. — 20 с.

101. *Гришко В.* Панславізм у совєтській історіографії і політиці. Інститут для вивчення СССР. — Мюнхен, 1956. — 127 с. (Досліди і матеріяли; Сер. II).

102. *Грімстед Кеннеді П.,* Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / АН УРСР. Археограф. комісія; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту. — К; Л: Червона калина, 1991. — 120 с.

103. *Губа П.* Свідчення історії буремних літ: Період. преса як джерело вивчення історії здобуття державності та національно-культурного піднесення в Україні (1917–1920) / Ін-т змісту і методів навчання; Черкас. інженер.-технологіч. ін-т. — Черкаси: Відлуння, 1998. — 159 с.

104. *Гуль Р.* Цензура и писатель в СССР // Соврем. записки. — 1938. — № 66. — С. 438–449.

105. *Гуменюк М. П.* З історії книги та бібліографії: Зб. пр. / За ред. М. П. Гуменюка. — К.: Наук. думка, 1990. — 320 с.

106. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нар. політ. історії. — К: Либідь, 1993. — 288 с.: іл.

107. *Даниленко В. М.,* Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, ; Ред. С. О. Васильченко. — К.: Либідь, 1991. — 344 с.

108. *Дворкина М.* Феномен секретных фондов // Библиотека. — 2000. — № 10. — С. 69–73.

109. *Девятый* съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 6–12 сент. 1925г.: Стеногр. отчет. — Х., 1926. — 128 с.

110. *Действующее* законодательство о печати: Систем. сб. / Сост. Л. Г. Фогелевич. — 2-е изд. — М.: Изд-во Наркомторгов СССР-РСФСР, 1929. — 384 с.

111. *Декреты* советской власти. — М.: Политиздат, 1975. — Т. 7. — 386 с.

112. *Дело* Киевского областного Центра Действия: Отчет / Сост. Л. С. Ахматов, Ф. І. Мазур; Предисл. Н. А. Скрипника. — Х., 1927. — 820 с.

113. *Джимбинов С.* Эпитафия спецхрану? // Новый мир. — 1990. — № 5. — С. 243–252.

114. *Дзюба И.* Пятьдесят лет спустя // Дружба народов. — 1989. — № 4. — С. 214–219.

115. *Динерштейн Е.* Политбюро в роли верховного цензора: (К истории одной публикации) // Новое лит. обозрение. — 1998. — № 32. — С. 391–397.

116. *Директиви* про бібліотечну справу: Зб. офіц. док. / Бібл. Упр. НКО УСРР; УНІК. — К., 1935. — 360 с.

117. *До історії* правозахисного руху в Україні // Демос. Права людини (Демократичні зошити). — Ч. 2. — К.: Б. в., 1995. — 35 с.

118. *Доблер Ф.* О чистке и проверке библиотек // Ком. просвещение. — 1928. — № 5. — С. 152–157.

119. *Добровольский Л. М.* Запрещённая книга в России (1825–1904): Архивно-библиогр. разыскания. — М.: Изд-во ВКП, 1962. — 254 с.

120. *Додонов О. Г.*, Горбачик О. С., Кузнєцова М. Г. Державна інформаційна політика і становлення інформаційного суспільства в Україні // Стратегіч. панорама. — 2002. — № 1. — С. 27–35.

121. *Документи* трагічної історії України (1917–1927 рр.): [Маловідоме про нац.-визвол. рух, боротьбу політ. партії і репресії більшовиків] / Ред. П. Бачинський. — К.: Б. в., 1999. — 640 с.

122. *Документы* свидетельствуют: Из фондов Центра хранения современной документации (ЦХСД): [Советская лит. под опекой ОГП-НКВД-МГБ-КГБ] // Вопр. лит. — 1993. — № 1–6; 1994. — № 1–5; 1995. — № 1–5; 1996. — № 1.

123. *Дружников Ю.* Воспоминания о цензуре: История: попытка понять // Смена. — 1996. — № 6. — С. 134–143.

124. *Дрюбин Г. Р.* Книги, восставшие из пепла. — М., 1996. — 183 с.

125. *Дрюбин Г. Р.*, Левашов П. И. Книги имеют свою судьбу. — М.: Искусство, 1963. — 184 с.

126. *Дрюбин Г. Р.*, Ошац Н. А. 40 лет в пути / Лит. запись Г. Дрюбина. — М., 1964. — 175 с.

127. *Дубровіна Л. А.*, Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського 1918–1941 / НАН України. НБУВ ім. В. І. Вернадського. — К.: НБУВ, 1998. — 335 с.

128. *Егоров Б. Ф.* Из истории советской цензуры (издательские редакторы как «цензоры») // Литературовед. и журналистика. — 2000. — № 4. — С. 324–328.

129. *Еженедельник* Наркомпроса. — 1928. — № 6. — 74 с.; 1930. — № 11. — 104 с.

130. *Ечназарян А.* О «чёрных пятнах» запретов // Вопр. лит. — 1989. — № 2. — С. 66–76.

131. *Жарікова Н. А.* Реабілітація жертв сталінізму і тоталітаризму в Україні (сер. 50-х — 1991 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: (07.00.01) / Дніпропетр. держ. ун-т. — Дніпропетровськ, 1995. — 18 с.

132. *Животко А.* Російська цензура і заборона передплати «Літературно-наукового вісника» на українських землях під Росією // А. Животко. Історія української преси. — К., 1999. — С. 153–154.

133. *Жирков Г. В.* История советской цензуры: Материалы к лекцион. курсу по истории журналистики России XX века, спецкурсам, спецсеминарам по истории цензуры. — Спб., 1994. — 214 с.

134. *Жирков Г. В.* История цензуры в России XIX — XX вв.: Учеб. пособ. для студ. вузов. — М: Аспект Пресс, 2001. — 368 с.

135. *Жулинський М. Г.* Заявити про себе культурою: Тези трибунні, позатрибунні, а також роздуми й сповіді за парадною завісою. — К.: Ґенеза, 2001. — 680 с.: іл.

136. *З історії* книги на Україні / АН УРСР. ЦНБ; Відповід. ред. С. К. Гутянський. — К.: Наук. думка, 1978. — 113 с.

137. *Задонский Д.* О людях, книгах и запретах: [О литературе] // Лит. газ. — 1988. — 16 марта (№ 11). — С. 15.

138. *Записки* наукового товариства ім. Шевченка. Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. — Париж; Чікаго, 1962. — 356 с. — (Пр. історич.-філософіч. секції: Т. CLXXIII).

139. *Запорожець А.* Большевизм: (Життя в СССР). — Буенос-Айрес: Перемога, 1947. — 61 с.

140. *Захаров Н. С.*, Мечников В. Н. Печать и цензура в России и на Западе: историко-правовые проблемы // Учёные зап. Казан. гос. ун-та. — 2000. — Т. 138. — С. 44–45.

141. *Збірка* матеріалів по соціальному вихованню / Склад. Губерн. Ком. Соціял. Виховання Губнаросвіти Полтавщини. — Вип. 1. — Полтава: Всеукр. Держ. вид-во. 4-та Рад. друк., 1921. — 36 с.

142. *Збірка* узаконень, розпоряджень і інструкцій в архівній спрві. — Вип. 1. — 2-ге вид. — Х.: Центр. арх. упр. УСРР, 1927. — 34 с.

143. *Збірник* законів та наказів робітничо-селянського уряду СРСР. — К., 1923. — № 9. — 254 с.

144. *Збірник* положень та інструкцій з питань комплектування бібліотеки АН УРСР / ЦНБ АН УРСР. — К., 1940. — 74 с.

145. *Зведений* покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці. — Х.: Кн. палата України, 1954. — 413 с.

146. *«Звезда»* в годы «Большого террора»: хроника цензурных репрессий: (По секретным донесениям Ленгорлита и Главлита) / Предисл., подгот. текста и примеч. А. Блюма // Звезда. — 1993. — № 11. — С. 170–181.

147. *Звідомлення* Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1923 рік. — К., 1924. — 94 с.

148. *Зеленов М. В.* Аппарат ЦК ВКП(б)—ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы: Монография. — Ниж. Новгород, 2000. — 540 с.

149. *Зеленов М. В.* К истории первоначального этапа становления спецхрана в главной библиотеке Советской России (1920–30-е годы) // Solanus. International Journal for Russian and East European Bibliographic Library. Publishing Studies. New Series. Vol. 12. — London, 1998. — P. 57–76.

150. *Зеленов М. В.* Спецхран и историческая наука в СССР в 1920–30-е годы // Отеч. история. — 2000. — № 2. — С. 48–53.

151. *Знищити* український націоналізм на теоретичному фронті. — Х., 1934. — 158 с.

152. *І-е В. Імперіалізм* Московщини, Росії та Совєтського Союзу. — Вінніпег, 1952. — 111 с.

153. *Іваненко В. В.*, Голуб А. І., Удод О. А. Очищення правдою: Відома і невідома Україна в об'єктиві історії XX сторіччя / Ред. М. Малюк. — К.: Ґенеза, 1997. — 205 с.

154. *Ігнатієнко В.* Українська преса (1816–1923). — К., 1926. — 76 с.

155. *Из переписки* А. В. Луначарского и А. В. Лебедева-Полянского / Публ. подг. А. В. Блюм // De visu. — М., 1993. — № 10. — С. 16–23.

156. *Издательское* дело в первые годы Советской власти (1917–1922): Сб. док. и материалов / Сост. Е. А. Динерштейн, Т. П. Яворская, ВКП. — М: Книга, 1972. — 240 с.

157. *Издательское* дело в СССР (1923–1931): Сб. док. и материалов / Сост. Е. А. Динерштейн, Э. В. Гольцева; Коммент. Е. А. Динерштейна. ВКП. — М.: Книга, 1978. — 256 с.

158. *Измозик В.* Чур не болтать // Моск. новости. — 1994. — № 30. — С. 21; 1994. — № 4. — С. 7.

159. *«Изъятая»* литература как феномен литературного процесса: [Публ. ст. неизвестн. авт.] / Подгот. текста, предисл. и коммент. Х. Исмайлова] // Вопр. лит. — 1991. — № 1. — С. 77–100.

160. *Ильина З. Д.* Литература и цензура в истории Отечества: 1970–1980-е годы // Литература и искусство в истории Отечества: Материалы XII Всерос. заоч. науч. конф. — Спб, 1998. — С. 141–144.

161. *Инструкция* по пересмотру книг в библиотеках. — М.; Л.: «Долой неграмотность», 1926. — 9 с.

162. *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура / НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. — Л., 1996. — 336 с.

163. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. — Л.: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. — 520 с.

164. *Исключить* всякие упоминания... Очерки истории советской цензуры / Т. М.Горяева (сост. и авт. предисл.). — Минск; Москва: Время и место, 1995. — 334 с. — (Культура и цензура).

165. *Исмайлов Х.* «Изъятая» литература как феномен литературного процесса // Вопр. лит. — 1991. — № 1. — С. 77–100.

166. *История* библиотечного дела в СССР: Документы и материалы 1918–1920 / ГБЛ; Центр. гос. архив РСФСР. — М.: Книга, 1975. — 277 с.

167. *История* и сталинизм / Сост. А. Н. Мерцалов. — М.: Политиздат, 1991. — 448 с.

168. *История* книги / Под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. — М.: Светотон, 2001. — 400 с.

169. *Історія* світової та української культури: Підруч. для вузів / В. Греченко, В. Кушнерук, І. Чорний та ін. — К.: Літера, 2002. — 464 с.

170. *История* советской политической цензуры. Документы и материалы /Т. М. Горяева (сост.); Арх. През. Рос. Фед. — М.: РОССПЭН, 1997. — 672 с.

171. *Історія* України: нове бачення: Навч. посіб. — 2-ге вид., доп. й перероб. — К.: Альтернативи, 2000. — 464 с.

172. *Історія* України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В. Смолія. — К.: Україна, 1995. — Т. 2 / В. Верстюк, О. Горань, В. Даниленко та ін. — 1996. — 494 с.

173. *Історія* української літератури: У 2-х кн. Кн. 1: Перша половина XX ст.: Підручник / За ред. В. Г. Донченка. — К., 1998. — 387 с.

174. *Іщенко В.* Що повернено із «спецхранів» // Соц. культура. — 1990. — № 8. — С. 18–19.

175. *Калакура Я. С.* Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни // Зб. наук. пр. НДІ українознав. — К., 2003. — Т. 1. — С. 320–322.

176. *Калакура Я. С.* Українська історіографія. — К.: Ґенеза, 2004. — 495 с.

177. *Камінський А.* На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні: Монографія. — Мюнхен: Вільний ун-т, 1990. — Ч. 51. — 624 с.

178. *Камянов В.* Испытание соседством: [О возвращении лит. произведений современ. читателю] // Юность. — 1989. — № 1. — С. 81–83.

179. *Каракоз О.* Бібліотека як складник системи радянських ідеологічних інституцій у 1919–1923 // Бібл. планета. — 2004. — № 2. — С. 29–32.

180. *Каракоз О.* Бібліотечна цензура в Україні в двадцяті роки XX століття // Вісн. Кн. палати. — 2004. — № 11. — С. 29–33.

181. *Каракоз О.* Витоки бібліотечної цензури на Україні // Вісн. Кн. палати. — 2003. — № 5. — С. 33–37.

182. *Каракоз О.* Формування методів бібліотечної цензури // Пр. Національного педагогічного університету ім. Драгоманова: Зб. наук. пр. — Вип. 3. — К., 2004. — С. 60–67.

183. *Каракоз О.* Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917–1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: (07.00.08) / КНУКІМ. — К., 2006. — 21 с.

184. *Карпенко В.* Мінпресінформ чи Головліт // Вечір. Київ. — 1996. — 19 квіт.

185. *Карпенко В.* Як повернути манкурту пам'ять: Колонка голов. ред. у «Вечірньому Києві». — К.: Газ. «Вечірній Київ», 1997. — 429 с.

186. *Касьянов Г. В.,* Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті рр.). — К., 1991. — 96 с.

187. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920-х — 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. — К.; Едмонтон, 1992. — 176 с.

188. *Касьянов Г.* Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці // Віче. — 1994. — Ч. 10. — С. 116–120.

189. *Каталог* українських книжок Книгоспілки. — К., 1925. — 24 с.

190. *Квітковський Д.* Боротьба за українську ідею: Зб. публ. творів / Упоряд. і зред. В. Верига; Наук.-досл. ін-т ім. О. Ольжича. Досл. фундація ім. О. Ольжича у ЗСА. — Детройт; Нью-Йорк; Торонто, 1993. — 604 с.

191. *Квітковський Д.* Мої міркування: Зб. публіцист. тв. 1963–1969 рр. — Нью-Йорк; Торонто; К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1969. — 646 с.

192. *Ківшар Т. І.* Український книжковий рух: Книговидання та книгопоширення (1917–1923 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: (07.00.08) / НАН України. НБУВ. — К., 1996. — 46 с.

193. *Ківшар Т.* Український книжковий рух як світове явище (1917–1923) / НАН України; Центр пам'яткознавства. — К.: Логос, 1996. — 344 с.

194. *Кізюн В.*, Перепелиця Г. Головліт — один з найважніших чинників посилення партійно-державної цензури в Україні в 20-ті рр. / Наукові записки з історії України: Зб. ст. — Вип. 5. — Кіровоград, 1996. — С. 61–68.

195. *Климко А. И.* «Историческая символика» и фактология: К спорам о «возвращённой» лит. // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Філологія. — 1989. — № 4. — С. 35–43.

196. *Класова* боротьба в книгознавстві: Стенограма засідання київ. т-ва матеріялістів-діалектиків 29 трав. — 1 черв. 1931 р. / Передм. М. В. Золотарьова. — К.: УНІК, 1932. — 85 с.

197. *Книга* і друкарство на Україні / О. Дей, Я. Ісаєвич, Г. Коляда та ін.; За ред. чл.-кор. АН УРСР, проф. П. Попова. — К.: Наук. думка, 1965. — 314 с.

198. *Книга* и книжное дело в УССР: Сб. док. и материалов 1941–1984 / А. С. Беляев, Л. И. Гольденберг, В. П. Колесников и др.; Сост. Л. И. Гольденберг; Редкол.: Н. И. Сенченко (отв. ред.) и др.; АН УССР. Кн. палата УССР им. И. Фёдорова. — К.: Наук. думка, 1986. — 564 с.

199. *Книга* й преса в імперіалістичній війні та в обороні СРСР. — К.: УНІК, 1934. — 25 с.

200. *Книгодрукування* на Україні (1574–1974). — К.: Дніпро, 1974. — 47 с.

201. *Ковальский Н. П.* Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения: (Фонограмма лекции спецкурса Н. П. Ковальского, прочит. студентам V курса ист. ф-та Запорож. гос. ун-та весной 91 г. по специальности «Всемирная история»). — Запорожье: РА «Тандем-V», 1999. — 36 с.

202. *Козаченко А.* Книжкова продукція УСРР 1923–1926 . — К., 1927. — 24 с.

203. *Козаченко А.* Минуле книги на Україні: Іст. нарис. — Х.-К.: Держвидав, 1930. — 100 с.

204. *КГБ* открывает тайны: Сборник / Сост. М. В. Филимошин. — М.: Патриот, 1992. — 173 с.

205. *Комуністична* партія України: з'їзди і конференції: Довідник. — К., 1991. — 478 с.

206. *КПСС* о культуре, просвещении, науке. — М., 1963. — 225 с.

207. *Конашев М. Б.* Библиотека Академии наук в конце 1920 — нач. 1930-х гг.: Секрет. фонд // Судьбы библиотек дореволюционной России: 20–30-е гг. XX в. Конференция 1–3 окт. 1996 г.: Тезисы сообщ. — Спб., 1996. — С. 57–59.

208. *Кононенко П. П.* Національна ідея, нація, націоналізм. — К.: Міленіум, 2005. — 358 с.

209. *Кононенко П. П.* Українознавство — наука любові, етики, життетворчості: Зб. наук. пр. — Л.: Сполом, 2006. — 458 с.

210. *Кононенко П. П.* Українознавство: Підруч. для вищ. навч. закл. — К.: Міленіум, 2006. — 870 с.

211. *Кононенко П. П.* Українська освіта у світовому часопросторі / Кононенко П. П., Кононенко Т. П. — К.: Т-во «Знання» України, 2007. — 592 с. — (Б-ка українознавця). — Бібліогр.: с. 589–591.

212. *Корнеев В.* Полуотворённая дверь, или о ведомственной приверженности делать тайное явным // Библиотекарь. — 1989. — № 4. — С. 19–21.

213. *Коротка* історія цензури: Пер. Я. Чайковського // Галиц. кор. — № 22. — 1 черв.

214. *Костырченко Г. В.* Советская цензура в 1941–1945 гг. // Вопр. истории. — 1996. — № 11–12. — С. 87–95.

215. Костюк Г. На магістралях доби: Ст. на сусп.-політ. теми. — Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1983. — 292 с.

216. *Костюк Г.* Сталінізм в Україні: (Ґенеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника: Пер. з англ. — К.: Смолоскип, 1995. — 510 с.

217. *Костюк Г.* Українське літературознавство в перше повоєнне п'ятнадцятиліття: Збірник на пошану українських вчених, знищених большевицькою Москвою // Записки НТШ. — Париж; Чикаго, 1962. — С. 185–216. — (Праці іст.-філол. секції: Т. CLXXIII).

218. *Кравців Б.* Думки Івана Франка про соціялізм та комунізм і комуністична цензура // Зібр. тв. — К.: Світовид, 1994. — Т. 3. — С. 404–417.

219. *Кравців Б.* Поезія Лесі Українки під радянською цензурою // Зібр. твори. — К.: Світовид, 1994. — Т. 3. — С. 436–444.

220. *Кравченко І.* З історії цензури // Київ. старовина. — 1992. — № 4. — С. 59–62.

221. *Красногоров В.* Гласность и безопасность: Заметки по истории отечественной цензуры // Нева. — 1990. — № 3. — С. 146–165.

222. *Красный* библиотекарь. — М., 1924. — № 1 (4). — 149 с.; 1929. — № 10. — 77 с.

223. *Крупська Н. К.* Бібліотечна справа. Хати читальні. Клубні заклади. Музеї / Ін-т теорії і історії педагогіки АПН РСФСР. — К.: Рад. шк., 1965. — Т. 8. — 307 с.

224. *Крупська Н. К.* Про бібліотечну справу: Збірник. — К., 1960. — 240 с.

225. *Крупская Н. К.* Библиотечное дело. — М.-Л.: Соцэкгиз, 1933. — 155 с.

226. *Крупская Н. К.* Будь готов. — Х., 1925. — 14 с.

227. *Крупская Н. К.* Ленин о библиотеках. — М., 1934. — 117 с.

228. *Крупская Н. К.* Огрехи Главполитпросвета // На третьем фронте. — Ч. 2. — М., 1927. — С. 98–100.

229. *Крупчанов А. Л.* «Возвращённые» поэмы: [О лит.-худож. процессе 80-х гг.] // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. — 1990. — № 4. — С. 3–12.

230. *Крылов В. П.* Трудности и парадоксы «возвращения»: [О публ. лит. произведений 30-х и 60-х гг.] // Север. — 1988. — № 7. — С. 107–118.

231. *Кувшинчикова-Бондаренко О.* За вашу і нашу свободу: нелегальний часопис «Український вісник» у боротьбі за права людини // Вісн. Київ. ун-ту. (Сер. «Журналістика»). — 1995. — Вип. 5. — С. 276–285.

232. *Кузьмин Е.* Судьбы трофейных Архивов // Лит. газ. — 1991. — 2 окт. — № 39(5365). — С. 13.

233. *Культура* и цензура: Мифы и реальность, или История борьбы против правды (от составителей) // История советской политической цензуры. Документы и комментарии. — М.: РОССПЭН, 1997. — С. 3–12.

234. *Культура* українського народу: Навч. посіб. для вузів. — К.: Либідь, 1994. — 267 с.: іл.

235. *Кульчицький С. В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — 336 с. — (Україна скрізь віки: В 15 т. т. 11).

236. *Куняев С.* Растерзанные тени: Избранные страницы из «дел» 20–30-х гг. ВЧК — ОГПУ — НКВД, заведенных на друзей, родных, литературных сотрудников, а также на литературных и политических врагов С. Есенина. — М.: Голос, 1995. — 479 с.

237. *Куняв С.* Человеческое и тоталитарное: Жертвы и палачи «Метрополя» // Мол. гвардия. — 1990. — № 1. — С. 24–36.

238. *Куренная И. Г.* [Спецхраны областных библиотек] // Сов. библиография. — 1989. — № 5. — С. 23–27.

239. *Курносов Ю. О.* Інакомислення в Україні (60-ті — І пол. 80-х рр. XX ст.) / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1994. — 222 с.

240. *Курносов Ю. О.* Насилля — головний аргумент більшовизму // Укр. іст. журн. — 1992. — № 1. — С. 7–8.

241. *Кучмаренко В. А.* Документальні фонди Національної бібліотеки ім. В. Вернадського як джерело з історії академічної науки (1918–1934 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: (07.00.08) / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. Вернадського. — К., 1999. — 19 с.

242. *Лацис О. Р.* Перелом: Опыт прочтения несекретных документов. — М., 1990. — 399 с.

243. *Левченко И. Е.* Цензура как социокультурный феномен // Социс. — 1996. — № 8. — С. 87–90.

244. *Леонович В.* Клокочущее дыхание: (О книге Виталия Шенталинского «Рабы свободы»): (Литература и власть): [Лит. в годы репрессий] // Дружба народов. — 1996. — № 6. — С. 182–190.

245. *Лидин В. Г.* Друзья мои книги: Заметки книголюба. — М.: Искусство, 1962. — 195 с.

246. *Липовецкий М.* Современность тому назад: (Взгляд на лит. «застоя») // Знамя. — 1993. — № 10. — С. 180–189.

247. *Литвиненко И.* Десять лет без права переписки: Страницы жизни растерян. поколения: [О лит. 70-х гг.] // Дальний Восток. — 1990. — № 4. — С. 150–160.

248. *Литературоведы* из КГБ: [Е. Євтушенко комментирует открытие ранее секретных архивов] // Труд. — 1993. — 7 апр.

249. *Лозенко Л.* Архівні втрати України: вивезене до Росії // Пам'ятки України. — 1994. — Ч. 3–6 (104–107). — Ч. 87–91.

250. *Лук'яненко Л. Г.* Сповідь у камері смертників: Зб. тв. — К.: Журн. «Вітчизна», 1991. — 127 с.: іл.

251. *Люблинский В. С.* Книга в истории человеческого общества: Сб. избран. книговедч. работ / Вступит. ст. чл.-кор. АН СССР, проф. А. А. Сидорова. — М.: Книга, 1972. — 327 с.

252. *Магаляс С.* Спис конфіскованих і заборонених українських книжок. — Л., 1937. — 6 с.

253. *Малишевський І.* Монолог над могилою Головліту: [Цензура в тоталітарні часи] // Урок української. — 2000. — № 10. — С. 6–11.

254. *Маркович Р. М.* Жінка в боротьбі за світову пролетарську революцію. — К., 1935. — 26 с.

255. *Маслов Н. Н.* Идеологизация сталинизма: история утверждения и сущность (1929–1956). — М.: Знание, 1990. — 64 с.

256. *Маслянчук Т.* Видання творів В. Винниченка в Україні в 1923–1932 рр.: До проблеми творчої волі митця та цензури // Літературознав. обрії. — 2001. — Вип. 2. — С. 85–95.

257. *Масненко В.* Цензура в підрадянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика // Сучасність. — 1997. — № 6. — С. 81–90.

258. *Материалы* к истории библиотечного дела в СССР (1917–1959 гг.). — Л., 1960. — 341 с.

259. *Матеріали* Міжнародного конгресу політичних в'язнів комуністичних режимів. Київ, 7–8 листопада 1995 р. — К.: Ред.-видав. центр НБУВ, 2001. — 300 с.

260. *Мельник В.* Наша розстріляна пам'ять // Наук. зб. УВУ. — Т. 15. — Мюнхен, 1992. — С. 133–146.

261. *Мєднікова Г. С.* Українська і зарубіжна культура XX ст.: Навч. посіб. — К.: Знання, 2002. — 214 с.

262. *Миронів М.* Ми проти казки: [Матеріали наради]. — Х.; К.: Держ. вид-во України, 1930. — 72 с.

263. *Миф* о застое: Сборник. — Л.: Лениздат, 1991. — 477 с. — (Страницы истории: Экспресс-выпуск).

264. *Мишанич О.* Українська література під забороною // Літ. Україна. — 1994. — 18 серп.

265. *Молева Н. М.* Когда отшумела оттепель: О событиях 60-х гг. — М.: Изд-во МПИ, 1991. — 167 с.

266. *Молодчиков А. В.* Советская книга в культурной революции на Украине: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1962. — 19 с.

267. *Молчанов Л.* «Подлежало задержанию»: [Цензура в России] // Библиотека. — 1999. — № 9. — С. 65–67.

268. *Молчанов Л.* Пресса в зеркале истории // Библиотека. — 1998. — № 8. — С. 74–76.

269. *На подступах* к спецхрану: Труды межрегионал. науч.-практ. конф. «Свобода научной информации и охрана государственной тайны: Прошлое, настоящее, будущее». — Спб., 1995. — 247 с.

270. *Націоналізм*: Антологія / Упоряд. О. Проценка та В. Лісового. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 395.

271. Ніказов В. Як боротися або запобігати цензурі через суд? // Телекритика. — 2004. — № 4. — С. 46–58.

272. *Никифорук Ю.* Західня Україна: Матеріяли до бібліографії. Спис літератури, опублікованої на терені УСРР. 1917–1929 рр. — Х; К: Пролетар, 1932. — 184 с.

273. *Николюкин А. Н.* Из истории советской цензуры // Рос. литературоведч. журн. — 1994. — № 4. — С. 251–277.

274. *Новітня* історія України (1900–2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. Г. Гусєв, В. П. Дрожжин та ін. — К.: Вища шк., 2000. — 663 с.

275. *Новохатько Л. М.* Національний аспект доктрини «соціалістичної революції»: (Спроба іст.-теор. переосмислення) / НАН України. Ін-т історії України. — К.: Ін-т історії України, 1997. — 109, [1] с. — (Іст. зошити).

276. *Новохатько Л. М.* Національні відносини на Україні: Запитання і відповіді. — К.: Україна, 1991. — 233 с.

277. *Новохатько Л. М.* Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. XX ст.). — К.: Стилос, 1998. — 320 с.

278. *Новохатько Л. М.* Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20 — сер. 30-х рр. XX ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: (07.00.01) / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1999. — 43 с.

279. *Об украинском* движении и мерах борьбы с ним: Секрет. донос Полтавского губернатора министру внутренних дел 4 февраля 1914 г. — Полтава: Электр. тип. М. Г. Амчиславского, 1917. — 12 с.

280. *Окіпнюк В. Т.* Державне політичне управління УСРР (1922–1934 рр.): іст.-юрид. аналіз: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: (12.00.01) / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. Корецького. — К., 2001. — 20 с.

281. *Окутюрье М.* Диссидентство, или реванш литературы: [О связи политики и литературы в диссидентстве] // Континент. — 1996. — № 88. — С. 223–226.

282. *Они вернутся* из небытия: [Беседа Т. Архангельской с пред. Всесоюз. комиссии по лит. наследию репрес. писателей] // Лит. газ. — 1988. — № 52. — С. 5.

283. *Онищенко О.* Бібліотечний фонд України в контексті другої світової війни та її наслідків // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). — К., 2004. — Т. 8. — С. 43–68.

284. *Организация* книжных фондов и каталогов: Объяснит. зап. — [Б. вых. д.]. — 20 с.

285. *Основные* директивы и законодательство о печати: К 15-летию ОГИЗА. 1919–1934. — 4-е изд. — М.: Сов. законодат., 1934. — 239 с.

286. *Очеретянко В. І.* Загратована думка: [Етапи, форми і методи обмеження інтелект. свободи в Україні] / Ін-т історії України НАН України. Голов. редкол. наук.-докум. сер. кн. «Реабілітовані історією». — К.: Рід. край, 2000. — 150, [1] с.

287. *Очеретянко В.* Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20–30-ті роки // З арх. ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1999. — № 1/2. — С. 128–141.

288. *Очеретянко В. І.* Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20–30-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: (07.00.0) / Харк. держ. ун-т. — Х., 1999. — 19 с.

289. *Очеретянко В.* Політична цензура в системі котролю за особистістю та суспільством: До 80-річчя створення рад. цензури // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 70–79.

290. *Пакуль Н. М.* Книга: Ист. очерк. — Х.: Главполитпросвет УССР, 1923. — 131 с.

291. *Парамонова Н. В.* Работы Л. Д. Троцкого в фондах Библиотеки АН СССР. — Спб.: БАН СССР, 1991. — 83 с.

292. *Патрушева Н. Г.* Изучение истории второй половины XIX — начала XX в. в 1960–1990-е годы: Библиогр. обзор. // Новое лит. обозрение. — 1998. — № 30. — С. 425.

293. *Пенько В.* Політичний терор і культура // Політичні репресії на Поділлі в XX столітті: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця; 23–24 листоп. 2001 р.) / Ред. кол.: А. Т. Давидюк, М. Кравченко, В. Ладиба. — Вінниця: «Велес», 2002. — С. 47–52.

294. *Перечень* сведений, составляющих государственную тайну и не подлежащих распространению: Утв. Постановл. Совнаркома РСФСР от 13/X/1921 г. — Х.: Изд. Центр. Упр. по делам печати Главполитпросвета УССР. Тип. Наркомпроса, 1922. — 10 с. — Сов. секретно.

295. *Петров В.* Діячі української культури — жертви більшовицького терору (1920–1940 рр.). — К.: Вид-во «Воскресіння», 1992. — 80 с.

296. *Петровский В. В.* Организация книжных фондов и каталогов: Объяснит. зап. — М., 1940. — 20 с.

297. *Пиріг Р. Я.* Документальна спадщина Компартії України: Проблеми інтеграції в системі державної архівної служби // Константи: Альм. соціальних дослідж. — 1996. — № 2. — С. 5–10.

298. *Пиріг Р. Я.* Документи «окремої папки» ЦК КП(б)У як історичне джерело // Укр. археографіч. щорічник. — К., 1999. — Вип. 3/4. — С. 331–143.

299. *Пиріг Р. Я.*, Щедріна Д. С. Архів ЦК Компартії України: [Інтерв'ю з Р. Я. Пирогом, Д. С. Щедриною] / Розмову вела Л. Васько // Арх. України. — 1991. — № 3. — С. 47–51.

300. *Пирог Р. Я.* Архивы Компартии Украины: проблемы интеграции в системе государственной архивной службы // Сб. материалов по международ. конф. «Архивы бывших коммунистических партий в странах Центральной и Восточной Европы». (Стара Весь, 28 сент. — 1 окт. 1995 г.). — Варшава, 1996. — С. 64–66.

301. *Плющ В.* Боротьба за українську державу під совєтською владою. Підпільні українські організації в Україні у 1920–1941 рр. Розгром української еліти й українського селянства. — Лондон: Укр. видав. спілка, 1973. — 125 с.

302. *Плющ Л.* У карнавалі історії / З додатком Т. Житнікової-Плющ; Ред., вступ і пер. М. Царинника. — Б. м.: Сучасність, 1980. — 371 с.

303. *Погребенник Ф. П.* Перше українське безцензурне видання // Ка-лендар знамен. і пам'ят. дат. — 1998. — III кв. — С. 98–100.

304. *Погребняк В.* Репресовані книги // Маршрутами історії: Збірник / Упоряд. Ю. І. Шаповал; Редкол. Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін. — К.: Політвидав України, 1990. — С. 329–341.

305. *Погребняк В.* Репресовані книги // Соц. культура. — 1989. — № 9. — С. 8–9.

306. *Погром* в Україні: 1972–1979 / Упоряд. довідки і передм. Р. Крупчинського. — Мюнхен: Сучасність, 1980. — 312 с. — (Зошити Укр. самвидаву; Вип. 1).

307. *Подгорнова А. И.* Советское книгоиздание в 20-е гг.: Историко-правовое исследование. — М.: Наука, 1984. — 111 с.

308. *Подкур Р. Ю.* За повідомленням радянських спецслужб / Ін-т історії України НАН України; Голов. редкол. наук.-докум. сер. кн. «Реабілітовані історією». — К.: Рід. край, 2000. — 230 с., іл.

309. *Подкур Р.* Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб у 20–30-х рр. // З арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1998. — № 1/2. — С. 342–357.

310. *«Подлежало* задержанию» // Библиотека. — 1999. — № 9. — С. 65–67.

311. *Покровский А.* К очистке библиотек // Красный библиотекарь. — 1923. — № 1. — С. 12–22.

312. *Політичний* словник / За ред. В. К. Врублевського, Л. М. Кравчука, А. В. Кудрицького. — 4-те вид., перероб. і доп. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. — 876 с.

313. *Політичні* репресії на Поділлі в XX столітті: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 листоп. 2001 р.) / Редкол.: А. Т. Давидюк, П. М. Кравченко, В. П. Ладиба. — Вінниця: Велес, 2002. — 211 с.

314. *Политология:* Энциклопедич. словарь / Общ. ред. и сост. Ю. Аверьянов. — М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. — 458 с.

315. *Полтава П.* Збірник підпільних писань. — Мюнхен: Укр. самостійник, 1959. — 302 с.

316. *Попик В. А.* Під софітами спецслужб: [Худож.-докум. зб.] / Європейський ун-т фінансів, інформ. систем, менеджменту і бізнесу. — К., 2000. — 404 с.

317. *Попов В.* Свобода в разные времена: [О лит.] // Лит. газ. — 1989. — 8 нояб. (№ 45). — С. 4.

318. *Попович М.* Нарис історії культури України. — К., 1998. — 259 с.

319. *Почепцов Г.* Тоталітарна людина. — К., 1994. — 234 с.

320. *Працівникові* більшовицької преси про чистку партії: Зб. мат. / Харків. обком КП(б)У. Відділ культури і пропаганди ленінізму. — Х.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. — 96 с.

321. *Пресса* на Украине. — Х., 1925. — 107 с.

322. *Прилуцький В. І.* Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928–1933 рр.) / НАН України. Ін-т історії України. — К., 1999. — 61 с. — (Іст. зошити).

323. *Пристайко В.,* Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934 / НАН України; Служба безпеки України та ін. — К.: Україна, 1996. — 335 с.

324. *Про вимоги* до дит. п'єси: Обіжник НКО до всіх Райінспектур Наросвіти, ОНІО, пед. та дит. видань, до всіх вид-в, від 2.XI.1930 // Бюл. НКО. — 1930. — № 37. — С. 16.

325. *Про дитячу* літературу: Постанова на доп. вид-ва «Молодий більшовик» від 20 трав. 1933 р. // Бюл. НКО. — № 26–27. — С. 20.

326. *Програма* курсів українознавства. — Х., 1927. — 52 с.

327. *Протести* Адміністративного догляду Прокуратури УСРР з приводу постанов та розпоряджень органів влади. — Вип. III. — Х., 1926. — 84 с.

328. *Проти* буржуазних теорій у книгознавстві: Наук. зап. — Т. 1.: Зб. ст. / УНІК — К.: УНІК, 1933. — 198 с.

329. *Радько П. Г.* Народні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX століть: концепції, ідеї, реалії. — К., 2000. — 287 с.

330. *Реабилитация:* Полит. процессы 30–50-х гг. — М., 1991. — 460 с.

331. *«Реабилитированные»* книги возвращаются из спецфонда на библиотечные полки: Интервью с дир. ЦНБ УССР Н. И. Сенченко и зав. сектором Л. А. Дехтяренко / Интервью взяла Е. Позднякова // Правда Украины. — 1989. — 16 февр.

332. *Резник М. Г.* Розповідь про книжку. — К.: Рад. шк., 1964. — 139 с., мал.

333. *Резолюції* та постанови I Всеукраїнського з'їзду бібліотечних робітників 1–6 червня 1926 р. — Х., 1927. — 138 с.

334. *Репресії* 20–30–40-х і початку 50-х рр. на Україні: Наук.-доп. бібліогр. покажч. / Упоряд. Л. Ю. Ступак та ін.; НАН України. Ін-т історії України; — К., 1992. — 186 с.

335. *Решения* партии о печати: Зб. док. — М.: Политиздат, 1941. — 236 с.

336. *Рибалка О.* «Право свободно мыслить допустимо в известных рамках...» (Причинок до історії цензури в Україні) // Пам'ятки України: історія та культура. — 2001. — № 1–2. — С. 80–83.

337. *Рисіч Й. Л.* Демократія в Україні до і після 1985 р. (історико-політологічний аналіз): Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: (23.00.02) / Ін-т нац. відносин і політології НАН України. — К., 1996. — 36 с.

338. *Романов Б.* Трибуны и лицедеи: [Воспоминания о совет. писателях] // Лит. Россия. — 1996. — № 31. — С. 13–14.

339. *Романовський В.* Нариси з архівознавства: Історія архів. справи на Україні та принципи порядкування в архівах. — Х.: Вид-во Центр. архів. управління УСРР, 1927. — 170 с.

340. *Російщення* України: Наук.-попул. зб. — К.: Вид. Укр. конгресового комітету Америки Ради оборони і допомоги Україні, 1992. — 408 с.

341. *Русначенко А.* Еволюція тоталітарного режиму і визвольний рух 50–90-х років // Матеріали Міжнар. конгр. політ. в'язнів комун. режимів. Київ, 7–8 листоп. 1995 р. — К.: Редакц.-видав. центр НБУВ, 2001. — С. 76–78.

342. *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. — 720 с.

343. *Руссес Т.* Питання дитячої книжки. — Х., 1934. — 28 с.

344. *Савин В. А.,* Виноградова Я. Ю. Из истории создания и функционирования спецхрана в архиве // Отечеств. арх. — 1994. — № 1. — С. 18–26.

345. *Санцевич А. В.* Про нові підходи до публікації архівних документів // Арх. України. — 1989. — № 3. — С. 3–8.

346. *Сарнов Б.* Зачем мы открываем запасники: [О возвращении лит. произведений читателям] // Огонёк. — 1990. — № 3. — С. 17–20.

347. *Сахаров А.* Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе // Юность. — 1990. — № 3. — С. 2–7.

348. *Сборник* директив по библиотечной работе / Наркомпрос РСФСР Библ. упр. — 2-е изд., испр. и доп. — М.; Л.: Гос. учеб.-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, 1935. — 145 с.

349. *Сборник* документов и материалов по курсу «Политическая история XX в.». — Вып. 1. — М.: Изд-во МПИ, 1991. — 208 с.

350. *Сборник* постановлений и распоряжений Центральной библиотечной комиссии. — Вып. 1. — М., 1921. — 84 с.

351. *Сверстюк Є.* Собор у риштованні: Документи III / Передм. М. Антоновича. — Париж; Балтимор: Смолоскип, 1970. — 173 с.

352. *Сводный* список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Ч. II. / Глав. упр. по охране гос. тайн в печати при Сов. Мин-в СССР. — М., 1973. — 330 с.

353. *Сводный* список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Ч. 2. / Глав. упр. по охране гос. тайн в печати при Сов. Мин-в СССР. — М., 1988. — 28 с.

354. *Себта Т. М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: (07.00.06) / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. — К., 2000. — 20 с.

355. *Себта М. І.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). — К., 2004. — Т. 8. — С. 117–127.

356. *Сенченко М. І.* Книжкова палата України: Історія і сьогодення. — К.: Кн. палата України, 2004. — 164 с.

357. *Сергеев Е.* В надежде славы и добра: [Об интеллектуал.-духов. поисках «задержанной прозы», опубл. в конце 80-х гг.] // Вопр. лит. — 1988. — № 12. — С. 3–31.

358. *Сергієнко Ю. Г.* Етика лівого радикалізму в суспільно-політичному житті України з початку XX ст. до 60-х рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: (07.00.01) / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1996. — 31 с.

359. *Скабычевский А. М.* Очерки истории русской цензуры. — Спб., 1892. — 340 с.

360. *Словарь* иностранных слов. — 9-е изд., испр. — М.: Рус. язык, 1982. — 608 с.

361. *Словарь* исторических терминов / Сост. В. Симаков; Под общ. ред. А. П. Крюковских. — Санкт-Петербург: ЛИТА, 1998. — 464 с.

362. *Смирнов-Сокольский Н. П.* Рассказы о книгах. — М.: Изд-во ВКП, 1959. — 567 с.

363. *Смушкова М.* К вопросу об изъятии литературы // Ком. просвещение. — 1926. — № 4. — С. 161–163.

364. *Смушкова М.* Руководство чтением: (К вопросу об изъятии вредной литературы): Сб. ст. по биб. работе. — Вып. 2. — М., 1923. — С. 12–21.

365. *Советская* печать в документах. — М.: Госполитиздат, 1961. — 560 с.

366. *Соловей Д.* Голгота України. Ч. 1: Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. — Дрогобич: Видав. фірма «Відродження», 1993. — 288 с. — Репринт. вид.

367. *Соснін О. В.* Інформаційна політика України: проблеми розбудови // Стратегіч. панорама. — 2002. — № 3. — С. 29–34.

368. *Спеціальні* історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. на пошану історика М. Дмитренка. — К., 1997. — 268 с.

369. *Специальные* исторические дисциплины: Учеб. пособие для спец. 07.00.09 «Историография и источниковедение». — К., 1992. — 323 с.

370. *Спецхран* без грифа «секретно»: [Интервью с зам. начальника Центр. архива Комитета госбезопасности СССР А. Виноградовым] // Правда. — 1989. — 26 сент.

371. *Список* запрещённой литературы, подлежащей к изъятию на книжном рынке из библиотек // Бюл. НКО. — 1930. — № 33. — С. 10–13.

372. *Список* № 2 книжок, що підлягають вилученню з установ Соцвиху, бібліотек та з продажу: (За прот. комісії в справі дитлітератури) // Бюл. НКО. — 1930. — № 42. — С. 6.

373. *Справочник* библиотекаря / Под ред. М. Смушковой. — М; Л.: Гос. изд-во, 1930. — 292 с.

374. *Справочник* партийного работника. — Вып. 7, Ч. 2. — М.; Л., 1930. — 319 с.

375. *Степанян К.* Уроки беспощадного милосердия: некоторые вопр. «возвращённой» лит. // Лит. Россия. — 1987. — 25 дек. (№ 52). — С. 4–5.

376. *Столичные* новости. — 29 дек. 1998 — 19 янв. 1999. — (№ 51).

377. *Судьбы* трофейных архивов: [Интервью с Патрицией Кеннеди Гримстед] // Лит. газ. — 1991. — 2 окт. — № 39 (5365). — С. 13.

378. *Сулима М.* Історія українського письменства: Конспект. — Х., 1922. — 38 с.

379. *Табачник Д. В.* Массовые репрессии против интеллигенции Украины во II половине 30-х — начале 40-х гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: (07.00.02) / НАН Украины. Ин-т истории Украины. — К., 1992. — 39 с.

380. *Табачник Д. В.* Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х — 50-ті рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: (07.00.05) / НАН України. Ін-т нац. відносин і політол. — К., 1995. — 103 с.

381. *Тарапон О. А.* Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації 1923 — поч. 1930-х рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: (07.00.01). — К., 2001. — 20 с.

382. *Теоретичні* проблеми вітчизняної історії історіографії та джерелознавства / За ред. Ю. М. Алексєєва. — К.: Вища шк., 1993. — 187 с.

383. *Теорія* та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій: Навч. посіб. для вузів. — К.: Либідь, 1993. — 390 с.

384. *Теорія* та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій / Під ред. А. К. Бичко, Б. І. Бичко, Н. О. Бондар та ін. — К., 1992. — 412 с.

385. *Тернистим* шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-ті рр. XX ст.: Зб. док. та матеріалів / Упоряд. П. Тронько та ін.; Наук. ред. І. Дзюба. — К.: Рід. край, 1999. — 304 с.

386. *Техмінімум* для бібліотечних працівників. — Х., 1935. — 30 с.

387. *Тимошик М.* Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920–1990): ідеологічний та творчий аспекти // Вісн. Кн. палати. — 2003. — № 9. — С. 32–35; № 10. — С. 35–38.

388. *Тимошик М.* Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920–1990): орг. аспект // Вісн. Кн. палати. — 2004. — № 2. — С. 40–45.

389. *Тимошик М.* Її величність — книга: Історія видавничої справи Київського університету 1834–1999: Монографія / Передм. В. Скопенка. — К.: Наша культура і наука, 1999. — 308 с.: іл.

390. *Тимошик М.* Українська журналістика в лещатах московської цензури // Пам'ять століть. — 1997. — № 2. — С. 114–117.

391. *Тоталітарна* держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матеріали міжнародної наукової конференції (15–16 вер. 1994 р.) / [Редкол.: П. П. Панченко (голова) та ін.]. — К.: Ін-т історії НАН України, 1998. — 290 с.

392. *У півстоліття* радянської влади: Документи II: [Політ. репресії 60-х рр.]. — Париж: Перша укр. друкарня у Франції, 1968. — 93 с.

393. Україна: друга половина XX століття: Нариси історії / П. Панченко, А. Веселова, Н. Барановська та ін. — К.: Либідь, 1997. — 349 с.

394. *Україна* проти Москви: Зб. ст. — Б. м.: Вид. Закордон. частин ОУН, 1955. — 390 с. — (Б-ка укр. підпільника; Ч. 2).

395. *Українська* інтелігенція під судом КГБ: Матеріяли з процесів В. Чорновола, М. Масюка, М. Озерного та ін. — Мюнхен: Сучасність, 1970. — 451 с. — (Сусп.-політ. б-ка; Ч. 7)

396. *Українська* книга ДВУ: Систем. покажч. видань укр. мовою. — Вип. I. (1919–1924). — Х., 1926. — 168 с.

397. *Українська* книга: Зб. ст. / Ред. кол.: І. М. Педанюк (відп. ред.) та ін. — К.; Х.: Ред.-видав. відділ КП УРСР, 1965. — 267 с.

398. *Українська* культура: Історія і сучасність: Навч. посіб. / За ред. С. Черепанової. — Л.: Світ, 1994. — 456 с.: іл.

399. *Українська* суспільно-політична думка в 20 столітті: Док. і матеріали. — Мюнхен; Едмонтон: Сучасність, 1983. — Т. 1 / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. — 510 с.; Т. 2. — 426 с.; Т. 3. — 381 с.

400. *Укрепим* библиотечное дело: Сб. директив. материалов и инстр. по библиотеч. работе. — М., 1929. — 176 с.

401. *Урсу Д. П.* Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941). — Симферополь: Крымское учебно-педагогич. гос. изд-во, 1999. — 144 с.

402. *Утков В. Г.* Книги и судьбы: Очерки. — М.: Книга, 1967. — 167 с.

403. *Фарсобин В. В.* Источниковедение и его метод: Опыт анализа понятий и терминологии. — М.: Наука, 1983. — 231 с.

404. *Федотов М. А.* Был ли разрушен «новый Карфаген»?: (Из истории советского законодательства о цензуре) // Полит. ин-ты и обновление общ. — М., 1989. — С. 185–194.

405. *Федотов М. А.* Гласность и цензура: возможность сосуществования // Сов. госуд-во и право. — 1989. — № 7. — С. 80–89.

406. *Фельдштейн М. М.* Бібліографічна робота Книжкової палати УРСР // Б-ка в соціаліст. буд-ві. — 1936. — № 3. — С. 16–20.

407. *Хейфец З.* Вилучати шкідливі книжки мовами нацмен // Рад. книгар. — Х., 1931. — № 6. — С. 10–14.

408. *Хоскинг Д.* История Советского Союза 1917–1991: Пер. с англ. — Смоленск, 2000. — 512 с.

409. *Цензура* в СССР. Документы 1917–1991 / Сост. А. Блюм. — Bochum, 1999. — 247 с.

410. *Цензура* в царской России и Советском Союзе: Материалы конф. Москва. 24–27 мая 1993. — М.: Рудомино, 1995. — 176 с.

411. *ЦДАГО* України і його науково-довідковий апарат: Довідник. — К., 1998. — 48 с.

412. *ЦДАГОУ:* Путівник / Авт.-упоряд.: Б. Іваненко (керівник), О. Бажан, А. Кентій та ін.; Ред. кол.: Р. Пиріг (голова), Г. Боряк, Б. Іваненко, В. Лозицький. — К., 2001. — 495 с. — (Архів. зібрання України).

413. *Центральний* державний архів Жовтневої революції і соціального будівництва УРСР: Путівник / Ред. кол.: Л. В. Гусєва та ін.; Арх. упр. УРСР. — Х.: Харьк. кн. вид-во, 1960. — 675 с.

414. *Центральний* державний архів-музей літератури і мистецтва України: Путівник. Вип. 1. / Авт.-упоряд.: М. Крячок, С. Кущ, З. Синдик; Редкол.: Г. Боряк (голова) та ін.; Держ. ком. архівів України. Центр. держ. арх.-музей літ. і мистец. України; — К., 2003. — 554 с.

415. *Ченцов В. В.* Документы органов государственной безопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921–1925 гг. (на материалах Екатеринославской губернии): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: (07.00.09) / Днепропетров. ун-т. — Днепропетровск, 1992. — 18 с.

416. *Ченцов В. В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / Під ред. П. Т. Тронька; Ін-т історії України. НАН України. — К., 2000. — 482 с.

417. *Ченцов В.* Табу — на думку, заборона — на слово: За матеріалами роботи політконтролю НКВД-ДПУ // З арх. ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1994. — № 1. — С. 12–22.

418. *Черепнина Н. Ю.* Публикационная деятельность архивов, цензура и самоцензура // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе: Доклады научно-практической конференціии (12–13 марта 1996 г.). — Вып. 1. — М., 1997. — С. 57–61.

419. *Чорна* книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., дослідж., есе [про вплив тоталітар. системи на долю держави і народу] / Упоряд., редагування, макетування та коректура Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського; ДПУ. — К.: Вид. центр «Просвіта», 1998. — 783 с.

420. *Шаповал Ю.* Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета // Бахмут. шлях. — 2001. — № 1–2. — С. 84–110.

421. *Шаповал Ю.* Людина і система: Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. — К: ККДНК, 1994. — 271 с.

422. *Шаповал Ю.* Мороз перед «відлигою» / Історія України: нове бачення: У 2 т. — К.: Україна, 1995. — Т. 2. — С. 329–362.

423. *Шаповал Ю.* «На вікнах — грати, на ідеях — грати» // День. — 2003. — 23 серп. (№ 148).

424. *Шаповал Ю. І.* Терор за планом: Як виконувався сценарій сталінських репресій // Газета 24. — 2007. — 9 серп. — С. 9.

425. *Шаповал Ю. І.* Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К.: Ґенеза, 2001. — 558 с.

426. *Шебаршин Л. В.* Рука Москвы: Зап. начальника сов. разведки. — К.: Стодола, 1993. — 303 с.

427. *Шевченко А.* Спрут: [Історія цензури в Україні] // Нар. газ. — 2000. — № 37. — С. 6.

428. *Шикман А. П.* «Презумпция разрешённости» // Сов. библиография. — № 1. — С. 22–31.

429. *Шмидт О. О.* О классификации исторических источников // Путь историка: Избр. тр. по источниковед. и историографии. — М., 1997. — С. 74–76.

430. *Шумук Д.* Пережите і передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьба під трьома окупаціями України (1921–1981) / Передм. Н. Світличної. — Детройт: Укр. вісті, 1983. — 536 с.

431. *Щеглюк М.* Знищені скарби, або як нас визволили від книжної мудрості: [Про заборонені книги в Галичині, 1904–1945 рр.] // Дзвін. — 1990. — № 12. — С. 74–76.

432. *Щербаківський Д.* Культурні цінності в небезпеці // Наука і культура. — Вип. 24. — К., 1990. — С. 286–294.

433. *Щетина Е.* Почему я защищаю цензуру // Зеркало недели. — 1996. — № 50. — С. 16.

434. *Юрчук В. І.* Культурне життя в Україні у повоєнні роки: Світло і тіні / НАН України. Ін-т нац. відносин і політології. — К.: Асоціація «Україна», 1995. — 80 с.

435. *Якубовский С.* Пройдохи и графоманы: (Из сорной корзины Гублита и реперткома). — К.: Изд-во «Культура» Гостреста «Киев-Печать», 1929. — 95 с.

436. *Ямской Н.* «Плейбой» для академика Капицы: К 85-летию Главлита: невероятные случаи из истории советской цензуры. Ч. 2. // Сов. секретно. — 2007. — № 7 . — С. 18–19.

437. *Censorship* Libraries and the Law. Compiled and with An introduction by Haig Bosmajian/ Univ. of Washington. — N.-Y., 1983.

438. *Clapp J.* Art Censorship: A Chronology of Proscribed and Prescribed Art. Metuchen. — N.J., 1972. — P. 205–266.

439. *Dewhirst M.* Censorship // The Cambridge Encyclopedia of Russia and the Former Soviet Union. — Cambridge University Press, 1994. — P. 485–487.

440. *Dewhirst M.*, Farrell R. The Soviet Censorship. Metuchen. — New-Jersey, 1973. — 163 p.

441. *Dewhirst M.* Soviet Socialist Realism and the Soviet Censorship System // Critical Studies. — 1996. — P. 23–29.

442. *Fainsod M.* Censorship in the USSR. A Documented Record // Problems of Communism. Vol. V. March–April 1956. — P.12–19.

443. *Fox M. Glavlit,* Censorship and the Problem of Party Policy in Cultural Affairs, 1922–1928 // Soviet Studies, Vol. 44. — 1992. — № 6. — P. 1049–1068.

444. *Grimsted P. K.* Archives and Manuscript Repositories in the USSR. Ukraine and Moldavia. — Princeton, 1988. — B. 1. — 295 p.

445. *Kappeler A.* Kleine Geschichte der Ukraine. — München, 1994.

446. *Korsch B.* The Permanent Purge of Soviet Libraries / The Hebrew University of Ierusalem. The Soviet and East European Research Centre. Research Pape № 50. April 1983. — Ierusalem, 1983. — P. 2–39.

447. *Kostiuk H.* Stalinist Rule in the Ukraine. A Study of the Decade of Mass Terror (1929–1939) / Institute for the Study of the USSR. Ser. 1, No. 47. — Munich, 1960. — P. 162–179.

448. *Pohl D.* Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936–1953: Ein Überblick // Jahrbuch für Historische Kommunismu — sforshung. — Mannheim, 1997.

449. *Raymond B.* Krupskaia and Soviet Russian Librarianship, 1917–1939. Metuchen. — NJ-Lnd, 1979. — 175 p.

450. *Roth P.* Sow-Inform. Nachrichtenwesen und Informationspolitik der Sowjetunion. — Droste Verlag Gmb. — H. Düsseldorf, 1980. — 251 s.

451. *Simon G.* Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft. — Köln, 1986.

452. *Slon E.* History of opens Access to library collection in the Soviet Union 1714–1959 / Ed. by Donald C. Robbins. — Ithaca; N.-Y., 1974.

453. *Treml V. G.* Censorship, Access, and Influence: Western Sovietology in the Soviet Union / University of California. — California, 1999. — 249 s.

454. *The Red* Pensil, Artists, Scholars and Censors in the USSR / Ed. by M. T. Choldin and M. Friedberg. — Boston; London; Sydney; Wellington, 1989. — 354 p.

455. *The Soviet* Censorship / Ed. by Martin Dewhirst and Robert Farell. – Metuchen; New-Jercy, 1973. — 342 s.

456. *Zelenow M.*, Dewhirst M. A Selected Bibliography of Recent Works on Russian and Soviet Censorship // Solanus. International Journal for Russian and East European Bibliographic, Library and Publishing Studies. New Series. — Vol. 11. — 1997. — P. 90–98. (Огляд робіт російських дослідників з історії радянської цензури, що були видані протягом 1988–1995 рр.).

457. *Zelenow M.* The Library Purges of 1932–1937 in Soviet Russia // Solanus. International Journal for Russian. East European Bibliographic, Library and Publishing Studies. — New Series. — Vol. 14. — London, 2000. — P. 42–57.

458. *Wehner M.* Stalinismus und Terror // Stalinismus: neue Forschungen und Konzepte. Hrg. S. Plaggenborn. — Berlin, 1998.

459. *Wolfe B. D.* Krupskaya Purges the People's Librares // Survey: a Journal of Soviet and East European Studies. — L., Summer 1969. — № 72. — P. 141–155. (Російська копія статті: «Крупская чистит библиотеки» // Новый журнал. — июнь 1970. — № 99).

Архівні джерела:

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ):

460. *Стенограма* березневого 1968 р. пленуму ЦК КПУ, виступ першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ Ватченка з приводу роману О. Гончара «Собор». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2058. — Арк. 86 –87.

461. *Постанова* Політбюро ЦК КП(б)У від 5 червня 1933 р. про роботу редколегії УРЕ. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 283. — Арк. 123.

462. *Наказ* ЦК КП(б)У 1935 року про складання списку літераторів, чиї твори рекомендувалося видати в 1935–1936 рр. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 375. — Арк. 21.

463. *Наказ* Головліту від 21 червня 1935 року (за дорученням) ЦК ВКП(б) про негайне припинення бібліотечних чисток. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 375. — Арк. 50–51.

464. *Постанова* Політбюро ЦК КП(б)У від 19 липня 1935 р. до обкомів КП(б)У про припинення огульних чисток бібліотечних фондів. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 375. — Арк. 50–51.

465. *Витяг* з протоколу засідання комісії по пресі та видавництвам при Політбюро ЦК КП(б)У від 11 березня 1945 р. «Про недоліки у газетах». — ЦДАГОУ. — Оп. 16. — Спр. 15. — Арк. 112.

466. *«Список* книг, які потрібно виправити», підготовлений Головлітом 1937 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 18. — Арк. 2.

467. *Лист* ЦК КПРС «Про підвищення революційної пильності» від 2 червня 1960 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 120. — Арк. 260.

468. *Постанова* ЦК КПРС «Про посилення режиму таємності» від 10 квітня 1963 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 120. — Арк. 260.

469. *Витяг* з протоколу засідання комісії по пресі та видавництвам при Політбюро ЦК КП(б)У від 2 квітня 1945 р. щодо недоліків у газетній продукції. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 4474. — Арк. 129.

470. *Виробничий* план Всевидаву, затверджений у січні 1922 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1458. — Арк. 34.

471. *Постанова* ЦК КП(б)У про передання періодики ЦК підвідділу преси Агітпропу. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1458. — Арк. 35.

472. *Постанова* Агітпропу 1922 р. про вилучення книги Раковської, випущеної видавництвом Губернського комітету допомоги голодуючим. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1458. — Арк. 125.

473. *Протокол* засідання Комісії по боротьбі з дрібнобуржуазною ідеологією від 31 січня 1923 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1642. — Арк. 26.

474. *Наказ* ЦК КП(б)У від 24 березня 1934 р. про заборону видань М. Скрипника та вилучення їх з масових бібліотек і книгарень. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1882. — Арк. 36.

475. *Доповідна* записка 1931 р. начальника Головліту «Про стан книгорозповсюдження на Україні» до секретаря ЦК КП(б)У. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4183. — Арк. 74.

476. *«Довідка* про вилучення шкідливої контрреволюційної націоналістичної й троцькістської літератури» завідувача культпропвідділу НКО М. Кіллерога й заступника наркома освіти УСРР А. Хвилі, направлена на початку 1934 р. до ЦК КП(б)У. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6441. — Арк. 165.

477. *«Зведений* список осіб, всі твори яких підлягають конфіскації і знищенню», підготовлений Головлітом УСРР у квітні 1934 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6441. — Арк. 165–166.

478. *Доповідна* записка заступника наркома освіти А. Хвилі до ЦК КП(б)У 1934 р. щодо підтвердження наказу ЦК про негайне припинення на місцях хаотичного вилучення книг з бібліотечних фондів

поза списками та директивами НКО. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6442. — Арк. 4.

479. *Постанова* ЦК КП(б)У від 3 грудня 1934 р. про вилучення підручників та іншої літератури, авторами й редакторами якої були «контрреволюціонери, націоналісти і троцькісти». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6442. — Арк. 5–6.

480. *Доповідна* записка наркома освіти А. Хвилі до ЦК КП(б)У від 15 січня 1934 р. про обережний підхід щодо вилучення шкідливих творів та припинення масових вилучень. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6442. — Арк. 1–3.

481. *Доповідна* записка заступника наркома освіти УСРР А. Хвилі до ЦК КП(б)У від 2 січня 1934 р. про вилучення з бібліотек творів М. Скрипника. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6457. — Арк. 19.

482. *Лист К.* Полонника до секретаря ЦК КП(б)У М. Попова 1935 р. з приводу звільнення його з роботи в газеті «Комуніст». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6646. — Арк. 41.

483. «*Зведення* про важливіші вилучення, затримання та конфіскації, зроблені органами Головліту і ВВЦ». Список № 2 від 1 вересня 1935 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6647. — Арк. 35.

484. *Наказ* 1935 р. секретаря ЦК КП(б)У Постишева до секретарів обкомів партії щодо використання в ході очищення бібліотечних фондів виключно інструкцій центральних органів цензури. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6653. — Арк. 67.

485. «*Зведення* про найважливіші порушення «Переліку відомостей, які становлять державну таємницю», надіслані заступником начальника ВВЦ УСРР Тенцером секретарю ЦК КП(б)У М. Попову 11 березня 1937 року. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7102. — Арк. 12–14.

486. *Доповідна* записка начальника Головліту СРСР М. Садчикова в ЦК ВКП(б) від 17 травня 1943 р. про передання в ефір Радіостанцією Українського комітету статті з викривленнями контрреволюційного характеру. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 451. — Арк. 14–15.

487. *Лист* до ЦК КП(б)У від 30 листопада 1943 р. військового цензора 40 армії К. Полонника про постановку цензурної роботи у звільнених районах. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 451. — Арк. 41–42.

488. *Звіт* про роботу Упрліту за 1927–1928 рр. та діяльність чужоземного відділу. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2701. — Арк. 19–21.

489. *Лист* начальника Головліту УРСР К. Полонника секретареві ЦК КП(б)У К. Литвину від 10 квітня 1947 р. з приводу надходження в Україну трофейної літератури. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4474. — Арк. 293.

490. *Постанова* ЦК КП(б)У «Про стан бібліотек та заходи по покращенню їх роботи» від 9 липня 1947 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4500. — Арк. 3.

491. *Доповідна* записка начальника Головліту УРСР К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У по пропаганді І. Назаренку про результати загальної перевірки букіністичного ринку УРСР від 23 червня 1947 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4501. — Арк. 1–2.

492. *Доповідна* записка К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У по пропаганді І. Назаренку від 23 червня 1947 р. про перевірку букіністичного ринку УРСР. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4501. — Арк. 3.

493. *Постанова* Політбюро ЦК КП(б)У від 19 липня 1947 р. «Про контроль за торгівлею букіністичною літературою» та суцільну перевірку всіх букіністичних магазинів республіки. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4501. — Арк. 52.

494. *Наказ* уповноваженого Ради Міністрів СРСР по охороні військових і державних таємниць у пресі № 68/2453-с від 6 серпня 1947 р. про заборону приватної книготоргівлі на базарах міст республіки. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4501. — Арк. 52.

495. *Службова* записка К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину від 30 липня 1947 р. про закінчення очищення букіністичних магазинів. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4501. — Арк. 5.

496. *Довідка* Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1947 р. про випадки передачі букіністичним магазинам буржуазно-націоналістичних творів. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4501. — Арк. 54.

497. *Лист* начальника Головліту УРСР К. Полонника секретареві ЦК КП(б)У К. Литвину і заступникові Голови Ради Міністрів УРСР М. Бажану (травень 1947 р.) про наслідки суцільної перевірки книжкових фондів бібліотечної системи України. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4506. — Арк. 228–229.

498. *Наказ* ЦК КП(б)У 1947 р. про видання «Зведеного списку літератури, що підлягає вилученню з бібліотек громадського користування», заборонених згідно наказів цензури 1933–1947 рр. та «Списку осіб, усі твори яких підлягають вилученню». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4507. — Арк. 18.

499. *Список* авторів, котрі співробітничали з німцями, складений Головлітом УРСР 1946 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4510. — Арк. 4–7.

500. *Доповідна* записка № 242-т начальника Головліту УРСР К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину від 5 березня 1948 р. про результати перевірки бібліотечних фондів республіки. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5063. — Арк. 123–124.

501. *Інформаційна* записка начальника Головліту УРСР К. Полонника № 375-т від 14 квітня 1948 р. начальнику Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У П. Гапочці про результати перегляду фондів музеїв західних областей республіки. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5370. — Арк. 9–10.

502. *Доповідна* записка начальника Головліту УРСР К. Полонника № 398-т «Про хід розчищення книжкових фондів у Львові та Чернівцях» (квітень 1950 р.). — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 7. — Арк. 48–55.

503. *Інформаційна* записка начальника Головліту УРСР К. Полонника до ЦК КП(б)У від 27 березня 1950 р. про випадки розголошення державної таємниці в експозиціях музеїв. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 7. — Арк. 42.

504. *Інформаційна* записка начальника Головліту УРСР К. Полонника № 573-т секретарю ЦК КП(б)У І. Назаренку від 28 серпня 1951 р. «Про стан книжкових фондів міста Львова». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 778. — Арк. 254–255.

505. *Довідка* інструктора відділу науки та вищих учбових закладів Вдовиченка з приводу рапорту К. Полонника № 825-т від 31 грудня 1952 р. про перегляд бібліотечних фондів університетів. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1565. — Арк. 7.

506. *Інформаційна* записка начальника Головліту УРСР К. Полонника № 825-т від 31 грудня 1952 р. секретарю ЦК КП(б)У І. Назаренку про контрольно-вибіркову перевірку складу університетських бібліотек. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1565. — Арк. 8.

507. *Доповідна* записка замісника начальника Головліту УРСР Є. Барланицького № 295-т завідувачу сектором культури ЦК КП(б)У Г. Донцю від 12 квітня 1952 р. про підсумки суцільної перевірки фондів друкованої продукції у музеях республіки. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 1937. — Арк. 56–58.

508. *Довідка* начальника Головліту УРСР К. Полонника про підготовку «Зведеного бібліографічного покажчика видань, що належить вилучити з бібліотечної та книготорговельної сітки, заборонених до розповсюдження з 1938 р. по 1952 р. включно». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2711. — Арк. 73.

509. *Акт* обстеження спецфонду Наукової бібліотеки Київського державного університету ім. Т. Шевченка від 24 лютого 1953 р., направлений до ЦК КП(б)У. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2974. — Арк. 10–14.

510. *Доповідна* записка начальника Головліту УРСР К. Полонника секретарю ЦК КПУ Л. Мельникову від 23 березня 1953 р. про результати контрольно-вибіркових перевірок бібліотечних фондів. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Арк. 59.

511. *Довідка,* підготовлена 1954 р. завідувачем сектору видавництв ЦК КПРС Фомічовим та завідувачем відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Пашком стосовно книг, що містять політичні дефекти. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3510. — Арк. 263.

512. *«Висновки* на 8 назв книг, випущених видавництвами УРСР, що містять політичні дефекти», підготовлені 1954 р. начальником Головліту УРСР К. Полонником. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3510. — Арк. 265–270.

513. *Доповідна* записка № 818-т начальника Головліту УРСР К. Полонника від 16 липня 1955 р. секретареві ЦК КПУ І. Назаренку про наявні політичні мотиви щодо вилучення небажаної літератури. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3510. — Арк. 414.

514. *Наказ* Головліту УРСР від 27 липня 1955 р. про виключення з наказу Головліту УРСР № 40 від 18 листопада 1952 р. та «Зведеного покажчика застарілих видань» 1954 р. ряду творів М. Талалаєвського. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3510. — Арк. 398.

515. *Заява М.* Талалаєвського від 24 лютого 1955 р. про зняття з нього всіх обвинувачень та прохання до Головліту УРСР відмінити наказ щодо вилучення його творів. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4034. — Арк. 401.

516. *Службова* записка начальника Головліту УРСР К. Полонника до відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ від 1 червня 1955 р. про відміну наказу про вилучення творів М. Талалаєвського у зв'язку із зняттям з нього обвинувачень. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4034. — Арк. 401.

517. *Довідка* 1956 р. Головліту УРСР про перевірку бібліотек та книгарень України. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4034. — Арк. 443.

518. *Висновки* Головліту УРСР 1956 р. на літературу, засмічену матеріалами Берія. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4157. — Арк. 60–66.

519. *Інструкція* Головліту СРСР № 1808-т від 27 серпня 1955 р. щодо подальшого вирішення питання про використання творів із серйозними політичними дефектами. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4157. — Арк. 96.

520. *Доповідна* записка К. Полонника від 13 квітня 1956 р. на ім'я секретаря ЦК КПУ О. Кириченка про авторів, усі твори яких за наказами Головліту УРСР підлягають вилученню. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4157. — Арк. 104.

521. *Доповідна* записка 1956 р. начальника Головліту УРСР К. Полонника секретареві ЦК КПУ І. Назаренку з пропозицією зобов'язати голову КДБ УРСР та прокурора республіки переглянути «Список авторів, усі твори яких підлягають вилученню з книжкових фондів бібліотечної та книготорговельної мережі» і виключити з нього реабілітованих осіб. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4157. — Арк. 143.

522. *Лист* Головліту СРСР № 614-т від 19 квітня 1956 р. про незадовільну роботу Головліту УРСР. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4157. — Арк. 144.

523. *Доповідна* записка завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК М. Хворостяного «Про факти просування до масового читача політично шкідливих книг реабілітованих авторів» від 31 березня 1958 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4697. — Арк. 66–75.

524. *Лист* № 674-т начальника Головного управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР П. Романова на ім'я секретаря ЦК КПУ С. Червоненка від 8 квітня 1958 р. про передання на контроль зарубіжних видань українською мовою. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4697. — Арк. 80.

525. *Довідка* консультанта відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Сенкевича з приводу листа П. Романова від 8 серпня 1958 р. про згоду КДБ, ЦК КПУ та Головліту УРСР здійснювати контроль іноземної української літератури в контрпропагандистській роботі. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4697. — Арк. 210.

526. *Лист* начальника Головліту СРСР № 1485-цт секретарю ЦК КПУ М. Підгорному від 31 липня 1958 р. про передачу функцій контролю зарубіжної україномовної літератури Головліту УРСР. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4697. — Арк. 214.

527. *Інформаційна* записка начальника Головліту УРСР К. Полонника секретарю ЦК КПУ С. Червоненку про результати контролю іноземної української літератури від 20 листопада 1958 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4697. — Арк. 307.

528. *Довідка* заступника завідувача відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Алексєєва та завідувача сектором добору кадрів для Міністерства закордонних справ УРСР Пересаденка з приводу пропози-ції К. Полонника заборонити пересилку приватним особам закордонної преси (грудень 1958 р.). — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4697. — Арк. 325.

529. *Лист* начальника Головліту УРСР К. Полонника № 635-т секретареві ЦК КПУ С. Червоненку від 7 грудня 1958 р. про труднощі в розгортанні роботи по контролю українських зарубіжних видань. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4697. — Арк. 326.

530. *Пояснювальна* записка начальника Головліту УРСР К. Полонника на ім'я завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК М. Хворостяного від 12 квітня 1958 р. з приводу зауважень в роботі Головліту УРСР по перегляду літератури. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4826. — Арк. 43.

531. *Лист* № 751 Бібліотеки Академії наук до Головліту від 26 липня 1956 р. про дозвіл на передачу до загальних фондів ряду видань, що становлять наукову цінність. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4826. — Арк. 45–47.

532. *Інструкція* Головліту СРСР «Про порядок виписки, зберігання й використання літератури капіталістичних країн» від 18 квітня 1959 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4922. — Арк. 181.

533. *Лист* Головліту СРСР до редакцій газет «Правда», «Известия», «Советская Розсыпь» та журналів «Коммунист», «Агитатор», «Партийная жизнь» (лютий 1956 р.) з приводу звільнення їх матеріалів від попередньої цензури. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4922. — Арк. 279.

534. *Постанова* Секретаріату ЦК КПУ від 8 липня 1959 р. № СТ-53 (64) про звільнення К. Полонника із займаної посади та призначення начальником Головліту УРСР М. Позднякова. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4935. — Арк. 2.

535. *Доповідна* записка заступника завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК Л. Алексєєва «Про взаємовідносини між Головлітом СРСР та Головлітом УРСР» до ЦК КПУ від 9 липня 1959 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4935. — Арк. 3–4.

536. *Доповідна* записка начальника Головліту УРСР М. Позднякова секретареві ЦК КПУ А. Скабі «Про засміченість бібліотек забороненими виданнями» від 19 березня 1960 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5110. — Арк. 57.

537. *Довідка* до листа начальника Головліту УРСР М. Позднякова, підготовлена завідувачем сектору відділу науки і культури ЦК КПУ Івановим стосовно долі книг авторства Ю. Косача. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5110. — Арк. 194.

538. Доповідна записка завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Ревеля секретареві ЦК КПУ А. Скабі від 24 серпня 1962 р. про подальшу долю видань авторства М. Скрипника. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5483. — Арк. 136–137.

539. *Лист* Державної публічної бібліотеки УРСР відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ «Про націоналістичний ухил Хвильового» від 10 липня 1962 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5587. — Арк. 48.

540. *Доповідна* записка завідувача окремим сектором таємної частини ЦК КПУ секретареві ЦК КПУ А. Скабі з приводу довідки голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі І. Педанюка

щодо помилок ідейно-політичного характеру в художній літературі (вересень 1962 р.). — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5901. — Арк. 105–106.

541. *Службова* записка секретаря ЦК КПУ А. Скаби секретарю ЦК КПУ Шелесту від 24 березня 1964 р. з приводу публікації 14 березня в газеті «Радянська Україна» вірша П. Собків. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6001. — Арк. 34.

542. *Доповідна* записка 1968 р. начальника Головліту УРСР М. Позднякова до ЦК КПУ «Інформація по питаннях діяльності органів цензури України». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 17. — Арк. 69–70.

543. *Доповідна* записка начальника Головліту УРСР Л. Солодовника до ЦК КПУ від 29 січня 1980 р. про стан контролю зарубіжних видань українською мовою, отриманих по пошті з капіталістичних країн. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 25. — Арк. 40.

544. *Інформаційна* записка начальника Головліту УРСР М. Позднякова секретарю ЦК КПУ Ф. Овчаренку про результати роботи за 1968 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 181. — Арк. 12–13.

545. *Лист* голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі М. Білогурова до ЦК КПУ від 29 березня 1973 р. про факти випуску видань авторства неблагонадійних осіб. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 876. — Арк. 119–120.

546. *Службова* записка завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Орла секретареві ЦК КПУ від 24 квітня 1973 р. з приводу листа М. Білогурова про контроль творів неблагонадійних авторів. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 876. — Арк. 117–120.

547. *Лист* начальника Головліту УРСР М. Позднякова секретарю ЦК КПУ В. Маланчуку від 16 травня 1973 р. з приводу ідейних прорахунків у ряді творів друку. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 876. — Арк. 131.

548. *Доповідна* записка секретаря Запорізького обкому КПУ навесні 1973 р. з приводу випуску видавництвом «Промінь» брошур М. Киценка. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 876. — Арк. 139.

549. *Доповідна* записка начальника Головліту УРСР М. Позднякова секретареві ЦК КПУ В. Маланчуку від 5 листопада 1973 р. з приводу видання бібліографічних покажчиків, у яких згадувалися прізвища українських буржуазних націоналістів. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 876. — Арк. 184.

550. *Довідка* про діяльність Головліту УРСР, складена секретарем ЦК КПУ В. Маланчуком і заступником Голови Ради Міністрів УРСР П. Троньком від 26 грудня 1974 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1036. — Арк. 22–23.

551. *Положення* про Головне управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР (1974 р.). — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1036. — Арк. 26–27.

552. *Положення* про Головне управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР (1974 р.). — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1036. — Арк. 26–27.

553. *Доповідна* записка начальника Головліту УРСР М. Позднякова від 11 березня 1975 р. про результати контролю суспільно-політичної та художньої літератури. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1036. — Арк. 5–13.

554. *Доповідна* записка завідувача відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ І. Пересаденка та керівника відділу науки і учбових закладів до ЦК КПУ «Про вдосконалення обробки зарубіжних буржуазних видань та поліпшення їх використання ідеологічними установами УРСР для викриття антикомуністичної і антирадянської пропаганди» від 8 квітня 1974 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1045. — Арк. 2–7.

555. *Інформаційна* записка начальника Головліту УРСР М. Позднякова ЦК КПУ «Про нові аспекти в роботі органів цензури» (1977 р.). — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1504. — Арк. 49.

556. *Доповідна* записка начальника Головліту УРСР М. Позднякова до ЦК КПУ від 18 квітня 1978 р. «Про основні питання діяльності Головліту за 1977 р.». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1683. — Арк. 78–81.

557. *Лист* до ЦК КПУ міністра зв'язку УРСР Г. Синченка від 20 березня 1978 р. щодо використання нерозпроданої преси капіталістичних країн. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1683. — Арк. 102.

558. *Лист* начальника Головного архівного управління О. Мітюкова секретарю ЦК КПУ В. Маланчуку від 15 червня 1978 р. про наявність в Науково-довідковій бібліотеці системи Центральних державних архівів республіки періодики окупаційного періоду. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1683. — Арк. 86.

559. *Доповідна* записка начальника Головліту УРСР Л. Солодовника № 89-т секретарю ЦК КПУ В. Маланчуку від 5 квітня 1979 р. «Про виявлення авторів-емігрантів, творчість яких за кордоном носить антирадянський характер». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1883. — Арк. 144.

560. *Лист-відповідь* МВС УРСР від 19 квітня 1979 р. на службову записку начальника Головліту УРСР Л. Солодовника щодо допомоги у виявленні осіб, діяльність яких носить за кордоном антирадянський характер. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1883. — Арк. 141.

561. *Лист* начальника Головліту УРСР Л. Солодовника до ЦК КПУ від 23 травня 1980 р. «Про результати перевірки установ, що отримують закордонну літературу». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1883. — Арк. 144.

562. *Службова* записка завідувача відділу науки та учбових закладів ЦК КПУ секретарю ЦК КПУ А. Капто від 18 червня 1980 р. «Про підготовку інструкції щодо використання зарубіжної націоналістичної літератури». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 1883. — Арк. 141.

563. *Доповідна* записка заступника начальника Головліту УРСР Ю. Хорунжого «Про зауваження політико-ідеологічного характеру за матеріалами, що надійшли на цензорський контроль» секретареві ЦК КПУ А. Капто від 21 червня 1981 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2222. — Арк. 58–65.

564. «*Інструкція* про порядок виписки, зберігання й використання літератури капіталістичних країн», підготовлена Головлітом СРСР та введена у дію 9 серпня 1981 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2222. — Арк. 111–115.

565. «*Зведене* доповнення до «Переліку відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі, передачах по радіо і телебаченню», виданих 1976 року» від 8 грудня 1981 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2222. — Арк. 70.

566. *Доповідна* записка начальника Головліту УРСР Л. Солодовника «Про порушення зберігання й використання іноземної літератури» секретареві ЦК КПУ А. Капто від 2 листопада 1981 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2545. — Арк. 21–23.

567. *Пояснювальна* записка завідувача відділу зарубіжних зв'язків ЦК КПУ А. Меркулова секретарю ЦК КПУ А. Капто від 8 грудня з приводу листа Л. Солодовника «Про порушення рядом установ правил зберігання зарубіжної літератури». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2545. — Арк. 6.

568. *Службова* записка замісника начальника Головліту УРСР Ю. Хорунженка «Про результати перевірки друкарень і розмножувальних дільниць» до ЦК КПУ від 27 липня 1984 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2545. — Арк. 23.

569. *Доповідна* записка начальника Головліту УРСР Л. Солодовника секретарю ЦК КПУ Ю. Єльченку від 21 квітня 1988 р. «Про перегляд списку авторів, усі твори яких підлягають вилученню» з метою виключення з нього деяких прізвищ. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3326. — Арк. 26–27.

570. *Службова* записка начальника Головліту УРСР Л. Солодовника секретарю ЦК КПУ Ю. Єльченку від 30 грудня 1988 р. про

перегляд творів, що зберігаються в бібліотечних спецфондах. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3326. — Арк. 44.

571. *Доповідна* записка начальника Головліту УРСР Л. Солодовника секретарю ЦК КПУ Ю. Єльченку від 12 жовтня 1989 р. «Про повернення зі спецфондів та тимчасове утримання в них ряду видань». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3326. — Арк. 52.

572. *Довідка* 1942 р. до списку письменників України відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У «Про місцеперебування членів Союзу радянських письменників». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 60. — Арк. 35.

573. *Постанова* ЦК КП(б)У «Про стан цензурної роботи» від 9 червня 1944 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 127. — Арк. 1–5.

574. *Лист* виконуючого обов'язки начальника Головліту УРСР Є. Барланицького секретарю Полтавського обкому КП(б)У щодо недоліків в організації цензурної роботи (1943 р.). — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 127. — Арк. 11–12.

575. *«Зведення* викреслень попередньої цензури» 1943 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 127. — Арк. 24–57.

576. *Службова* записка виконуючого обов'язки начальника Головліту УРСР Є. Барланицького завідувачу відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У К. Литвину від 22 вересня 1943 р. «Про твори авторів, котрі співробітничали з німцями». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 127. — Арк. 24.

577. *Виступ* виконуючого обов'язки начальника Головліту УРСР Є. Барланицького на нараді начальників обліттів 6 жовтня 1944 р. «Звіт про роботу Головліту Української РСР за 9 місяців 1944 року». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 243. — Арк. 18–26.

578. *Службова* записка в Головліт УРСР відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У 1944 р. з приводу вилучення політично-шкідливої літератури. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 243. — Арк. 35–36.

579. *Протокол* № 37 засідання бюро Шосткінського міському КП(б)У від 17 серпня 1944 р. «Про недоліки в діяльності уповноваженого облліту». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 243. — Арк. 38.

580. *Доповідна* записка начальника Головліту УРСР Є. Барланицького секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину 1945 р. про факти приватної торгівлі книгами на ринках. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 374. — Арк. 2.

581. *Довідка* Управління пропаганди і агітації при ЦК КП(б)У від 4 квітня 1945 р. «Ущерб, нанесений німецько-фашистськими загарбниками бібліотекам». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 408. — Арк. 29.

582. *Постанова* РНК УРСР 1945 р. «Про стан бібліотечної роботи на Україні». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 408. — Арк. 124–126.

583. *Службова* записка заступника завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У Білозуба секретареві ЦК КП(б)У І. Назаренку 1949 р. «Про результати перевірки музейних експозицій». — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 1777. — Арк. 120.

584. *Постанова* ЦК КПРС «Про стан та заходи щодо поліпшення бібліотечної справи в країні» від 22 вер. 1959 р. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2445. — Арк. 48.

585. *Доповідна* записка завідувача відділу пропаганди і агітації Київського обкому КПУ С. Шевченка завідувачу відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ М. Хворостяному (травень 1960 р.) з приводу очищення бібліотек м. Києва і області від застарілої літератури. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 2445. — Арк. 49.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України):

586. *Постанова* РНК УСРР від 16 березня 1923 р. «Про конфіскату належних до вилучення з продажу і поширення творів». — ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 1365. — Арк. 132.

587. *Доповідь* М. Бойкова голові Тимчасового робітничо-селянського уряду України Х. Раковському про створення Народного комісаріату цензури УСРР (проект) від 19 лютого 1919 р. — ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 467. — Арк. 1–3.

588. *Постанова* РНК УСРР «Про порядок реєстрації та зберігання секретних видань» (липень 1926 р.). — ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 4. — Спр. 1548. — Арк. 100–101.

589. *Постанова* ВУЦВК і РНК УСРР 1926 р. «Про звільнення державних установ УСРР від обов'язкового приставлення в Українську Книжкову Палату видань, що друкуються ними у секретному порядку». — ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 4. — Спр. 1548. — Арк. 13.

590. *Постанова* 1926 р. ВУЦВК і РНК УСРР 1926 р. «Про видання державних установ, що друкуються ними у секретному порядку». — ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 4. — Спр. 1548. — Арк. 14.

591. *Постанова* РНК від 27 липня 1922 р. «Про організацію Української Книжкової палати УСРР та про забезпечення Головних державних книгосховищ всіма виданнями Республіки». — ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 394. — Арк. 41.

592. *Постанова* 1919 р. НКО РСФРР «Про порядок реєстрації та обліку книг, що видаються в Києві». — ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 716. — Арк. 24–25.

593. *Список* літератури, складений відділами постачання та книгорозповсюдження Наркомосу 2 червня 1919 р. — ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 716. — Арк. 25.

594. *Лист* Центрального Управління в справах друку до ДПУ від 2 серпня 1922 р. «Про надання списків літератури, забороненої до розповсюдження у межах УСРР, виданої за період революції». — ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 926. — Арк. 173.

595. *Звіт* про роботу за 1923 р. Волинської губуправи Головному управлінню в справах друку. — ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 968. — Арк. 39.

596. *Лист* секретаря Головного управління в справах друку УСРР Каменєва уповноваженому управління по Куп'янському округу (січень 1924 р.). — ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 968. — Арк. 40.

597. *Постанова* 1924 р. Головного управління в справах друку «Про тимчасове припинення вилучень». — ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 968. — Арк. 40.

598. *Декрет* ВУЦВК від 30 квітня 1925 р. про передання функцій по складанню списків забороненої, конфіскованої або знищеної літератури на Українську книжкову палату. — ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 968. — Арк. 42.

599. *Лист* Центрального управління в справах друку УСРР до місцевої губуправи за 1923 р. про відокремлення цінної літератури та її зберігання. — ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 969. — Арк. 140.

600. «*Інструкція* по вилученню літератури з книжкових магазинів, бібліотек, книгарень тощо» Центрального управління в справах друку УСРР за 1923 р. — ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 970. — Арк. 64.

601. *Постанова* ВУЦВК і РНК УСРР «Про затвердження устави про Головне управління в справах літератури та видавництв і його місцеві органи». — ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 588. — Арк. 34.

602. *Службова* записка керівника сектора літконтролю Луганського заступнику НКО Гірчаку 1931 р. з приводу опрацювання Українською книжковою палатою списків шкідливих творів. — ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 590. — Арк. 7.

603. *Наказ* начальника Головліту УРСР К. Полонника від 19 лютого 1946 р. про вилучення з книготорговельної мережі й бібліотек загального користування ряду видань. — ЦДАВО України. — Ф. 4605. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 2.

604. *Наказ* начальника Головліту УРСР К. Полонника від 1 березня 1946 р. «Про порядок здійснення контролю букіністичних магазинів». — ЦДАВО України. — Ф. 4605. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 4.

605. *Наказ* Головліту УРСР від 9 травня 1960 р. про вилучення з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі списку творів. — ЦДАВО України. — Ф. 4605. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 14–17.

606. *Наказ* начальника Головліту УРСР 1960 р. про введення в дію «Зведеного списку післявоєнних видань, що підлягають вилученню». — ЦДАВО України. — Ф. 4605. — Ф. 4605. — Оп. 1. — Спр. 79. — Арк. 23.

607. *Наказ* 1961 р. начальника Головліту УРСР М. Позднякова про введення в дію «Зведеного списку книг, що підлягають виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі». — ЦДАВО України. — Ф. 4605. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 2.

608. *Постанова* ЦК КПРС «Про оплату праці працівників редакцій, журналів» від 29 січня 1966 р. — ЦДАВО України. — Ф. 4605. — Оп. 1. — Спр. 113. — Арк. 2.

609. *Звіт* про діяльність 4 відділу Головного управління по охороні державних таємниць в пресі при Раді Міністрів УРСР за 1967 р. — ЦДАВО України. — Ф. 4605. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 90.

610. *Наказ* заступника начальника Головліту УРСР Ф. Шапочки до начальника обллітів про організацію глибокої перевірки бібліотек, отримуючих іноземні видання від 6 травня 1969 р. — ЦДАВО України. — Ф. 4605. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 10–11.

611. *Звіт* начальника 4 відділу Головного управління по охороні державних таємниць в пресі при Раді Міністрів УРСР М. Настеки про роботу за 1970 р. — ЦДАВО України. — Ф. 4605. — Оп. 1. — Спр. 133. —Арк. 44–48.

612. *Звіт* Головліту УРСР «Основні показники результатів Головного та обласних управлінь республіки в 1970 році». — ЦДАВО України. — Ф. 4605. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 44.

613. *Наказ* Головліту СРСР № 58-дск від 10 жовтня 1973 р. про введення в дію «Зведеного списку книг, що підлягають виключенню з бібліотек і книготорговельної мережі. Ч. II». — ЦДАВО України. — Ф. 4605. — Оп. 146. — Арк. 38.

614. *Наказ* Головліту СРСР № 31-дск від 13 серпня 1976 р. «Про вилучення творів осіб, що скомпрометували себе». — ЦДАВО України. — Ф. 4605. — Оп. 1. — Спр. 166. — Арк. 55–56.

615. *Наказ* Головліту СРСР № 128 від 24 лютого 1962 р. про прискорення очищення книжкових фондів від видань, обмежених для загального використання. — ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 15.

616. *Наказ* Головліту УРСР № 158 від 27 березня 1962 р. про прискорення очищення бібліотечних фондів від застарілої літератури. — ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 15.

617. *Лист* заступника міністра культури УРСР Г. Шаблія 1962 р. начальникам обласних, Київського та Севастопольського управлінь культури про очищення бібліотечних фондів від застарілої літератури. — ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 9. — Спр. 401. — Арк. 21–22.

618. *Інструкція* Головліту СРСР «Про порядок зберігання, бібліографування і видачі читачам видань обмеженого розповсюдження» від 14 березня 1962 р. — ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 9. — Спр. 401. — Арк. 26.

619. *Лист* директора Харківської державної бібліотеки ім. В. Короленка Г. Мірошниченко від 1 травня 1962 р. — ЦДАВО України. — Ф. 5116. — Оп. 9. — Спр. 419. — Арк. 26.

Науковий архів Книжкової палати України (Наук. Арх. Кн. палати України):

620. *Наказ* наркома освіти В. Затонського № 378 від 5 липня 1934 р. про результати перевірки діяльності Української книжкової палати та наявні недоліки в її роботі. — Науковий архів Книжкової палати України (Далі Наук. арх. Кн. палати України). — Ф. 5131. — Спр. 2. — Арк. 158.

621. *Наказ* НКО УСРР від 1 жовтня 1934 р. про створення в Українській книжковій палаті Кабінету громадянської війни. — Наук. арх. Кн. палати України. — Ф. 5131. — Спр. 4. — Арк. 2.

622. *Положення* 1934 р. про Кабінет громадянської війни Української книжкової палати. — Наук. арх. Кн. палати України. — Ф. 5131. — Спр. 4. — Арк. 16.

623. *Перелік* рубрик з історії громадянської війни для складання тематичної картотеки Кабінету громадянської війни Української книжкової палати. — Наук. арх. Кн. палати України. — Ф. 5131. — Спр. 4. — Арк. 38.

624. *Постанова* Управління в справах літератури та видавництв УСРР 1927 року «Про таємні видання». — Наук. арх. Кн. палати України. — Ф. 5131. — Спр. 126. — Арк. 88.

625. *Положення* 1944 р. про відділ спецфондів Книжкової палати України. — Наук. арх. Кн. палати України. — Ф. 5131. — Спр. 128. — Арк. 26.

626. *Лист* Центрального бібліографічного відділу при Всеукраїнському державному видавництві від 6 травня 1922 р. про передання Центральній книжковій палаті партії українських книг з метою їх спеціального використання. — Наук. арх. Кн. палати України. — Ф. 5131. — Спр. 133. — Арк. 20.

Архів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Арх. НБУВ):

627. *Лист* Комітету ВБУ до Політконтролю ДПУ від 27 лютого 1923 р. про надання бібліотеці одного примірника видань, вилучених на складах у Києво-Печерській Лаврі. — Арх. НБУВ. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 5.

628. *Тези* доповіді голови Центральної комісії по вилученню Латинського «Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури з книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків ринку» на І Всеукраїнському бібліотечному з'їзді у Харкові 1926 р. — Арх. НБУВ. — Оп. 1. — Спр. 160. — Арк. 21–23.

629. *Інструкція* НКО УСРР по вилученню шкідливої літератури з книгозбірень, читалень та кіосків ринку, підготовлена 21 грудня 1925 р. — Арх. НБУВ. — Оп. 1. — Спр. 160. — Арк. 56–57.

630. *«Правила* як опрацьовувати, перераховувати і видавати ідеологічно шкідливу літературу», підготовлені спеціальною комісією та введені у дію 1931 р. — Арх. НБУВ. — Оп. 1. — Спр. 270. — Арк. 1.

631. *Лист* начальника Бібліотечної управи НКО Кобленца 1935 р. до обласних відділень народної освіти, директорів державних наукових і обласних бібліотек про підвищення більшовицької пильності під час підготовки та проведення книжкових виставок. — Арх. НБУВ. — Оп. 1. — Спр. 505. — Арк. 8.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Август 82
Автушенко І. 16
Адлер М. 272
Адмоні 162
Азізян А. 209
Александренко Г. 203
Александров Г. 177
Алексєєв Л. 214, 218
Амальрик А. 45
Андерсен Г.-Х. 143
Андріяшик 241
Андрусяк 195
Антоненко-Давидович Б. 148, 152, 227
Антонович В. 160
Антонович Д. 98
Арій 83
Атаманюк В. 152
Ашаренкова Н. 17, 29

Б

Багаутдінов П. 242, 269
Багговут 103
Багряний І. 243, 269, 274
Бажан М. 194
Бажан О. 16, 24
Бажанов Б. 28
Балицький В. 165, 269, 270
Бандера С. 256
Баран В. 17, 19, 22, 24, 27, 28, 33, 34
Барвинський 195
Барланицький Є. 175, 176, 178, 182, 198
Бартенєв 138
Бейль П. 89
Бекон Ф. 86, 89
Бенедикт VI 89
Бенедикт XV 90
Бердник О. 241, 250, 256
Бердяєв М. 274
Берія Л. 209
Бертольд 84, 287
Беус Г. 28
Білаш О. 252
Білий Д. 45
Білик І. 241, 249
Білиловський Ц. 99
Білинський А. 45
Білогуров М. 241
Білозуб 196
Білокінь С. 15, 17, 24
Бічер-Стоу Г. 143
Бичко А. 16
Благін А. 143
Блюм А. 20–22, 27, 28, 61, 65, 70
Богомолець О. 146
Богун І. 217
Бойков М. 116

Бондар В. 272
Борзенко А. 270
Борисенко М. 16
Брайчевський М. 242
Брежнєв Л. 270
Бригинець О. 24
Бродський Й. 152, 275
Брос Тіто І. 196, 209
Бруно Д. 89
Будда 171
Булганін М. 215, 222
Бунін І. 274
Бухарін М. 149, 158, 210

В

Валуєв П. 96
Варавва 171
Вардін 213
Варламова С. 25
Варшавчик 193
Варшавчик М. 11, 13
Ватченко В. 233
Введенський 171
Вдовиченко 201
Вексельман 174
Великий В. 132
Венгеров 175
Вернадський В. 160
Винниченко В. 156, 193, 210, 213, 260, 263, 269, 274
Виноградова Я. 25, 30
Висоцький В. 262
Вишня О. 152
Вільде І. 171
Вільсон В. 200
Вінс П. 250
Вітек С. 152
Вовчок М. 99
Войнович В. 275
Волін (Ейхенбаум В.) 157, 272
Вольтер 89
Вольф Б. 28
Вороний М. 143, 152, 177, 189
Всеволожський М. 241
Вудка Ю. 256
В'яземський 100

Г

Габсбург 102
Гайбонюк В. 269
Гак А. 171
Гакслі О. 88
Галич О. 275
Гапочка П. 195
Гаско М. 152
Галілей Г. 85
Галін 160
Гей В. 240
Гейне Г. 89
Геласій 84, 287
Гельбін Р. 143
Гельвецій 89
Гемінґуей Е. 88
Генієва Є. 66
Гермайзе Й. (Гермайзе О. Г., Гермайзе І.) 269
Гірчак Є. 145, 226
Гітлер А. 266, 271
Глазков М. 29
Глібов Л. 99
Гоббс Т. 89
Гоголь М. 99
Головко А. 159
Головко О. (Дерид) 171

Голубев А. 191
Голубенко П. 45
Голубець М. 195, 221
Голубовський М. 23
Гольбах 89
Гончар О. 233, 234
Гончаренко Б. 229
Горбанов М. 160
Горбачов М. 263
Горев 213
Горень 227
Горліс-Горський Ю. 271
Горська А. 227
Горчева А. 20
Горький М. 212
Горяєва Т. М. 9, 21, 28
Гранат 81
Грімстед Кеннеді П. 29
Грінченко Б. 98, 101, 156
Грибівська К. 144
Григорів Наш 271
Григоренко П. 250, 256
Гришин-Грищук І. 233
Гришко В. 45
Грушевський М. 148, 187, 210, 221, 249
Губенко 193
Гужва 178
Гумільов М. 274
Гуттенберг І. 190
Гуцало Є. 248, 252
Гюго В. 89

Д

Д'аламбер 89
Даленій О. 271
Даниленко В. 15, 17, 18, 24, 27
Дарвін Ч. 89, 91
Де Бальзак О. 89
Де Мешед Ф. 84
Декарт Р. 86, 89
Декебре М. 126
Денікін О. 272
Джекобс 143
Джимбінов С. 24
Джойс Д. 88
Дзюба І. 227
Дідрих О. 84
Дідро Д. 89
Діма 217
Диманштейн С. 213
Добровольський В. 228, 229
Доманицький В. 102
Дондуков-Корсаков 100
Донець Г. 198
Донцов Д. 118, 126, 195, 271
Дончук З. 217
Дорошенко В. 221
Дорошенко Д. 195, 271
Досвітній О. 152, 156, 207
Драгоманов М. 98, 99, 118
Драйзер Т. 88
Дрозд В. 241
Дубинський І. 252
Дубовик 171
Дубровіна Л. 17, 24
Дудко Ф. 271
Думін О. 271
Дьюхірст М. 18, 66
Дятлов 193

Е

Ейлер А. 84
Енгельс Ф. 68, 89, 118, 156

Ендік Р. 271
Еренбург І. 118
Ернст Ф. 273

Є

Євсєєв Є. 248
Єжов М. 164
Єльченко Ю. 268
Єрмілов Є. 162
Єрмолаєв Г. 20
Єферов 174
Єфименко П. 96
Єфремов С. 118, 210, 212, 213, 269, 274

Ж

Желябов 162
Жирков Г. 20

З

Загребельний П. 228, 229
Загул Д. 152
Зайцев Б. 274
Зак С. 273
Залізняк М. 195
Залужний А. 272
Замятін Є. 274
Запорожець А. 45
Заров Н. 143
Засанський В. 252
Затонський В. 146, 147, 160
Зелений 271
Зеленов М. 21, 22, 25, 29, 64
Зенгер Д. 87
Зеров М. 148
Зінов'єв Г. 137, 157, 210
Златоуст І. 132
Золя Е. 89
Зорін М. 266, 274
Зощенко М. 162
Зюзіна Т. 25

І

Іваниця Г. (Іваниця І.) 269
Іванов 221
Іванченко 171
Івасюк 126
Івашко В. 267
Ієремія 82
Інгулов 74, 162
Інокентій І 83
Іоакім 82
Ірчан М. 152
Ісаєвич Я. 16
Іскандер (Герцен) 137
Іщенко В. 24
Іщук А. 228

К

Кабе Е. 89
Каганович Л. 215
Каледін 154
Калинець І. 269, 274
Калинець-Стасів І. 269
Каляєв 162
Каменєв Л. 137, 149, 157, 158
Каменів 131
Кант Е. 89
Капіца П. 219
Каплан Я. 242
Капто А. 257, 260, 261, 273

Каракоз О. 17, 29
Карл V 86
Карл XII 195
Карпинська О. 144
Касьянов Г. 15, 17, 18, 24, 27
Кац З. 206
Кащенко 133
Кащук Н. 258
Квітковський Д. 45
Кеннеді Р. 91
Ківшар Т. 16, 19
Кізюн В. 16
Кілерог М. 146, 152
Кіндратович Г. 217
Кіпніс 143
Кірін А. 272
Кіров С. 147
Кирило 99
Кириченко О. 207
Киценко М. 241
Клименко 177
Кобленц 159
Коваленко Л. 217
Ковальський Н. 11
Ковалюк М. 271
Коган Я. 212
Кожанчиков Д. 96
Кокарев Ю. 248
Коковський Ф. 271
Колесник В. 269
Колесник П. 166
Конашев М. 25
Кондорсе М.Ж. 89
Кониський О. 96
Коновалець Є. 197
Кононенко П. 45, 55, 279
Консидеран В. 89
Коперник Миколай 85
Корецький 171
Корнєєв В. 23
Корнійчук О. 159
Короленко В. 212
Корсаков 191
Корш Б. 27, 29
Коряк В. 226
Косач Ю. 221
Косинка Г. 147
Косинський Є. 144
Костенко Л. 259
Котляревський І. 99
Коцюба Г. 192
Коцюбинська М. 227
Коцюбинський М. 99
Коцюбинський Ю. 146
Кравців Б. 45
Кравченко І. 16
Крайський А. 190
Кривоший 193
Кропивницький М. 99
Кропоткін 156
Крупська Н. 28, 129, 132, 141
Крушеван 133
Крушельницький І. 147
Кубійович В. 199
Кузнєцов А. 249, 265
Кузьменко 145
Куліш 145
Кулик 124
Кулик Е. 166
Кульчинський М. 234
Кульчицький С. 15, 17, 18, 24, 27
Куперман І. 269
Курбас Л. 146
Курило О. 203
Кушнерик 171
Кюнсберг 174

Л

Ламеттрі 89
Ласаль 118
Латинський 136
Лафонтен Ж. 89
Лацький В. 272
Лебедєв-Полянський П. 20, 132
Лев X 86
Левідов М. 272
Левицький К. 271
Ленін В. (Іллін) 68, 89, 113, 119, 120, 137, 156, 157, 162, 238, 264, 272, 273
Лепкий Б. 195, 272
Лефранк Ж. 92
Ліверко 196
Лизогуб 162
Липинський 126
Лисенко М. 99
Лисенков І. 96
Литвин К. 175, 182–184, 189, 193, 194
Литвиненко 171
Лиханський 145
Лобода В. 96
Лободовський М. 100
Логвиненко В. 258
Локк Д. 89
Лук'яненко Л. 250
Льоренте Х. 89
Льюїс С. 88
Любченко А. 171, 175, 243, 269
Любченко П. 146

М

Мазепа І. 271
Майстренко Я. 233
Македонський О. 99
Максимов В. 249
Маланчук В. 240, 243, 247, 253, 254
Маленков Г. 215, 222
Малець 160
Малис Г. 272
Малишевський І. 16
Мальков А. 190
Маняк В. 241
Маркс К. 68, 88, 89, 118, 137, 156
Мармонтель 89
Мартиненко В. 261
Мартинов А. 229
Мартинович М. 250
Масненко В. 16
Масягін К. 22
Матусевич М. 250
Махно 210
Машинцев В. М. 242
Мельє Ж. 89
Мельник 197
Мельник Л. 197
Меркулов А. 261
Мефодій 99
Мехліс Л. 248
Мешко О. 250
Мещерський 133
Міллер Г. 88
Мільтон Д. 87
Мірабо 89
Мірошниченко Г. 225
Мітюков О. 253
Міцкевич А. 89
Микитенко І. 159, 207
Микола II 103
Миронець М. 171
Мирський 162
Мишанич О. 16, 19
Мовчан 171

Молотов В. 157, 160, 165, 215, 222
Монтень М. 89
Монтеск'є Ж. 89
Морачевський П. 96
Морелі 89
Мороз В. 256, 269, 274
Мороз Р. 256
Муратов 171
Муссоліні 9, 266
Мухамед 92
Мушкетик Ю. 228, 229

Н

Набоков В. 274
Нагнибіда 259
Назаренко І. 189, 191, 196, 198, 200, 201, 208, 209
Назарук О. 273
Настека М. 237
Наумбургський Й. Б. 84
Некрасов В. 265
Некрич А. 232
Нем М. 272
Нерон 82
Ніковський А. 212
Ніс С. 96
Никифорук Ю. 160
Новохатько Л. 17, 29

О

Овчаренко Ф. 235
Огієнко І. (Митрополит Іларіон) 195, 212, 243, 269, 274
Оглоблін О. 243, 244, 269, 274
Олександр III 100
Олександр VI 85
Олесь О. 118, 143
Олійник 174
Омар 83
Омельченко К. 186
Онищенко О. 17, 24
Орел 242
Осадчий М. 269
Оснач В. 261
Охримович Ю. 271
Очеретянко В. 16, 17, 19, 24, 29

П

Павленко М. 240
Павличко Д. 233
Павло I 94
Павло IV 86
Павловський А. 269
Паскаль 89
Пашко 205
Педанюк І. 228
Первомайський Л. 159
Перепелиця Г. 16
Пересаденко І. 218, 246
Перлін Є. 226
Петлюра С. 193, 197, 212
Петро I 93
Підгорний М. 216
Підмогильний В. 148
Пій V 86
Пій X 89
Пілсудський 197
Пивоваров Н. 259
Пискорська Н. 144
Плаксун 175
Планов К. 272, 337
Плачинда С. 258, 319
Плеханов 156

Плужник Є. 148
Плющ В. 45
Погребняк В. 29
Поздняков М. 214, 221, 223, 232, 235, 240, 241, 243, 244, 248, 250, 251, 252
Покровський О. 28, 44
Полонник К. 161, 176, 186, 187, 189, 190, 191, 193–198, 200–202, 205–209, 211, 212, 214, 217–219
Полонська-Василенко Н. 243, 244, 269, 274
Попов М. 146, 161, 163, 213
Пораєвич 171
Постишев 156
Прокопович 133
Прудон 89

Р

Раковський Х. 114, 128
Ранкович 209
Ранці Л. 89
Рань О. 218
Рассел Б. 88
Рафес 213
Рибалка О. 16
Риков 210
Річицький А. 152, 160
Рейган Р. 263
Реймонд Б. 28
Рейналь 89
Рен Г. 126
Ренан Е. 89
Робіне 89
Родштейн І. 272
Розенберг 173, 174, 181
Романов 191
Романов П. 214, 216, 217, 223, 262
Ротт П. 66
Руденко М. 241, 250, 256, 269, 274
Рулін П. 101
Руссо Ж. 89
Рушді С. 91, 92

С

Савенко О. 279
Савін В. 25
Савченко В. 234
Садчиков М. 167, 172, 173, 174, 180
Санд Ж. 89
Санцевич А. 11
Сверстюк Є. 234, 269, 274
Свенцицький 199
Свізинський 160
Світлична Н. 256
Світличний І. 227, 256, 269, 274
Святослав 93
Семенко М. 148
Сенько Г. 217
Сікст IV 84, 85
Сінкевич 217
Сірополко С. 271
Синченко Г. 253
Синявський А. 249
Скаба А. 221, 225, 228, 229
Скемел Майкл 63
Скопс Д. 91
Скрипник М. 145, 146, 147, 225
Смаль-Стоцький Р. 243, 244, 269
Смирнов Є. 248
Смолич Ю. 229
Смушкова М. 28, 132, 141
Собків П. 229

Сокіл В. 269
Соколовський О. 217
Сократ 82
Сокульський І. 234, 269
Солженіцин О. 238, 249, 275
Соловей Д. 243, 244, 269
Соловйов В. 132
Солодін А. 25
Солодін В. 275
Солодовник Л. 254, 255, 256, 260, 268, 274
Сопронюк О. 24
Сорока 171
Спаський К. 272
Спіноза Б. 86, 89
Срокий 195
Сталін Й. 68, 77, 156, 174, 183, 200, 205, 209, 222, 228, 229, 248
Станкевський 178
Старовєров 138
Старосольский В. 271
Стасюк М. 98
Стендаль 89
Стецько С. 256
Стешенко О. 171
Стрейт К. 91
Стрельський 193
Строката Н. 250
Стукалін Б. 262
Стус В. 227, 269, 270, 274
Суворов 133
Суханов 213

Т

Талалаєвський М. 206
Тарапон О. 16
Твен М. 88
Текс Чолдін М. 66
Тенцер 163
Тепер І. (Гордєєв) 210
Тимошик М. 15, 19
Тихий О. 250
Топчій 171
Тремль В. 23
Тронько П. 247
Троцький Л. 144, 149, 157, 158, 210, 273
Трублаїні 171
Турченко Ю. 270
Тютюнник Ю. 197, 270, 274

У

Уайльд О. 88
Угляренко П. 233
Українка Л. 45, 156, 221
Український В. (Карташов) 241, 242
Усенко 190
Ушаков Н. 258

Ф

Файгингер 191
Фаррел Р. 66
Фарсобін В. 11
Феденєв Р. 258
Феденко П. 243, 244, 270
Федотов М. 63, 64
Феодосій 83
Филипович П. 221
Флобер Г. 88, 89
Фокс М. 18
Фомічов 205
Франко І. 45, 166, 212, 213
Франциск І 86
Фрейд З. 60, 61

Х

Хазан 171
Хаїт 160
Хвильовий М. (Уманець Ю.) 226, 270, 274
Хвиля А. 146, 152, 155, 156, 165
Хворостяний М. 210, 211, 221
Хейфец З. 45
Хейфец І. 272
Херст 90, 91
Ходасевич В. 274
Хомейні А. 92
Хорунженко Ю. 262
Хорунжий Ю. 257
Христюк П. 270, 274
Хрущов М. 219
Хуанді Ц. Ш. 82
Хуторян А. 166

Ц

Цвєтков А. 162
Цегельський 195
Цезар Ю. 82
Цитович 171
Цюпа І. 228, 258

Ч

Чапленко В. 218, 243, 270
Частці Е. 85
Чендей І. 241
Ченцов В. 16, 17, 19, 27
Червоненко С. 216–218
Череватенко І. 101
Черевченко А. 229
Черепніна Н. 25
Черкасенко С. 98
Черненко К. 270
Чертков М. 100
Чехівський В. 269, 270
Чиж І. 279
Чиркін О. 252
Чмельов 171
Чорновіл В. 227, 270, 274
Чорногорець Н. 93
Чубинський П. 96, 98
Чупринка Г. 270, 274

Ш

Шабатура С. 242
Шаблієнко А. 98
Шаблій Г. 224
Шамрай А. 152
Шаповал М. 126
Шаповал Ю. 17, 19, 22, 24, 28, 64
Шапочка Ф. 235
Шахматов 212
Шевель 225
Шевельов Ю. 270, 274
Шевченко С. 221
Шевченко Т. 103, 183, 272
Шевчук Г. 252
Шелест П. 229
Шепілов Д. 215, 222
Шептицький А. 199
Шикман А. 23
Шовкопляс І. 243
Шпак 171
Штепа К. 243, 244, 270, 274
Штеренберг 163
Штраус Д.-Ф. 191
Шульгін 133

Шумило 171
Шумський О. 270, 274
Шумук Д. 45

Щ

Щедрін 219
Щербак Ю. 241
Щербаківський 195
Щербаков А. 177
Щербицький В. 247

Ю

Юзефович М. 98
Юм Д. 89
Юрченко В. 271
Юсупов 191

Я

Яворівський В. 241, 252
Яворський М. 270
Якір Й. 153
Якубовський С. 45
Яловий М. 152
Яновська 144

Наукове видання

ФЕДОТОВА ОКСАНА ОЛЕГІВНА

ПОЛІТИЧНА ЦЕНЗУРА ДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ В УСРР-УРСР (1917–1990 рр.)

Монографія

Коректор *Н. Д. Єлісєєва*
Верстка *О. А. Головко*

Підписано до друку 26.12.2008.
Формат 60×90/16.
Папір офс. Гарнітура SchoolBookC. Друк офс.
Ум. друк. арк. 22,0. Обл.-вид. арк. 21,7.
Наклад 300 прим. Вид. № 820.

Парламентське видавництво
04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4
Тел.: 272-12-61, факс: 272-10-18
E-mail: editorial@parliamentpublish.kiev.ua

Свідоцтво Держкомінформу України № 69 від 29.05.2000 р.

Віддруковано у Парламентському видавництві

Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР
Ф34 (1917–1990 рр.): Монографія. — К.: Парламентське вид-во, 2009. — 352 с.

ISBN 978-966-611-669-0.

Об'єктом даного дослідження є політична цензура друкованих видань у підрадянській Україні. У книзі вперше в межах всеохоплюючої системи політичної цензури розкрите багатоманіття форм і методів ідеологічного та політичного контролю за духовним надбанням українського народу у вигляді творів друку, що здійснювався партійно-державними органами та інститутами цензури протягом 1917–1990 рр.

Автором розглядаються основні напрями цензурної діяльності по контролю за бібліотечною, музейною та книготорговельною сферою, ввозом літератури з-за кордону, збереженням державної таємниці в пресі. У монографії висвітлюються функції цензури у вигляді заборон друкованих видань, цензорських втручань, «бібліотечних чисток», розробки проскрипційних матеріалів тощо. Шляхом введення в науковий обіг значної частини архівних джерел (партійних, цензурних, державних, громадських) з фондів державних архівних зібрань прослідковуються особливості реалізації цензурної політики в Україні на різних етапах її розвитку.

Запропоноване дослідження вбачається актуальним, оскільки диктується гострою потребою осмислення стану національної культури та її ролі в сучасному інформаційному просторі.

The object of this research is politic censorship of printed issues in Soviet Ukraine. For the first time the variety of form and methods of ideological and political control over printed works are shown in this book. Ideological control was realized by state organs, censorship institutions during the period of 1917–1990.

The author considers the main directions of censorship activity on checking for library, museum and book trade spheres, the import of literature from abroad, conservation of the state secret in the press. The analyzed functions of the censorship in the manner of prohibitions of the printed works, censorship interference, «library cleaning», development of proscription materials ets. are presented in the book.

The peculiarities of realization of censorship policy in Ukraine on different stages are tracked by the way of introduction into scientific use a number of archival sources (party, censorship, state, public) from funds of the state archive collections.

Proposed research may be considered us actual because it is dictated by the sharp need of the comprehension of the modern of national culture and its role in up-to-day information space.

УДК 002.2:351.751.5](47+57)+(477)"1917/1990"
ББК 76.1(4Укр)+63.3(4Укр)6-7